

BENARES SANSKRIT SERIES;

COLLECTION OF SANSKRIT WORKS

EDITED BY
PANDITS OF THE BENARES SANSKRIT COLLEGE,
UNDER THE SUPERVISION OF
R. T. H. GILBERT

G. THIBAUT

No. 40.

श्रीमद्वाङ्मयव्याहिरिभर्षिप्रणीतः शिक्षासङ्ग्रहः ।
द्विद्विद्व्याख्यानयुतः ।

श्रीमत्कौशिकप्रधानपाठालयाधीतविश्वेन श्रीमन्मिथिलामण्डलाधीशतो लक्ष्मण-
दुष्यप्रतिष्ठेन काशीस्थसम्प्रसिद्धाधिद्वज्जनसंस्थापितवेदविद्यालयाध्यापके-
न च पाठकोपाह्वयश्रीमशुभलकिशोरव्यासेन निर्मितशिक्षाकीर्त्ति-
प्रकाशाख्यटिप्पण्या समेतः शोधितः प्रकाशितश्च ।

A COLLECTION OF ŚIKSHÁS

BY VĀJÑAVALKYA AND OTHERS,

WITH COMMENTARIES ON SOME OF THEM.

EDITED AND ANNOTATED BY PANDIT YUGALAKIŚORA VYASA
LATE SCHOLAR OF THE BENARES SANSKRIT COLLEGE.

Fasciculus II.

BENARES:

PUBLISHED BY MESSRS. BRAJ B. DAS & CO.
PRINTED AT THE BENARES PRINTING PRESS.

1890.

लो न तु नादः कदा च न ॥ ४० ॥ जहि शत्रून् क्र-
 तून् वनस्पतीन् परिधीन् क्षिणन्ति शत्रूँर रनपव्यय-
 त्तः ॥ अनुरङ्गाः पञ्चैकार्द्धमात्रिका भवन्ति ॥ ४१ ॥
 भूषा भिन्नो वसुञ्चैव अञ्जनाः परिकीर्त्तिताः ॥ एकार्द्ध-
 मात्रिकां स्थित्वा पञ्चैतेऽभानुनासिकाः ॥ ४२ ॥ पञ्च
 रङ्गाः प्रवर्तन्ते घातनिर्घातवज्जिणः ॥ अहिणः प्रहि-
 णो ज्ञेयो यथाऽऽईजकृत् निदर्शनम् ॥ ४३ ॥ (१) देवाँ
 २ ॥ ऽआसादयेति घातः । (२) देवाँ २ ॥ ऽइदेषीति
 निर्घातः । (३) देवाँ २ ॥ ऽउपागादिति वज्जिणः ।
 ४) देवाँ २ ॥ ऽऋतुभिरिति अहिणः । (५) अमित्राँ
 २ ॥ ओषतादिति प्रहिणः ॥ द्विमात्रो मात्रिको वाऽपि
 नासामूलं समाश्रितः ॥ अन्ते प्रयुज्यते रङ्गः पञ्चैः
 र्वनासिकैः ॥ ४४ ॥ वरमहंश्च बडादित्यो ह्यवा देव स-
 हं २ ॥ ऽअसि ॥ वट्सूर्यस्य तु सचातो महारङ्गाः प्रकी-
 र्त्तिताः ॥ ४५ ॥ परिते परिमाग्ने च अट्शं परिकी-
 र्त्तिताः ॥ यस्याद्वयं प्रदृश्यन्ते अतिरङ्गाः प्रकीर्त्तिताः ।

४६ ॥ (१) अग्नाश् इ पत्नीवन्स्त्वर्जाजीश्चाचीनि
 ति द्विः ॥ तिरश्चीनो विततः पृच्छामि त्वां वायुरनि
 लप्रिति सप्त क्षुता भवन्ति ह्यष्टमो न विद्यते ॥ ४७ ॥
 मनो जूतिञ्च वायुश्च क्षुतमेकं द्विधाकृतम् ॥ उकारा
 द्याः क्षुताः सर्वे न विकल्प्यः वैराचन ॥ ४८ ॥ षडङ्गु
 तु जात्यस्य हस्तस्थानुपथस्य च ॥ चतुर्थभागमात्रं स्याद्भूय
 स्सैवैव वर्त्तते ॥ ४९ ॥ शून्ये गृहे पिशाचोऽपि गर्ज
 न च लक्ष्यते ॥ एवं वर्णाः प्रयोक्तव्या (२) उपडम्बानि
 ति दर्शनम् ॥ ५० ॥ स्फुरितं चिबुकोज्ज्वलं वायुना स
 त्प्रवूरितम् ॥ मण्डूकस्फुरणं नाम (३) अपाम्फेने निदर्श
 नम् ॥ ५१ ॥ इह रन्तेऽग्निश्च कृतस्य ते, पातन्तो, द
 युवर्षे । सुराणम् । इहऽरहि ॥ पदकाले तु वाक्ये च
 हस्ताः प्रञ्च सरस्वति ॥ जकारौ द्वौ मकारश्च रेफस्त
 दुपरिस्थितः ॥ अशरीरं यमं विद्यात्सखाञ्जितीति
 (४) निदर्शनम् ॥ (५) इयन्ते, व्याक्षां, सुवीरान्
 सुप्रजः । पञ्जाः । रश्मिनां सखाव । प-

(१) इदं महात्मकं पद्यं केचिन्मतमवलम्ब्याहो जितितः ॥ उदाहरणाङ्काः प्राति
 शाक्यतो ज्ञेयाः ॥

(२) १७ । ६ ॥

(३) १२ । ७२ ॥

(४) २ । १४ ॥

(५) मूलस्थोदाहरणानि संहितातो ज्ञेयानि नुधैरिति ॥

रो दिवा ष्ठिव्या इति षट् ष्ठिव्याः स्वरान्ताः ॥
लोहकारद्वया, कर्ण्य भस्मसात्कुरुते यदि ॥ ए-
वं वर्णाः प्रयोक्तव्याः संवत्सरो निदर्शनम् ॥ ५३ ॥
आयसं च यथा तप्तं निःक्षिपेदास्तु सध्यतः ॥ तच्छब्दं
कुरुते प्राज्ञः परिवत्सरो निदर्शनम् ॥ ५४ ॥ ऊष्णा-
कारं पठेद्यस्तु कूर्ण्यष्टो विधीयते ॥ एवं च
कुरुते प्राज्ञः (१) कल्पाय इति दर्शनम् ॥ ५५ ॥
यथा नीनार्धिनः पक्षिणः उत्पतन्ति पतन्ति च ॥ एवं
वर्णाः प्रयोक्तव्याः (२) कल्पाय इति दर्शनम् ॥ ५६ ॥
कूर्ण्यष्टं परिवर्ज्य कर्तव्यमश्वत्थपत्रवत् ॥ एवं हिं
कुरुतेऽभिज्ञो (३) देवस्य त्विति दर्शनम् ॥ ५७ ॥ कुक्कु-
टः कात्रलुब्धो वा ककारद्वयमुच्चरेत् ॥ एवं वर्णाः प्रयो-
क्तव्याः (४) कुक्कुटोऽसि निदर्शनम् ॥ ५८ ॥ कुक्कुटी
कामलुब्धा च कुक्कुह्वी पुनः पुनः ॥ तन्मुखं कुरु-
ते प्राज्ञः कुक्कुटोऽसि निदर्शनम् ॥ ५९ ॥ यथा भा-
रभराक्रान्तो निश्वासी लघुचेतसः ॥ एवं वर्णाः प्रयो-
क्तव्या (५) होता यच्चनिदर्शनम् ॥ ६० ॥ यथा ना-

(१) १७ । २६ ॥

(२) द्वितीयोदाहरणं 'स' पुस्तकपाठश्च ॥

(३) १ । २० ॥

लस्य सर्पस्य निश्चासो लघुचेतसः ॥ एवः
 क्तव्यो हकारपरिवर्जितः ॥ ६१ ॥ यथा पुः
 हाञ्चुम्बती च पुनः पुनः ॥ तन्मुखं कुरुते :
 घ्नानऽइति दर्शनम् ॥ ६२ ॥ यथा कामातुः
 ष्टं करोति यादृशम् ॥ तच्छब्दं कुरुते प्र
 सिच्छसि निदर्शनम् ॥ ६३ ॥ यथा र
 रोषेण प्रतिधावति ॥ एवं वर्णाः प्रयोक्तव्य
 किदीविना, दर्शनम् ॥ ६४ ॥ मूर्त्रं करोति
 निं कुर्वीत यादृशीम् ॥ तन्मुखं कुरुते प्रा
 दुन्दुभे निदर्शनम् ॥ ६५ ॥ उकारान्ते उक
 ते चोभयोर्यदि ॥ द्विरौष्ण्यन्तु विजानीया
 वः स्वर्निदर्शनम् ॥ ६६ ॥ एकयत्नो भवेद
 ष्यन्तदुच्यते ॥ द्विविभिश्च चतुष्कं च चत्
 परम् ॥ ६७ ॥ अथ सादृश्यविज्ञेयः सम्
 योः ॥ न्यूनाधिकानि तान्येव चक्षुषीति वि
 ६८ ॥ विश्वे देवास्तमुत्वा च असौ यस्तु व
 ये देवा नमस्तेऽस्तु वाजो नः सप्त चक्षुषी ।

मानाक्षरबाधे च सन्ध्यकाक्षरचक्षुषी ॥ समानवर्णयो-
 गं च सम्प्रधानैव चक्षुषी ॥ ७० ॥ शन्तीमित्रस्तथा वा-
 तो ऊर्ध्वमेनं प्रक्षते ॥ मानस्तोके तनये तु चक्षुषी च
 चतुष्टयम् ॥ ७१ ॥ पूर्वायां कण्डिकां दृष्ट्वा अपरासह-
 संय्युता ॥ तदेव नामग्रहणं न विकल्पः कदा चन ॥
 ७२ ॥ पूर्वा विद्वा परान्त्या च कण्डिका यत्र दृश्यते ॥
 चपला चैव सा ज्ञेया (१) आच्छच्छन्तो निदर्शनम् ॥
 ७३ ॥ तिस्त्रो ह्यर्द्धा अभित्यं च तिस्त्रोऽर्द्धा प्रजा-
 पतिः ॥ पुनन्तु मेति चत्वारि वायुः पञ्च ततः परम् ॥
 ७४ ॥ अनाष्टष्टात्रयञ्चैव एधोस्यर्द्धचतुष्टयम् ॥ संवत्सरो-
 ऽसि चत्वारि द्वौः शान्तिश्चार्द्धयोर्द्वयोः ॥ ७५ ॥ क-
 चित्स्वाहा पृथक्कुर्यात्कचिद्युक्तं तु कारयेत् ॥ कचि-
 च्चादौ विजानीयात्कचिच्चान्ते विधीयते ॥ ७६ ॥ वा-
 क्यकालेऽवसाने वा स्वाहान्ते चाज्जतिं क्षिपेत् ॥ म-
 न्त्रभागं पृथक्कुर्यात्स्वाहाकारं पृथक्पृथक् ॥ ७७ ॥ स्वा-
 हादौ च भवेद्वाक्यं (२) नमणां नमणस्तथा ॥ अन्ते चादौ
 पुनश्चान्ते (३) काय स्वाहेति दर्शनम् ॥ ७८ ॥ अक्ष-
 राशीतिरेकञ्च प्रथमा कण्डिका स्मृता ॥ लक्षणोक्त-

प्रकारैस्तु (१) द्रुषेत्वेति निदर्शनम् ॥ ७
 णि च चत्वारि दश पञ्चाष्टसं स्मृतम्
 रं तद्वद्बुभयोरपि दृश्यते ॥ ८० ॥ सप्त
 पुनश्चैकादशाक्षरम् ॥ नवाक्षरं विजानी
 दशं स्मृतम् ॥ ८१ ॥ उच्चादुच्चतरन्त्वारि
 तरं तथा ॥ एवं वर्णाः प्रयोक्तव्या द्रुषे
 नम् ॥ ८२ ॥ सकारादौ भवेद्वाक्यं स्याद् ॥
 चाविर्भार्याऽक्षरादौ खरान्ते प्रथमः
 रदृशब्दा भवेद्वाक्यं वेदसङ्घा पुनः पु
 णानयोः सप्त अन्ते चैव चतुर्दश ॥ ८४
 वर्णानि अक्षराणां प्रमाणाः ॥ इन्द्रादि
 वाक्यं तस्य भवेत्त्रयम् ॥ ८५ ॥ सुधा
 पीड्याध्यक्षा द्वितीयका ॥ ऊष्णान्तरा
 रान्तावर्णिता खराः ॥ ८६ ॥ चिदसि, प्र
 व्योस्य परा भवेत् ॥ ध्यक्षाऽध्यक्षातर
 कश्चिद्वाक्ययोः ॥ ८७ ॥ अभिरन्तश्चर
 विधीयते ॥ एकाक्षरं पदं वाक्यं नवा
 ८८ ॥ मध्ये चैकाक्षरं वाक्यं द्वे द्वेऽद्यग्धः
 एवं वर्णाः प्रयोक्तव्या, लोकं ताश्च, प्र
 विभक्त्यन्तं विजानीयाद्गुरुतः शास्त्रतं

पागमविकाराभ्यां वाक्यानामेष निर्णयः ॥ ६० ॥ वनेषु-
व्यन्तरिचं च, अष्टौ व्यस्यत्तथैव च ॥ (१) नामग्रह-
णकाले तु गुरुरेव न संशयः ॥ ६१ ॥ शर्षे च स्थस्त्रपा-
चित्रऽउपप्रागात्समुद्भवः ॥ स्वरिती वाक्यकालेषु उ-
दात्तं नोपपद्यते ॥ ६२ ॥ एह्येषु शुक्रा जाते च अ-
भित्त्वा गोमद्रूपुणा ॥ स्वरिती वाक्यकालेषु न चोर्ध्व-
न्नीयते करम् ॥ ६३ ॥ अक्षन्मीमदन्ते च अहरहश्च-
तथैव च ॥ वाक्यं च स्वरितं विद्यात्पाठकाले यथा क्र-
मम् ॥ ६४ ॥ ऊष्णासौ यत्र दृश्यते ह्यन्तस्थात् तथैव च ॥
गुरुत्वैव विज्ञेयऽश्ववर्षसह संध्युतः ॥ ६५ ॥ अन्तस्थपद-
संज्ञोऽपि विभेधो नोपपद्यते ॥ अशरीरं यमं विद्यादन्तस्थः
पिच्छनाथकः ॥ ६६ ॥ सद्यो जातः समुद्भूतोऽपि प्रथमाथ
व्युध्यथा ॥ एवं वर्णाः प्रयोक्तव्या गुरवोऽत्र न संशयः ॥
६७ ॥ अभिनीतं निपातं वा जातं वा स्वरितं विदुः ॥
पदकाले भवन्त्येवं पाठकाले यथाक्रमम् ॥ ६८ ॥ त-
व आशो महोऽश्वे वृणीत्यत्रैव दृश्यते ॥ प्रथमोऽत्र
स्वर्गो द्वितीयश्च गुरुर्भवेत् ॥ ६९ ॥ द्वादशैतानि
नामानि देवता च तथैव च ॥ अन्यथा निरयं याति
सस्यक् पाठमजानतः ॥ १०० ॥ (२) छाया च्छिद्रा त-

(१) इमान्वुदाहरणानि संहितापाठस्थानि बोधयानि । अन्येषामुदाहरणानामङ्गाः
शिक्षान्तराद्ग्राह्याः ॥

या छन्दश्चकारा लघुसञ्ज्ञकाः ॥ ह्रस्वा वा यदि वा
 दीर्घाः शेषा द्वित्वे प्रतिष्ठिताः ॥ १०१ ॥ दीर्घादग्रे
 छकारोऽपि ह्रस्वादग्रे तथैव च ॥ द्वित्वाक्षरं विजा-
 नीयादिति शास्त्रविधानतः ॥ १०२ ॥ दीर्घादग्रे तु यो
 दीर्घो गिरिशा वर्ध्मणा तथा ॥ गुरुरेव स मन्तव्यश्चा-
 दयामि निदर्शनम् ॥ १०३ ॥ मात्त्वा यऽत्राक्त्वादाश्चैव
 सहस्रोमास्तथैव च ॥ पाठमध्ये लघुलोणि पदकाले
 गुरुर्भवेत् ॥ १०४ ॥ पशुभिर्यजुर्भिराप्यन्ते तस्माद्द्वय-
 ज्ञात्तथैव च ॥ ऋचाहेतु छकारो न तिस्र्ययोगं कदाच-
 न ॥ १०५ ॥ न सँथोगं न द्विर्भावश्चकारो षट्पुरुच्यते ॥ अ-
 वसाने गुरुं विद्याच्छौनको वाक्यमब्रवीत् ॥ १०६ ॥ निपा-
 तं चाभिनीतं च शेषं नीचतरं क्रमात् ॥ त्रिस्वरं तं वि-
 जानीयाद्द्वोता ओजो निदर्शनम् ॥ १०७ ॥ द्वौ ककारौ स्व-
 रौ द्वौ च नैव मात्रा विधीयते ॥ स्वरे प्रतिस्वरं दद्याद्द्वे-
 शीनांत्वा निदर्शनम् ॥ १०८ ॥ चतुर्दशाक्षरं चादौ पुन-
 श्चैकादशाक्षरम् ॥ पुनर्दशाक्षरं वाक्यमष्टाक्षरमतः प-
 रम् ॥ १०९ ॥ लक्ष्णैर्वा विहीनस्तु भुक्तमव्यञ्जनं यथा ॥
 एवं वर्णाः प्रयोक्तव्याः श्रीश्च ते च निदर्शनम् ॥ ११० ॥
 वसुसङ्ख्याक्षरं वाक्यं त्रिपदी वा चतुष्पदी ॥ सप्तता-
 ख्यासन्निह गायत्री अग्निन्द्रुतं, शुधी ह्रवम् ॥ १११ ॥
 उभौ सप्ताक्षरं वाक्यं पुनश्चैव नवाक्षरम् ॥ अष्टाक्षरं वि-

जानीयाद्यत्पुरुषं च निर्द्दिशेत् ॥११२॥ ऊनाशीति तु वर्णानि अथै तांश्च प्रकीर्त्तिताः ॥ एकाक्षरादिवाक्यानि द्वादशैतानि सङ्ख्यया ॥११३॥ द्वादशाक्षरं प्रथमं पञ्चमे पञ्च सप्त वै ॥ षडक्षरं ततो वाक्यं पुनर्द्वादशकं स्मृतम् ॥११४॥ एकादशाक्षरम्प्राञ्ज्जरन्ते च द्वादशाक्षरम् ॥ एवं वर्णाः प्रयोक्तव्या अथैतानिति दर्शनम् ॥११५॥ अष्टादशाक्षरं वाक्यं नाकष्टे च पञ्चधा ॥ सप्तदशाक्षरं चैव वैश्वदेवी निदर्शनम् ॥ ११६ ॥ रौद्राध्यायोत्तरेणैव कण्डिकाशतकेन तु ॥ ततो वाक्यं प्रकुर्वीत ऋचाहं षोडशाक्षरम् ॥ ११७ ॥ अष्टादशाक्षरं वाक्यं पुनः षोडशकैः शुभैः ॥ एवं वर्णाः प्रयोक्तव्या अश्वन्नुर्जं विनिर्द्दिशेत् ॥ ११८ ॥ पुस्तके (१) प्रज्ञयाऽधीतं नाधीतं गुरुसन्निधौ ॥ न आजन्ते सभामध्ये जारगर्भा इव स्त्रियः ॥ ११९ ॥ एकः सर्वं न जानाति सर्व-एकं न विन्दति ॥ एवं मन्त्रा न गुह्यन्ति पण्डिताः शुद्धभाविनः ॥ १२० ॥ (२) श्रुत्वा वेदविनाशं तु सम्यग्ब्रूयान्न वै बुधः ॥ आहूय तं विविक्ते वै तस्य धर्म्मा न हीयते ॥ १२१ ॥ मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह ॥ स वाग्वज्जी यजमा-

(१) प्रत्ययाधीतमिति 'स्' पुस्तकपाठश्च ॥

(२) श्वभ्राजितइति 'क' 'ग' पस्तकयोः पाठः ॥

नं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः खरतोऽपराधात् ॥ १२२ ॥ ल-
 क्षणं न त्यजेदीमान्सम्प्रदायोऽन्यथा भवेत् ॥ लक्षणे-
 न विना शिष्यः सम्प्रदायो विनाशवान् ॥ १२३ ॥
 नासौ तत्फलमाप्नोति सम्यक्पाठमजानतः ॥ उत्तमो
 लक्षणज्ञानी लक्ष्यज्ञानी तु मध्यमः ॥ १२४ ॥
 लक्ष्यलक्षणयोर्ज्ञानी तद्वि पात्रं (१) प्रवक्षते ॥
 लक्षणेन विना वाणी निर्मलाऽपि न शुद्धति ॥ १२५ ॥
 प्रमदा रूपसम्पन्ना दरिद्रस्येव योषिता ॥ स्वरहीना
 यथा वाणी वस्त्रहीनास्तु योषितः ॥ १२६ ॥ एवं व-
 र्णा न शोभन्ते प्राणहीनाः शरीरिणः ॥ वेदपाठी
 सदा सम्यग्विचार्यैवं पुनः पठेत् ॥ १२७ ॥ विप्रश्वा
 रूपाण्यबोधयग्निरेधोऽसीति तथाऽपरः ॥ केतुङ्कृण्व-
 न्निति च ते प्रकारा मूर्द्धजाः स्मृताः ॥ १२८ ॥ अग्नेर-
 नीकं, व्युच्वा हि, विप्रश्चे देवा, द्वितीयकम् ॥ उदग्ने
 चायमुत्तरा, न्नमो व्वन्धाय, हीत्ययम् ॥ १२९ ॥ देव-
 स्वर्हि, र्य्यदापोऽस्ति त्वामद्य, स्वस्ति न स्तथा ॥ मा नो
 मित्रो हि व्वक्ष्यन्ती चकारा ययुतास्तथा ॥ १३० ॥
 इत्यमोघानन्दिनी शिक्षा समाप्ता ॥

(१) तद्वि पात्रं मनास्पते इति 'क' पुस्तकपाठश्च ॥

अथ लघ्वमोघानन्दिनी शिक्षाऽऽ- रभ्यते ॥

पादादौ च पदादौ च संयोगावग्रहेषु च ॥ जः
शब्द इति विज्ञेयो योऽन्यः स य इति स्मृतः ॥ १ ॥
युक्तेन मनसा तद्वत्तत्त्वा यामि तथाऽपरम् ॥ अनूका-
शेन बाह्यं च तुरीयमनुया पदे ॥ २ ॥ पदादावप्यवि-
च्छेदे संयोगान्ते च तिष्ठताम् ॥ वर्जयित्वा रहौ या-
नामीषत्स्पृष्टत्वमिष्यते ॥ ३ ॥ विद्द्यदी, न्यमिवाँश्च रोच-
नास्य यथा भवेत् ॥ तथा पाय्याय सूर्य्यश्च मुह्यन्त्वन्ये स-
मूह्यवत् ॥ ४ ॥ उपसर्गात्परो यस्तु पदादिरपि दृश्यते ॥
ईषत्स्पृष्टो यथा विद्यात्पदच्छेदात्परो भवेत् ॥ ५ ॥ वि-
भाषया यकारश्च नित्यमाम्नेडितेऽपि च ॥ यत्र यत्रे-
ति मा यञ्जं तथा येति पदादपि ॥ ६ ॥ अथातऽउत्त-
रो यः स्यात्तथा नेति पदात्परः ॥ भवन्त्येतेऽपि पूर्वत्र
तथा च स पदादपि ॥ ७ ॥ अथा वयमादित्यादावधो-
येऽत्रस्य दृश्यते ॥ न यत्परो यथा च स्यात्स पदे तदु-
दाहृताः ॥ ८ ॥ वो वां वा वै वि वौ पाठे उपसर्गात्परो
लघुः ॥ अथ मा स न शब्देभ्यो विभाषाऽऽम्नेडिते
यवौ ॥ ९ ॥ यदेव लक्षणं यस्य वकारस्यापि तद्भवेत् ।

यत्र यत्र विशेषः स्यात्तदिदानीं तु कथ्यते ॥ १० ॥
 त्वदर्थ्यवाचिनौ वो वां, वा वै यदि निपातजौ ॥ आदेश-
 शाश्च विकल्पार्था ईषत्सृष्टाश्च ते स्मृताः ॥ ११ ॥ दे-
 वो वः सविता या वां, व्वातो वेति तथा न तत् ॥ तव
 व्याघृतस्फुटते तानऽ आवेति कीर्तिताः ॥ १२ ॥ य-
 त्कृतं सूत्रकारेण तद्व्याख्यात्मप्रसारणम् ॥ तज्ज्ञेयं
 सर्वशाखासु न तु वाजसनेयिनाम् ॥ १३ ॥ लक्षण-
 स्य विरोधेऽपि पाठैक्यं यदि दृश्यते ॥ तत्तथा प्रतिप-
 त्तव्यं ज्ञायन्ना वऽद्वयम् ॥ १४ ॥ अनुस्वारो द्विमा-
 त्तः स्याद्वर्णव्यञ्जनोदये ॥ ह्रस्वाद्वा यदि वा दीर्घाद्दे-
 वानाठं हृदयेभ्यः ॥ १५ ॥ स ए सृष्टा सि ए ह्यसि
 संयोगे ह्रस्व इष्यते ॥ मध्यम ए मथायेति संयोगो
 न द्विरुच्यते ॥ १६ ॥ ज्ञात्वा वेदविनाशं तु सम्यग् ब्रू-
 यान्न वै बुधः ॥ आङ्गय तं विवित्ते वै तस्य धर्म्मो न
 हीयते ॥ १७ ॥ (१) इति श्री लघ्वभोधानन्दिनी शिक्षा
 समाप्ता ॥

(१) इदं पत्रं प्राक् शिक्षायां लिखितं तथा ऽपि सम्प्रदायादिदो ऽत्रापि लिखन्त्य-
 तो मया लिखितम् ॥

अथ माध्यन्दिनमहर्षिप्रणीता शि- क्षाऽऽरभ्यते ॥

मन्त्री हीनः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्या प्रयुक्तो न
 तमर्थमाह ॥ स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्र-
 शत्रुः स्वरतो ऽपराधात् ॥ १ ॥ स्वराद्वित्वमवाप्नोति
 व्यञ्जनं व्यञ्जने परे ॥ हरौ न यद्यच्चः पूर्वा निमित्तं
 व्यञ्जनस्य च ॥ २ ॥ दूषे चोर्ज्जे त्वा ॥ स्वरपूर्वाः शष-
 सहा अजस्थाय तथा यदि ॥ निमित्तभूता द्वित्वस्य
 स्पर्श एव न संशयः ॥ ३ ॥ अश्मन् ॥ स्पर्शपूर्वा यरल-
 वाः स्पर्शपूर्वाः शरस्तथा ॥ व्यञ्जनञ्च ततः पूर्वं द्वेषा-
 भावं न चाप्नुयात् ॥ ४ ॥ अयच्छ्रुः ॥ विसर्गाच्च परः
 काद्विर्व्यञ्जनात्त्वान्त पूर्वगः ॥ ह्रस्वपूर्वा नञौ द्वित्वमा-
 पद्यते पदान्तगौ ॥ अपि स्वरतरावेव श्लिष्टौ भवति
 नान्यथा ॥ ५ ॥ विष्मोः क्लृप्तः ॥ दध्यङ्ङृषिः ॥ अ-
 श्मन्नुर्ज्जिम् ॥ अत्र येन निमित्तेन द्वित्वं व्यञ्जनमशु-
 ते ॥ द्वितीयस्य च प्रथमसुरीयस्य तृतीयकः ॥ ६ ॥
 बाङ्ङब्ध्याम् ॥ स्वर्गं च परे चैवापञ्चमे परतः स्थि-
 ते ॥ सवर्णे च यमे चैव ऋवर्णे न तथा श्लि ॥ ७ ॥
 तद्देवानाम् । ऋद्धिः । तन्नः । अग्निः । पितृणाम् ॥

अत्र कवर्गीयखकारा निर्द्दिश्यन्ते ॥ आखरेष्टटाः
 आखुस्ते । २ । मयूखैः । ३ । द्याम्ना लेखीः ।
 ततः खनेम । ५ । उखाङ्कृणोतु । ६ । उखाम्परिः
 मि । ७ । खनत्ववट । ८ । दधतूखे । ९
 मित्रैतान्तऽउखाम् । १० । त्वङ्खाद् । ११
 सुखादितान् । १२ । अभाख्खा । १३ । गन्ध
 अखनन् । १४ । आखिदते । १५ । प्रखिदते । १
 विशिखाऽइव । १७ । श्रियै शिखा । १८ ।
 स्याऽआखून् । १९ । ऋतूनामाखुः । २० । खः
 वैश्वदेवः । २१ । नखेषु । २२ । मोरवा ॐ
 न्ती । २३ । उखायाः सद्ने खे । २४ । मधु श
 । २५ । स्त्रीषखम् । २६ । शङ्खधमम् । २७ । म
 शिरोऽसि । २८ । मखाय त्वा । २९ । अथ ग
 तर्चानां निर्णयः ॥ इषे च्वा एदम् । अश्वस्तूपरः । समि
 अञ्जन् । सहस्रशीर्षा पुरुषः । तदेव । स्वाहा प्र
 भ्यश्चैष्वध्यायेषु न गलिता ऋचः ॥ १ ॥ द्वितीयेऽ
 ये अग्ने व्रतपते इति प्रविष्टास्त्रयस्त्रिंशत् । २ ।
 तीयेऽयमग्निः पुरीष्यऽइति प्रविष्टा द्वाषष्टिः ।
 षञ्चमेऽग्ने व्रतपाऽ उरु विष्णोऽइति प्रविष्टे
 कचत्वारिंशत् । ५ । षष्ठे प्रथमा ऋगलिता रेवती
 ध्वमित्यतः परा देवस्य त्वान्तः षञ्चविंशत् । ६ । व्व

स्पृतये स्वाङ्कृतोऽसि आत्मने मे अग्ने नयायन्त्रो लु-
 प्ते चतुश्चत्वारिंशत् । ७ । आदित्येभ्यस्त्वेत्यत्र कदा
 चन सँवर्चसा देवा गातुविदं ऽ उदुत्यमकभृथ निचु-
 म्पुण मिलिता अष्टपञ्चाशत् । ८ । देव सवितारित्यत्र
 देवस्याहं एकोनचत्वारिंशत् । ९ । अपो देवा इत्यत्र
 सोमस्य त्विषिरिमं देवा इति लुप्ते द्वात्रिंशत् । १० ।
 युञ्जानः प्रथममित्यत्र युञ्जते देव सवितः पृथिव्याः
 सधस्थादसवस्त्वाचकृन्दन्तु मिलिताऽअष्टसप्ततिः । ११ ।
 दृशानो रुक्मऽ इत्यत्र हठं सः शुचिषदक्रन्दद्दग्निर्दृशा-
 नो रुक्मः समिधाग्निं सहरय्या पुनरुज्जीऽ अयन्ते
 भवतन्ऽअष्टोत्तरशतम् ॥ १२ ॥ मयि गृह्णामीत्यत्रा-
 ग्निर्भूर्द्वाऽपाम्पृष्ठम्ही द्यौर्विष्णोः कर्माणि चित्रं दे-
 वानां त्रिपञ्चाशत् ॥ १३ ॥ ध्रुवक्षितिरित्यत्र शुक्रश्च
 विश्वकर्मा त्वा द्वे नभस्त्रेषश्चेति पञ्चविंशतिः ॥ १४ ॥ अ-
 ग्ने जातानित्यत्राग्नेर्भूर्द्वा त्वाग्ने पुष्कराङ्गुवो यज्ञ-
 स्थायमिहायन्ते लोकं पृण ताऽअस्येन्द्रं विश्वा नवैता
 लुप्यन्ते परमेष्ठी त्वा द्वे मिलिते चतुःपञ्चाशत् ॥ १५ ॥
 नमस्ते इत्यत्र नीलग्रीवा द्वितीया नमोऽस्तु द्वे मिलिता-
 स्त्रयस्त्रिषष्टिः ॥ १६ ॥ अश्वन्नूर्जमित्यत्र हिमस्य त्वा-

व्याजस्य नु देवस्य त्वा यास्ते यावऽउद्बुद्धास्व येन व्व
 सि विनस्त्व्यविष्टेत्यष्टमिलिता एकोनसप्ततिः । १८
 स्वाद्वीन्वेत्यत्र व्यायोः पूतः कुविदङ्केति द्वे त्रिनवतिः । १९
 क्षत्रस्य योनिरित्यत्र समुद्रे ते उतापः पुत्रमिव पितर
 निषसाद् यदि जाग्रयदापो यदि द्विवेति यद्ग्रामे सु
 भिक्षियानो यत् सुरामं नवैकाशीतिः ॥ २० ॥ इमं
 इत्यत्र तत्त्वा शन्नो व्याजेवाजेऽवत होतायक्षदिन्द्रस्व
 षभस्य सरस्वतीभ्योपस्येति प्रविष्टाः सप्तपञ्चाशत् ॥ २१
 ते जोऽसीत्यत्र तत्सवितुर्विंशत्यो देवस्य ष्ठिव्यै स्वाहा स
 धवे स्वाहा व्याजाय स्वाहाऽसवे स्वाहेति प्रविष्टाऽएक
 विंशतिः ॥ २२ ॥ हिरण्यगर्भऽइत्यत्र कः स्वित्सूर्य्यऽएका
 की का स्वित्द्वौरासीत्यजापते न सप्तपञ्चाशत् ॥ २३
 भादन्द्रिगिरित्यत्र हिरण्यगर्भः संय्यः प्राणतोऽगं
 त्वं चतुश्चत्वारिंशत् ॥ २४ ॥ अग्निश्चेत्यत्र वैश्या
 नरो नः पञ्चविंशत् ॥ २५ ॥ समास्त्वेत्यत्र उ
 हयं चतुश्चत्वारिंशत् ॥ २६ ॥ होता यक्षदित्यत्र दे
 वा दैव्या होतारा शुचिमुष्णिहानन्तरं सर्वे लुप्त
 अन्तस्त्रिपञ्चाशत् ॥ २७ ॥ देव सवितरित्यत्र तत्सवि
 तुर्विंशत् ॥ २८ ॥ अस्वाजरासऽइत्यत्र युच्वा हि अय
 मिह मूर्ध्नि नन्द्वऽजदुरयं विश्वेऽअदीन्द्रवायूऽइमे यज्ञं
 देवानां गावऽउप दैव्यावह्वर्य्यऽअदब्धेभिः सवितः सप्ता

शीतिः । ३३ । यज्जाग्रतऽइत्यत्राकृष्णो न सप्तपञ्चाश-
त् । ३४ । अपेतऽइत्यत्राश्वत्ये वः सुमित्रिया नऽउद्वय-
मग्नऽआयूष्पीत्यष्टादश । ३५ । ऋचँवाचमित्यत्र भू-
वर्भुवः कया नः कस्त्वा स्योना ष्थिव्यापोहिष्ठेति त्रि-
र्न्मस्ते हरसे सुमित्रिया नोऽभीषुणो दृते दृठं ० हमेति
त्रयोदश । ३६ । देवस्य त्वेत्यत्र देवी द्यावाऽथिवीन्द्र-
स्यौजोऽश्वस्य त्वेयत्यग्रे हृदे त्वा युञ्जते मनः प्रैतु म-
खस्य शिरस्त्रयोदश । ३७ । द्वितीयदेवस्य त्वेत्यत्र सु-
मित्रिया नऽउद्वयमेधोऽसीडऽएह्यदित्यैरास्त्रासीन्द्रा-
यत्वा षड्द्वाविंशतिः । ३८ । ईशा वास्यमित्यत्रान्यन्त-
मोऽन्यदेवासम्भूतिमिलितास्त्रयोऽग्नेनय त्रयोदश ।
४० । एवं चतुष्पद्युत्तरशतं लोपाः । एकादशोत्तर
मष्टादशगतैः सहेति ॥ इति प्रथमा माध्यन्दिनीयशि-
क्षा समाप्ता ॥

अथ द्वितीया लघुमाध्यन्दिनं शिक्षा प्रारभ्यते ॥

अथ शिक्षां प्रवक्ष्यामि माध्यन्दिनमर्तयथा
 कारस्य खकारः स्यादुक्तयोगे तु नो भवेत् ॥
 षे लक्ष्यं कृष्णाऽउच्चा समुद्रः प्रत्युदाहृतिः ॥
 विद्यमानस्य ह्यसंयुक्तस्य यस्य च ॥ २ ॥ आदेः
 जकारः स्यादुक्तः सन्हरणेन तु ॥ यज्ञेन यज्ञं
 मयूरे प्रत्युदाहृतिः ॥ ३ तस्माद्यज्ज्ञात्सर्वज्ज
 मस्माद्यत्तथैष च ॥ रेफेणाथ हकारेण युक्तस्य
 या भवेत् ॥ ४ ॥ सूर्यो वाह्यन्तु वै लक्ष्यं शष्प
 त्युदाहृतिः ॥ यकारकारयुक्तस्य जकारः सर्वथ
 त् ॥ ५ ॥ सहरया तथा व्युद्ध्या चोपसर्गपरः
 उपयज्ञस्मानुपाणामपि यन्तीत्युदाहृतिः ॥ ६ ॥
 र्वकारो विज्ञेयः पदादौ पठितो भवेत् ॥ वि
 दाहृतिर्ज्ञेया सवितान्तर्ल्लघुः सृष्टतः ॥ ७ ॥
 वै लघुतरस्तव व्याघृतस्पते ॥ उपसर्गपरो य
 कारो लघुर्भूतः ॥ ८ ॥ वो वां वा वै मन्त्रपाठे
 गुरवः पदे ॥ प्रवायुमच्छाबृहती व्वातो वेति ।
 नम् ॥ ९ ॥ रेफो रेकत्वमाप्नोति शष्पहेषु परे

ददर्श वर्षो ऽअर्हाच्च संथोगे नैव कारयेत् ॥ १० ॥
 व्यर्म्हन्वर्ष्यायान्तर्हदा तत्र तावदुदाहृतिः ॥ लकारो
 ऽपि च सावर्ण्यादेकारसदृशो भवेत् ॥ ११ ॥ शतवल्गा-
 च वल्हा च तत्र तावदुदाहृतिः ॥ अनुस्वारो यत्र कुत्र
 ठंकारो भवति ध्रुवम् ॥ १२ ॥ ह्रस्वो दीर्घो गुरुश्चेति
 त्रिविधः परिकीर्तितः ॥ ह्रस्वात्परो भवेद्दीर्घो ह्रठंस
 ऽइति दर्शनम् ॥ १३ ॥ दीर्घात्परो भवेद्द्वस्वो मा ए से-
 थ्यऽइति दर्शनम् ॥ गुरौ परे ह्यनुस्वारो गुरुरेव हि स
 स्मृतः ॥ १४ ॥ सि ए ह्यसीति तत्र तावदकारे दी-
 र्घऽएव सः ॥ देवाना ए हृदये तद्वत्स्कराणां तथा
 सूक्ते ॥ १५ ॥ अथायोगवाहानाह ॥ अवर्णाच्च ऋका-
 राच्च विसर्गः कण्ठ्य एव सः ॥ इवर्णाच्च तथोवर्णात्तथा
 चैकारपूर्वकः ॥ १६ ॥ औकारपूर्वकश्चैव तालव्यो भवति-
 ध्रुवम् ॥ एकाराच्च कण्ठतालुर्विसर्गो भवति ध्रुव-
 म् ॥ १७ ॥ कण्ठोष्प्यस्तु तथौकाराद्विसर्गो भवति ध्रु-
 वम् ॥ देवो वः सविता चात्र हकारसदृशो भवेत् ॥
 १८ ॥ देवीस्तिस्त्रो विसर्गस्तु हिकारसदृशो भवेत् ॥
 आखुस्ते पशुरित्यादौ जकारसदृशो भवेत् ॥ १९ ॥
 विसर्गश्चान्नेरित्यादौ हेकारसदृशो भवेत् ॥ विसर्गो
 बाह्वोरित्यादौ होकारसदृशो भवेत् ॥ २० ॥ अथ
 खैर्ह्रस्वरित्यादौ हिकारसदृशो भवेत् ॥ विसर्गो द्वौ-

कथं वदेत् ॥ ६ ॥ अथ प्रथमतो वर्णसञ्ज्ञाऽधिप्रक्रिय-
 ते मया ॥ यथा विना न सिद्ध्यन्ति व्यवहारा नृणांभि-
 ह ॥ १० ॥ एकविंशतिरुच्यन्ते स्वराः शब्दार्थचिन्तकैः ॥
 द्विगुणानि व्यञ्जनानि ज्योतावान्वर्णसङ्ग्रहः ॥ ११ ॥ ऋ-
 पर्यन्ताः स्वरास्त्रेधा लकारो ह्रस्व एव च ॥ सन्ध्यज-
 राण्यह्रस्वानि ते चैवमेकविंशतिः ॥ १२ ॥ ककारादि-
 मकारान्ताः स्पर्शाः स्थः पञ्चविंशतिः ॥ चतस्रो
 यादयोऽन्तस्था ऊष्माणः शषसाः (१) सहाः ॥ १३ ॥ स्पर्शा-
 णां पञ्चमैर्योगे चत्वारश्च यमाः स्मृताः ॥ अनुस्वारो
 विसर्गश्च जिह्वामूलीयऽएव च ॥ १४ ॥ उपधमानी
 इति च द्विस्सृष्टश्च तथाऽपरः ॥ द्विस्सृष्टता च विज्ञे-
 या ङटयोः खरमध्ययोः ॥ १५ ॥ पदकाले वियुज्येत
 द्विस्सृष्टो न भवेत्तदा ॥ सव्यञ्जनः सानुस्वारः शुद्धो
 वाऽपि स्वरोऽक्षरम् ॥ १६ ॥ चतुर्णां पञ्चमैर्योगे उ-
 त्पद्यन्ते यमाश्च ये ॥ कुं खुं गुं घुं इति च ते चत्वारो-
 नात्र पञ्चमः ॥ १७ ॥ वर्गाणां प्रथमौ द्वौ द्वावूष्माणश्च
 हवर्जिताः ॥ जित्सञ्ज्ञा भवन्त्येते शेषा धिसञ्ज्ञकाः
 स्मृताः ॥ १८ ॥ शषसा सुत्समाख्याता अवर्णाः कण्ठ्य-
 सञ्ज्ञकः ॥ सिम्सञ्ज्ञका ऋपर्यन्ता भावी स्यात्क-
 राव्यवर्जितः ॥ १९ ॥ अन्याद्वर्णाद्भवेद्वर्णः पूर्वः स उ-

प्रधाभिधः ॥ एताः सञ्ज्ञा बुधैर्ज्ञेया व्यवहारप्रसिद्धये ॥
 २० ॥ ललहजिह्वामूलभवीपधमानीयस्तथैव च ॥ ना-
 सिक्वाश्च तथा चास्मिन्वर्णा वर्ज्याः सदैव हि ॥ २१ ॥
 एकमात्रो भवेद्ब्रह्मो द्विमात्रो दीर्घ उच्यते ॥ त्रिमा-
 त्रस्तु मृतो ज्ञेयो व्यञ्जनं चार्द्धमात्रिकम् ॥ २२ ॥ तद-
 र्द्धमणु तस्यार्द्धं परमाण्वभिधीयते ॥ वर्णग्रहे सवर्णा-
 ऽपि सङ्ख्या स्पर्शेषु कीर्त्तिता ॥ २३ ॥ अथ वर्णसमा-
 न्नाये स्थानं करणसंयुतम् ॥ आत्मशक्त्या प्रवक्ष्येऽहं
 तत्क्षन्तव्यमघं बुधैः ॥ २४ ॥ अष्टौ स्थानानि वर्णाना-
 मुरः कण्ठशिरस्तथा ॥ जिह्वामूलं च दन्ताश्च नासि-
 कोष्ठौ च तालु च ॥ २५ ॥ हकारः पञ्चमैर्युक्तो यो-
 ऽन्तस्थाभिरथाऽपि वा ॥ औरस्यं तं विदुः प्राज्ञाः कण्ठ्यं
 शुद्धं प्रचक्षते ॥ २६ ॥ ऋवर्णाऽथ कवर्गश्च जिह्वामूली-
 य एव च ॥ जिह्वामूले भवन्त्येषां जिह्वामूलं च-
 कारणम् ॥ २७ ॥ इवर्णाऽथ चवर्गश्च एकारौ यगैः
 सह ॥ तालुस्थाना भवन्त्येषां जिह्वामध्यं तु कारणम् ॥
 २८ ॥ षकारोऽथ टवर्गश्च मूर्धन्याः परिकीर्त्तिताः ॥
 जिह्वायाः प्रतिवेद्याग्रमतेषां कारणं स्मृतम् ॥ २९ ॥
 ललसिताः स्मृता दन्त्या जिह्वाग्रकरणा हि ते ॥ रेफ-
 श्च दन्तमूलोत्थो जिह्वाग्रेण विधीयते ॥ ३० ॥ उवर्णा-

स्मृता वर्णा उपक्ष्मानीय एव च ॥ ३१ ॥ समान
 करणा नासिक्यौष्ठ्याः प्रकीर्त्तिताः ॥ वकार औ
 ती दन्ताग्रकरणः स्मृतः ॥ ३२ ॥ अवर्णश्च वि
 हकारश्चापि केवलः ॥ कण्ठ्या वर्णाः स्मृता ह्ये
 नुमध्यं तु कारणम् ॥ ३३ ॥ यमानुस्वारनासिक्य
 सामूलभवा दशा ॥ मुखनासिकाकरणोऽनुनासि
 ति स्मृतः ॥ ३४ ॥ पूर्वा मात्रा तु कण्ठ्यस्य एक
 रयोर्भवेत् ॥ तालव्यस्य तथौष्ठ्यस्य परा प्रोक्ता य
 मम् ॥ ३५ ॥ ऐकारौकारयोश्चैवं तत्त्वं ज्ञेयं
 शैः ॥ एए तु कण्ठ्यतालव्यौ औऔ कण्ठौष्ठ्यौ च
 ३६ ॥ एतद्वर्णसमान्नायस्थानं कारणसंयुतम् ॥
 व्यं तन्मया प्रोक्तं शास्त्रतत्त्वार्थदर्शनम् ॥ ३७ ॥
 द्यस्य भवेत्स्थानं कारणं वा विशेषणम् ॥ सवर्णत्वं
 ङ्ग्राह्य आस्ययत्नस्तु भिद्यते ॥ ३८ ॥ संवृतं
 तद्वदसृष्टं स्पृष्टमेव च ॥ ईषत्सृष्टं चार्द्धसृष्टमा
 स्तु षड्विधः ॥ ३९ ॥ अकारः संवृतो ज्ञेयो वि
 तरे स्वराः ॥ असृष्टास्यप्रयत्नाच्च स्वराः सर्व्व
 हि ॥ ४० ॥ स्पृष्टाः स्पर्शास्तु विज्ञेया अन्तस्था
 त्सृष्टाः ॥ अर्द्धस्पृष्टाश्च विज्ञेया ऊष्णाणो वर्णवै
 ४१ ॥ ऋलोर्मध्ये भवत्यर्द्धमात्रा रेफलकारये

मात्रस्यैकमात्रस्य संवृतादिप्रयत्नतः ॥ भिन्नस्याप्यस्तु
 सावर्यं तदर्थमिदमुच्यते ॥ ४३ ॥ अथातोऽवरतो व-
 च्छि चर्चा पूर्वपराङ्गयोः ॥ स्वारप्रयोजना चासौ वे-
 दितव्या विचक्षणैः ॥ ४४ ॥ संयोगस्यादिभूतो यः स
 पूर्वाङ्गं भवेद्यथा ॥ अश्वः शशवसंयोगे शः पूर्वाङ्गः श-
 वोऽन्यतः ॥ ४५ ॥ यमश्च पूर्वस्याङ्गं स्याच्चकारात्पूर्वसं-
 व्युतः ॥ रुक्मः पूर्वस्य कथमावुत्तरस्य तु सः स्मृतः ॥ ४६ ॥
 संयोगादिपरद्वित्वे पूर्वाङ्गं क्रमजं यथा ॥ पार्श्वं र-
 शौ तु पूर्वस्य परस्य शवयात्मकम् ॥ ४७ ॥ क्रमजाच्चो-
 त्तरं स्वर्गे परे पूर्वाङ्गकथ्यथा ॥ पाठ्यर्था पूर्वस्य रघषाः
 परस्याङ्गं णयात्मकम् ॥ ४८ ॥ षट्शब्दं च यस्याङ्गं
 ततेन सस्वरं भवेत् ॥ एतदर्थमिदं प्रोक्तं स्वारसन्देह-
 भेदकम् ॥ ४९ ॥ अनुस्वारो विसर्गश्च नासिक्योऽथ य-
 मास्तथा ॥ जिह्वामूलमुपधमा च नवैते स्थः पराथयाः
 ॥ ५० ॥ संयोगवाहा एवैते निजस्वरविवर्जिताः ॥ पू-
 र्वस्याङ्गं भवत्येते स्वर एतेषु पूर्ववत् ॥ ५१ ॥ स्वरभ-
 क्तिश्च पूर्वाङ्गं देवर्षिर्हिरुदाहृतिः ॥ इकारे च तथोका-
 कारे तां यत्नेन विवर्जयेत् ॥ ५२ ॥ रेफो वाऽथ ल-
 कारो वा यत्रोष्णिग्नि स्वरौदये ॥ स्वरभक्तिर्भवेत्तत्र पू-
 र्वमाक्रम्य पठ्यते ॥ ५३ ॥ ऊष्णासुपरिस्थस्तु रेफो
 याति रेवर्षताम् ॥ रेफत्वं पुनरायाति यद्गुष्णाणोऽन्व-

संयुताः ॥ ५४ ॥ ऊष्णं स्वरभक्तिस्तु द्विर्भावं बाधते
यथा ॥ वर्षो वर्षीयसि हार्षोच्छतबलशोऽपि सिध्यति ॥
५५ अष्टौ स्वराग्रवक्ष्यामि तेषामेव च लक्षणम् ॥ जा-
त्योऽभिनिहितः क्षैप्रः प्रसिष्टस्तदनन्तरम् ॥ ५६ ॥ तै-
रोव्यञ्जनऽएवाथ तैरीविराम एव च ॥ पादष्टत्तस्त-
तस्तद्वत्ताथाभाव्यस्तथाऽष्टमः ॥ ५७ ॥ एकपदे निपूर्व-
स्तु सयवो जात्यद्रूप्यते ॥ अपूर्वोऽपि परस्तद्वद्धान्यं क-
न्या स्वरित्यपि ॥ ५८ ॥ सप्तोदात्तादयो ज्ञेया परेऽ-
भिनिहितादयः ॥ त्रयो नीचपरास्तत्र प्रसिष्टान्तां नि-
दर्शनम् ॥ ५९ ॥ एत्रो आभ्यामुदात्ताभ्यामकारो नी-
च एव च ॥ लुप्यते सन्धिकार्ये यत्तं चाभिनिहितं वि-
दुः ॥ ६० ॥ तेऽप्सरसां च तेऽवन्तु वेदोऽसीति तृथो-
ऽस्यपि ॥ इत्त वर्णावुदात्तौ चेदनुदात्तस्वरोदयो ॥ ६१ ॥
यवाभ्यां चैव संयुक्तौ तदा क्षैप्रः स्वरो भवेत् ॥ व्राज्यर्व-
स्त्रयम्बकंथ्यद्वद्वन्नो योजान्निन्द्रेति च ॥ ६२ ॥ उच्चः
पूर्वः परो नीच इकारोऽन्योऽन्यसङ्गतः ॥ प्रसिष्टः स-
स्वरो ज्ञेयः सुचीवाभीन्धतांथ्यथा ॥ ६३ ॥ उदात्तपूर्वो
यत्र स्थान्नीचो व्यञ्जनसंयुतः ॥ स तैरोव्यञ्जनइति स्व-
रो भवति तद्यथा ॥ ६४ ॥ इडे रन्ते हव्ये काम्ब्ये चन्द्रे
ज्योते निदर्शनम् ॥ उदात्तावग्रहो यत्र स तु तैरी-
विरामकः ॥ ६५ ॥ स्वरो ज्ञेयः पदेऽन्यत्र तैरोव्य-

चूनएव तु ॥ यथा गोपताविति गोपतौ यच्चपतिस्त-
 था ॥ ६६ ॥ स्वरयोरन्तरे यत्र विवृत्तिर्यदि दृश्यते ॥
 स पाददृत्त इत्याख्यः काद्वैमरे निदर्शनम् ॥ ६७ ॥ उ-
 दात्तादिरुदात्तान्तो नीचोऽवग्रह एव च ॥ तथाभा-
 व्यो भवेत्कम्पस्तनूनात्त्रे निदर्शनम् ॥ ६८ ॥ माध्यन्दि-
 नविरोधी स्यात्ताथाभाव्यस्तु यः स्वरः ॥ भिन्नो यतो-
 ऽत्र दृश्यते तावुदात्तानुदात्तकौ ॥ ६९ ॥ तस्मान्माध्य-
 न्दिनीयानां प्रदे कम्पो विधीयते ॥ तथोक्तमौज्जिहा-
 यनकैर्माध्यन्दिनानुसारिभिः ७० ॥ अवग्रहो यदा नी-
 चप्रोच्चयोर्मध्यतः क्वचित् ॥ तथाभाव्यो भवेत्कम्पस्तनू-
 नात्त्रे निदर्शनम् ॥ ७१ ॥ जात्याभिनिहितक्षैप्रप्रस्रिष्टाः
 स्वरिता इमे ॥ नीचपूर्वा यदा त्वेते तिर्यक्क्स्वारस्तदा
 भवेत् ॥ ७२ ॥ जात्योऽभिनिहितः क्षैप्रः प्रस्रिष्टश्च च-
 तुर्यकः ॥ एते स्वराः प्रकम्पन्ते दृष्टोदात्तं पुरः स्थित-
 म् ॥ ७३ ॥ यथा व्वरुणः पस्त्या स्वा युद्धोऽस्मिन्नाकस्त-
 थाऽपरम् ॥ परमेष्ठ्यभिधीतोऽभीमनित्यादि निदर्श-
 नम् ॥ ७४ ॥ नीचपूर्वोदात्तपरः स्वरोऽसौ प्रस्रिहन्यते ॥
 अन्यथा नीचएव स्यात्स्वर्गं घर्मादिकंयथा ॥ ७५ ॥
 स्वरितादनुदात्तं यत्तत्सर्वं प्रचयाह्वयम् ॥ स्यादुदात्त-
 मयं चैव त्वामदीत्यादिकंयथा ॥ ७६ ॥ तिर्यक्स्थान-
 गते हस्तेऽनुदात्तो दृश्यतेऽपरः ॥ प्रचितं तंविजानी-
 यादुदात्तं स्वरमाप्नुयात् ॥ ७७ ॥ जात्यं कृत्वा ततः

पश्चात्प्रचितो दृश्यते यदि ॥ तन्तु तत्रैव निर्वर्त्य पञ्चा-
 हस्तं प्रचालयेत् ॥ ७८ ॥ नोदात्तस्वरितात्पूर्वं प्रचितं
 स्यादुदात्तवत् ॥ कृत्वानुदात्तमथ तसुदात्तस्वरमाच-
 रेत् ॥ ७९ ॥ यथा स्यात्स्वरितात्स्वारो वाजे वाजेऽव-
 तेति च ॥ स्वरितोद्ध्ये सेनानी ग्रामण्यौ, सहस्राय
 च ॥ ८० ॥ तैरोव्यञ्जनवञ्जेयो जात्योऽभिनिहितः प्र-
 चः ॥ यथा धान्यं कन्या इव वेदोऽसीति तृथोऽस्य-
 पि ॥ ८१ ॥ वृषसरोऽसि भवेत्तद्वद्वाज्ज्यर्ष्यंश्च शुचीव
 च ॥ उदात्तस्वरितपरप्रचितस्यापि नित्यशः ॥ ८२ ॥
 भवेन्नीचतरादेशो वैयाकरणसम्मतः ॥ स्वरिताद्वा-
 ऽनुदात्ताद्वा उदात्तो दृश्यते यदि ॥ ८३ ॥ शून्यं प्रचाल-
 येद्वस्तं स्वरितात्स्वरित्नेऽपि च ॥ शून्यं प्रचालयेद्वस्तं य-
 दुक्तं केन चित्क्वचित् ॥ ८४ ॥ तत्कातीयविरोधी स्या-
 त्सम्प्रदायविरोधकत् ॥ उक्तं च याज्ञवल्क्येन मन्वे वा-
 जसनेयके ॥ ८५ ॥ स्वरउच्चः स्वरो नीचः स्वरः स्वरित-
 एव च ॥ स्वरप्रधाने वैस्वर्य्यं व्यञ्जनं तेज सस्वरम् ॥
 ८६ ॥ मणिवद्यञ्जनान्याङ्गः सूत्रवत्स्वर इष्यते ॥ व्य-
 ञ्जनान्यनुवर्तन्ते यत्र तिष्ठति सस्वरः ॥ ८७ ॥ वर्णेषू-
 च्चार्य्यमाणेषु विकाराः स्युस्त्वयस्तनोः ॥ आयाममाईवौ
 चोभौ तृतीयश्चाभिघातकः ॥ ८८ ॥ गात्रस्थोद्धमध-
 क्षिर्य्यगमनं स्याद्यतः क्रमात् ॥ तच्चोदात्तेऽनुदात्ते च

खरिते च प्रकीर्तितम् ॥ ८६ ॥ उभयवाञ्छ खरित
 एकीभावेऽन्ययोर्भवेत् ॥ यथा पत्थ्येव चस्वीव ब्रह्माऽ-
 सृज्यत मृत्यवे ॥ ६० ॥ अथोदात्तोनुदात्तस्य खरित-
 ख्यापि सङ्गमे ॥ उदात्त एकी भवति षट् प्रकारः स वा-
 न्यथा ॥ ६१ ॥ द्वयोस्तु खरयोस्तन्भावेकीभावी य-
 दा भवेत् ॥ तदा नीचोऽप्युदात्तस्य वशं गच्छति सा-
 न्वयः ॥ ६२ ॥ उदात्तयोरथैकत्वे भवेदुदात्तएव च ॥
 स पुरस्तात्परस्ताद्वा यथा स्यात्प्राप्पयत्विति ॥ ६३ ॥
 एमे तन्नैजति परं विश्रम्भाभ्यस्त्वा पुनस्तथा ॥ नाभिर-
 ख्याथ मेऽङ्गानि जयन्तन्वां तथैव च ॥ ६४ ॥ पाशिनो-
 ऽति देवाऽगात्पूर्वाऽगादूर्वाहिराऽसदत् ॥ आऽरुहा
 माऽदधुरास्याद्विद्यादेवं निदर्शनम् ॥ ६५ ॥ अस्याप-
 वादरूपं यदुदाहरणमुच्यते ॥ आख्यातानां प्रयोगेषु
 पूर्वं पदसुपस्थितम् ॥ ६६ ॥ षोडशाक्षरपयन्तं तद्यो-
 गि खरमुद्धरेत् ॥ यां २ ॥ ५ आऽवहो यदाबहून्यो नः
 पिता तथाऽपरम् ॥ ६७ ॥ यत्पुरुषं व्यदधुश्च विद्यादे-
 वं निदर्शनम् ॥ जात्यपूर्वीदात्तपरो ह्युच्चो भवति नि-
 त्यशः ॥ ६८ ॥ यथाऽद्वैत्येऽवसेऽपि स्यान् ज्ञातव्यं स्व-
 रवेदिभिः ॥ सूत्र्यांश्च खरितपरोदात्तपूर्वी यथा भवे-
 त् ॥ ६९ ॥ खरितोदात्तयोः सन्धाबुदात्तो बलवा-
 न्स्मृतः ॥ हित्वाऽभिनिहितचैप्रप्रश्लिष्टांस्त्रीनिमागस्वरा-

न् ॥ १०० ॥ वीदध्वानुदात्तपूर्वोदात्तपरो यथा भ-
 वेत् ॥ इद्वर्ज्यैय स्वरितपरोदात्तपूर्वः पदे यथा ॥
 १०१ ॥ सर्वतीक्ष्णो ऽभिनिहितः प्रस्लिष्टस्तदनन्तरम् ॥
 ततो ष्टुतरौ स्वारौ जात्यजैप्रावुभौ स्मृतौ ॥ १०२ ॥
 ततो ष्टुतरः स्वारस्त्रैरोव्यञ्जनउच्यते ॥ पादवृत्तो
 ष्टुतरस्त्व्येतत्स्वारबलाबलम् ॥ १०३ ॥ द्वयोस्तु स्वरयो-
 र्मुख्यौ स्वरितः स्यात्परो यदि ॥ उदात्तस्थान्तस्थीभावे
 प्रोच्यते च्यत्त्वकव्यथा ॥ १०४ ॥ योजान्विन्द्र वीड्ङ्
 ङो द्वान्नः सर्षिस्तथाऽपरः ॥ नियमः स्वरसन्धेस्तु समाप्तो
 विदुषां प्रियः ॥ १०५ ॥ अथाऽतः संस्कारविधिः कथ्यते यो
 मयाऽधुना ॥ लोपागमौ विकारश्च प्रकृत्या भवनं त-
 था ॥ १०६ ॥ ज्ञातव्यो निपुणैरेवं संस्कारोऽसौ चतु-
 र्विधः ॥ स्वरयोर्वा हलोर्वाऽपि स्वरव्यञ्जनयोरुत ॥ १०७ ॥
 ते नोऽवज्ज्वय देवासऽएदमापोऽअपान्नपात् ॥ देवान-
 ऽत्रायुः प्प्राङ्ङ् सोमस्तन्नश्चिकित्वान्वय्यथा ॥ १०८ ॥
 प्रथमात्तु हकारोऽयं तच्चतुर्थत्वभाषुयात् ॥ उहर्षयावा-
 हुट्ठव्यान्नि च्चैवमेवं निदर्शनम् ॥ १०९ ॥ आद्यः स्व-
 रे तृतीयत्वं घोषवत्सु त्वपञ्चमः ॥ अघोषे प्रथमत्वं वा
 उदेनं यद्भ्रामे अपि ॥ ११० ॥ पदान्ताः प्रथमा वर्णाः
 परतोः स्वरघोषिणोः ॥ भजन्ते स्वतृतीयत्वं स्वोत्तमत्वं
 यथोत्तमे ॥ १११ ॥ आद्योत्तमाः पदान्तीयाश्चवर्गं प-

नम् ॥ ११२ ॥ कखयोः परयोर्नित्यं पफयोः परयोर-
 पि ॥ विसर्गस्य यदुक्तन्तस्त्वक्षणात्त्र सिद्धति ॥ ११३ ॥
 मयि वः कामधरणं ततः खनेम चाऽप्यथ ॥ अग्निः
 पशुय्याः फलिनीर्विद्यादेवं निदर्शनम् ॥ ११४ ॥ अ-
 खनिष्परसमरीर्ष्याणिष्पता च वस्तुष्कविः ॥ आविष्क-
 शुष्वेव तथा पर्शो वो वसतिष्कता ॥ ११५ ॥ एव मा-
 दौ विसर्गस्य षत्वमिच्छन्ति स्वरयः ॥ पूर्वीक्तस्यापवा-
 दोऽयं ज्ञातव्यः कृतबुद्धिभिः ॥ ११६ ॥ करव्योपधः स-
 कारः स्याद्भाव्युधः ष एव च ॥ अघोषे घोषवति तु लो-
 पो रेफो यथाक्रमम् ॥ ११७ ॥ इडस्प्यदेडायास्प्यदं
 ज्योतिष्कदिष्कतिस्तथा ॥ तन्म ऽइन्द्रोऽयच्छा मा
 ह्विर्हीतन्निर्दर्शनम् ॥ ११८ ॥ भाव्युधः षत्वमेति व-
 र्जयित्वा लृपीच्छधिम् ॥ प्रत्ययस्य सवर्णत्वं यातीति
 शाकटायनः ॥ ११९ ॥ अविकारं च शाकल्यो मन्यते
 शषसेषु च ॥ आशुः शिशानो वृषभो देवोवः सवि-
 ता तथा ॥ १२० ॥ अदितिः षोडशेत्यादिर्विज्ञेयोदा-
 हृतिर्विदा ॥ पदान्ताः प्रथमा वर्णाः शषसेषु परेषु
 तान् ॥ १२१ ॥ शौनको द्वितीयानिच्छेत्प्रकृत्या शा-
 कटायनः ॥ असमानस्थलस्याच्चेच्छौनकोऽपि वदेत्तदा ॥
 १२२ ॥ सम्मक्स्वन्ती वट्स्वय्यानुष्टुप्शारद्वयापरम् ॥

तत्त्ववितुश्च तत्त्वत्यन्दितीयं नात्र कर्हि चित् ॥ १२३ ॥
 असंस्थानस्थितत्वाच्च तैवाणां तु न तन्मतम् ॥ पदान्तस्य
 तवर्गस्य चवर्गे परतः स्थिते ॥ १२४ ॥ चवर्गः स्यात्त-
 कारस्य चक्रयोः शागमः स्मृतः ॥ शकारश्चत्वमाप्नोति
 तवर्गात्स्यर्शवर्जितः ॥ १२५ ॥ तच्चक्षुरुज्जिहानाश्च
 तच्छक्रेयमतः परम् ॥ बृहच्छोचा यविष्ठयंति वाजाञ्ज-
 यन्वधापरन् ॥ १२६ ॥ तकारस्य पदान्तस्य शकारे
 परतः स्थिते ॥ चवर्गपञ्चमत्वं स्यान्नच्छादेशे तु शाग-
 मः ॥ १२७ ॥ स्वधावाञ्छुक्रः पिशङ्गाञ्छिरायेति
 वै तथा ॥ आदित्याञ्छस्युभिर्नीत्र छत्वं स्यात्स्यर्श-
 ङ्गया ॥ १२८ ॥ दधन्वान्स्ववान्यकारे न कारो लो-
 पमाप्नुयात् ॥ पीवोऽन्नान् रयिवृधे परे वाऽपि तथा
 पुनः ॥ १२९ ॥ स्वराणामानुनासिक्यं प्रतिजानन्ति
 सर्वतः ॥ वर्जयित्वा तमाकारं (१) मकारो यत्र लुप्यते ॥
 १३० ॥ उपधारञ्जनं कुर्यात्स्वरे विकरणे सति ॥ लो-
 पे प्रकृतिभावे च नोपधारञ्जनं भवेत् ॥ १३१ ॥ प-
 दान्तस्थो नकारो यः सोऽनुनासिकपूर्वकः ॥ लकारे
 लत्वमाप्नोति शसत्वं चतकारयोः ॥ १३२ ॥ यथाऽ-
 स्त्रिंश्लोके त्रींश्लोकानहींश्च सर्वानप्युत ॥ गवयांस्त्वष्ट्रे प-
 शूँस्तांश्चक्रे चैव निदर्शनम् ॥ १३३ ॥ स्यर्शे परे नका-

रस्य विकारो नोपलभ्यते ॥ चतौ विहाय तत्राऽपि प्र-
 कृत्या भवनं क्वचित् ॥ १३४ ॥ यथाऽस्मिन्गोष्ठेऽक्कन्क-
 र्क्ष्यं देवान्दिवमथापरम् ॥ पशून्पाहीति जानीयान्त-
 कारस्यैकरूपताम् ॥ १३५ ॥ धामन्ते पतयिष्णवर्षन्
 शत्रून्ताडि तथाऽपरम् ॥ मित्रं महश्चिकित्त्वान्वस्पृषन्तव
 व्रते तथा ॥ १३६ ॥ सदिन्तमानां च सधुन्तमानां
 तद्विते तमे ॥ निर्ज्जगन्वान्तमसि च न विकारो भवे-
 दिह ॥ १३७ ॥ एते निपातसिद्धत्वान्न विकारमवा-
 भुयुः ॥ नृन्पकारे विसर्गत्वमुपधारञ्जनं लभेत् ॥
 १३८ ॥ शत्रून्क्रतून्वनस्पतीन्परिधींश्च चतुर्थकम् ॥ स्व-
 रे रेफत्वमाप्नोति नासिक्यं चोपधा तथा ॥ १३९ ॥ अ-
 नुस्वारश्च रोष्मसु मकारस्येति यो विधिः ॥ पदयो-
 रन्तरे सः स्यात्पदमध्ये तु नस्य च ॥ १४० ॥ यथाऽपा-
 ष् रसं चैव त्वाष् शश्वन्तऽएव च ॥ यजूष्णि तपूष्णि-
 उरुठं हीति निदर्शनम् ॥ १४१ ॥ पदान्तीयमकारस्य
 त्वन्तस्थाः परतो यदि ॥ नासिक्यमुपधापूर्वं सोऽन्त-
 स्थात्वमवाप्नुयात् ॥ १४२ ॥ संय्यौमि संव्वपाभीति तं-
 ल्लोकं च यथा भवेत् ॥ अपदान्तस्य रेफे न यद्दम्नोऽ-
 अतिसर्पति ॥ १४३ ॥ एकमात्रो द्विमात्रः स्यात्त्रिमा-
 चान्मात्रिको यथा ॥ त्वठं सोम हवीष्णि सस्वष्टा
 न संय्युजि ॥ १४४ ॥ अनुस्वारो द्विमात्रः स्याद्वर्ष

व्यञ्जनोदयः ॥ ह्रस्वाद्वा यदि वा दीर्घाद्देवानार्ठं ०
हृदये यथा ॥ १४५ ॥ मकारः प्रत्यये स्पर्शभवेत्तद्व-
र्गपञ्चमः ॥ व्रजङ्गच्छ व्रतञ्चरिष्यामि शरङ्गस्तथा
पुनः ॥ १४६ ॥ एतन्तेदम्पितृभ्यश्च यच्छन्ताम्पञ्च वै य-
था ॥ संयोगादिः खराद्द्वित्वं प्राप्नोतीति विदुर्बुधाः ॥
१४७ ॥ तत्पदान्तपदाद्योर्वा पदमध्येऽपि सर्वतः ॥
सम्यक्स्ववन्ति सरितः सन्धौ तु पदयोर्यथा ॥ १४८ ॥
अनुष्टुप्शारदी तद्वत्प्रथमस्तु द्विरुक्तिजः ॥ मध्येऽश्व-
स्तूपरो यद्वदश्वस्य च्वा तथाऽपरम् ॥ १४९ ॥ अस्वरा-
न्त भवत्येतत् श्रुधि श्रुत्कर्णवद्यथा ॥ परं रेफहका-
राभ्यां व्यञ्जनं तूष्मवर्जितम् ॥ १५० ॥ द्वित्वमाप-
द्यते रेफहकारौ तु न कुत्रचित् ॥ यथा सूर्योऽथ
सर्वेभ्यो बाह्योर्गृह्णामि चैव हि ॥ १५१ ॥ ऊष्माणो
रेफसङ्क्रान्ता न द्विः स्युञ्चेत्स्वरोदयाः ॥ यथाऽर्शसदुप-
चितां वर्षो वर्षीयसीति च ॥ १५२ ॥ सहस्रशीर्षा पु-
रुषो देवस्वर्हिर्यथा स्मृतम् ॥ अन्तस्थाभिर्यदा युक्ता
ऊष्माणो रेफपूर्वकाः ॥ १५३ ॥ वर्ष्याय चान्तः पा-
श्व्यञ्च रेफाद्वित्वं भजन्ति ते ॥ ऊष्मान्तस्थापरः
स्पर्शा द्वित्वमापद्यते यथा ॥ १५४ ॥ अश्वसन्तूर्जं स-
स्त्रितमं धिष्णया राष्ट्रं च गृह्णते ॥ यकारात्स्पर्श-
संयोगो नोपलभ्येत कुत्रचित् ॥ १५५ ॥ श्लेषलि-

अथ दधिक्रावणः पुरुरावणस्तथैव च ॥ यदि चास्वरपूर्-
 र्वाः स्युरूष्मान्तस्था न तत्परः ॥ १५६ ॥ स्पर्शी
 द्वित्वमवाप्नोति स्थालीभिर्द्विवः स्वस्मनीः ॥ यत्र चो-
 भयतः स्पर्शैः संव्युक्ताः शषसाः सहाः ॥ १५७ ॥ तत्र
 नाद्यः क्रमो ज्ञेयो नापरो बोधितो बुधैः ॥ पञ्चमा-
 णि वाऽथ सुच्छ्मा च विश्वप्सुस्तथा च तथा पुनः ॥
 १५८ ॥ नेदृशेषु द्विरुक्तिः स्यादिति प्राञ्जर्मनीषिणः ॥
 जिह्वामूलीयतः स्पर्शे उपधमानीयतस्तथा ॥ १५९ ॥
 सऽदधानो वसुष्कविद्यौष्पित्यादिकंयथा ॥ विस-
 र्जनीयाच्च परो यः स्पर्शी व्यञ्जनोदयः ॥ १६० ॥ सो-
 ऽपि द्वित्वमवाप्नोति युञ्जानः प्रथमंयथा ॥ सकारख्यः
 द्विरुक्तिर्या सा द्वयोरेव नान्यतः ॥ १६१ ॥ आ च शा-
 स्खा च रास्त्रेयत्सकारोऽत्र द्विरुक्तितः ॥ ह्रस्वपूर्वा उ-
 नौ स्यातां पदान्तौ द्विः खरोदयो ॥ १६२ ॥ युङ्ङ्सीति
 तथा चाश्मन्नुर्जमित्यादिकंयथा ॥ प्रथमैश्च स्ववर्गीयै-
 र्द्वितीया द्विर्भवन्ति हि ॥ १६३ ॥ तृतीयैस्तु चतुर्थीश्च वि-
 कख्यायाजिग्घकंयथा ॥ उख्यं सख्यं च मुख्यं च वर्जयि-
 त्वा पदत्रयम् ॥ १६४ ॥ ख्याधातोः खयवोः स्यातां क-
 शौ गार्धमते यथा ॥ विकश्याऽऽक्शातमित्येतन्माध्यन्दि-
 नविरोधकत् ॥ १६५ ॥ विकख्याय कख्या युक्ताश्चक्याः

यसंयुतम् ॥ १६६ ॥ विष्पुफुरन्ती च षष्ठी
 श्वैवं चतुर्थकाः ॥ आजिग्ध्रगघरायुक्ता
 उटवास्तथा ॥ १६७ ॥ अङ्घ्रनो दधवाश्वैवं
 उम्भरसंयुतम् ॥ ऋवर्णे न द्विरुक्तिः स्यात्
 विहाय च ॥ १६८ ॥ लृवर्णेऽपि तथैव स्थ
 चानिष्टृत्यथा ॥ अवसानस्थितं चापि व्यञ्ज
 रुच्यते ॥ १६९ ॥ ऊक्क् सूनुता पदे एवं सं
 वार्यते ॥ स्वरात्परश्चकारस्तु सर्वत्र द्वित्वम्
 १७० ॥ यस्यातिहाय सहेति पदत्रयपरं वि
 रुक्तिं वर्जयेन्नित्यं यमेऽपि परतः स्थिते ॥ १
 कथना देदिश्यते नारी ककारोऽत्रैकऽएव वि
 परे निषेधस्तु पुनर्द्वित्वनिवारकः ॥ १७२ ॥
 पाप्मप्रभृतिप्राङ्गस्तेषां मनीषिणाम् ॥ सं
 पूर्वाङ्गं यमश्चेति विरोधकत् ॥ १७३ ॥
 तत्साधु नत्वन्यत्कल्पनाक्षमम् ॥ अपञ्चमात्
 पञ्चमेषु परेषु च ॥ १७४ ॥ यमोत्पत्तिर्भ
 क्वमः पाप्मा निदर्शनम् ॥ स्वरात्संयोगपूर्व
 ज्ञातो द्वितीयकः ॥ १७५ ॥ तस्यैव
 स्यात्पञ्चमैरन्वितो यदि ॥ स्पर्शानां पञ्चमैर्य
 रोये यमाः स्मृताः ॥ १७६ ॥ अयस्त्रिगुणेन
 घनबन्धाः प्रकीर्तिताः ॥ यमास्तदा निवत्त

मध्ये भवेद्यदि ॥ १७७ ॥ ऊर्णापिण्डेन ते तुल्याः
 पाशैस्त्वग्न्या निदर्शनम् ॥ स्पर्शाऽअपञ्चमा ये च अ-
 न्तस्थाभिश्च संयुताः ॥ १७८ ॥ दारुपिण्डेन ते तु-
 ल्याः स्लथबन्धाः प्रकीर्त्तिताः ॥ अपञ्चमे स्ववर्गीये न
 प्राग्वर्णो द्विरुक्लिभाक् ॥ १७९ ॥ तद्देवानां च यद्दे-
 वाऽअन्तरिक्षस्पुरीतता ॥ ईद्भ्रवाद्दीर्घनिशावेतावुद्रश्चापि
 तथैव च ॥ १८० ॥ चरद्द्रव्यस्य वचनो द्वित्वं नैवात्र
 विद्यते ॥ क्षत्रवृत्रस्तथा श्वित्र चित्र सत्र तथैव च ॥ १८१ ॥
 यत्र तत्र पदेष्वेषु व्यञ्जनं न द्विरुच्यते ॥ उपोत्थित-
 मुत्तम्भनमुत्तभानोत्थिताय च ॥ १८२ ॥ उत्थाय वृ-
 हती चैषु त्रयः स्पर्शा भवन्ति हि ॥ वर्णं द्विवर्णसंयोगे-
 एकवर्णवदुच्यते ॥ १८३ ॥ स्वरमध्ये सजातीये वि-
 जातीये द्वयोः श्रुतिः ॥ कुक्कुटोऽसि तथा तन्नऽआञ्ज्यं
 भुञ्ज्युः श्रुतिर्द्वयोः ॥ १८४ ॥ स्पर्शात्परककारस्य
 स्फोटनं दोषकृन्न वा ॥ अत्राचार्याशयाहित्वं स्फो-
 टनं द्वित्वनाशनम् ॥ १८५ ॥ अयस्मिण्ण्डेन तत्तुल्यं
 तस्मादुच्चारणं तथा ॥ काण्डात्काण्डाद्वषट्कृतं यद्व-
 रत्नोमादिकंयथा ॥ १८६ ॥ स्ववर्गीयैस्तु संयोगः स्पर्शा-
 नां सम्भवेद्यदि ॥ तत्पूर्वस्य श्रुतिर्नास्ति विरामव्य-
 ञ्जनस्य च ॥ १८७ ॥ द्वितीयाश्च चतुर्थ्याश्च वर्णाः सो-

सुखात् ॥ १८८ ॥ तं धारयेत्प्रयत्नेन घनबन्धं समुच्च-
 रेत् ॥ सक्थना दह्मस्तथा ददृधा अग्ध्या इति निदर्श-
 नम् ॥ १८९ ॥ स्वराः संयुगपूर्वा ये व्यञ्जनान्ता-
 स्तथान्तगाः ॥ एषां कालो द्विमात्रः स्यान्न तु दीर्घा
 हि ते स्मृताः ॥ १९० ॥ यथाऽग्निर्हूर्यथा विष्णुः
 प्रत्यङ् दृष्ट्यङ् ऋषिस्तुतम् ॥ याहि पाहि रक्ष मधु
 विद्यादेवं निदर्शनम् ॥ १९१ ॥ व्यञ्जनान्तस्य मोक्षः
 स्यात्करणस्थानतः पदे ॥ अन्यदन्यप्रयत्नेन पदमारभ्य-
 ते बुधैः ॥ १९२ ॥ अन्यथा तु पदादौ च द्वित्वमाप-
 द्यते ध्रुवम् ॥ संयौमि संवपामीति इमस्मेति निदर्श-
 नम् ॥ १९३ ॥ अर्द्धर्चादेः समाप्तौ च मोक्षणं तु वि-
 धीयते ॥ पादश्चन्द्रोऽनुरोधेन एकद्वित्रिचतुष्पदः ॥
 १९४ ॥ अथनेकपदैः काऽपि दृश्यते पादपूरणम् ॥
 हृदि स्पर्शं यथैकस्त्रिपदे स्यात्पादपूरणम् ॥ १९५ ॥
 क्रतोर्वर्द्धद्रस्य द्विपदं क्रतुन्न भद्रद्रमित्यतः ॥ अग्ने
 च्वन्नोऽन्तमश्च विद्यात्पादचतुर्विधम् ॥ १९६ ॥ वि-
 धमग्नेऽनेकपदमेवमादिनिदर्शनम् ॥ डनकारौ प-
 दान्तीयौ मकारे परतः स्थिते ॥ १९७ ॥ कताभ्यां
 व्यवधीयेते प्राङ्ङ्क्लोमश्च यथा तथा ॥ प्रत्यङ्ङ्क्लोम-
 स्त्रीगत्समुद्रानस्मान्गत्सीते निदर्शनम् ॥ १९८ ॥ “ऋकारे
 प्रत्यये कण्ठ्यः पाठे ह्रस्वत्वमाप्नुयात् ॥ स्वाहऽऋषभमि-

न्दोऽथ विश्वकर्माऽक्तपिस्तथा ॥ १६६ ॥ येनऽक्तषय-
 इत्यत्र यत्रऽक्तषयइत्यपि ॥ ह्रस्वे ह्रस्वविधानंयत्त-
 त्सन्धिविनिवर्त्तकम् ॥ २०० ॥ एत्रो ऐत्रौ तु चत्वा-
 रः क्रमादेव स्वरे परे ॥ अथवायावतां यान्ति इडऽ-
 एहि कशानुवत् ॥ २०१ ॥ सरस्वत्या ऽअग्रजिह्वं ताऽउ-
 भौ च यथा क्रमम् ॥ यवयोरत्र लोपः स्यात्स्वरमध्ये
 पदान्तयोः ॥ २०२ ॥ अथादौ यवयोर्लोपे न पुनः
 सन्धिरिष्यते ॥ असस्थाने वकारस्य लोपन्नेच्छन्ति
 स्वरयः ॥ २०३ ॥ पादादौ च पदादौ च सँयुगावग्र-
 हेषु च ॥ यः शब्दइति विज्ञेयो योऽन्यः स य इति
 स्मृतः ॥ २०४ ॥ युक्तेन मनसा यद्वत्तत्त्वा यामि तथाऽ-
 परम् ॥ अनुकाशेन वाह्यञ्च योगे योगे निदर्शनम् ॥
 २०५ ॥ उपसर्गपरो यः स पदादिरपि दृश्यते ॥ ई-
 षत्सृष्टौ यथा वि यत्पदच्छेदे परो भवेत् ॥ २०६ ॥
 यदेव लक्षणं यस्य वकारस्यापि तद्भवेत् ॥ यत्र यत्र
 विशेषः स्यादिदानीं स तु कथ्यते ॥ २०७ ॥ वकार-
 स्त्रिविधः प्रोक्तो गुरुर्लघुलघूतरः ॥ आदौ गुरुर्लघु-
 र्मध्ये पदस्यान्ते लघूतरः ॥ २०८ ॥ उपसर्गपरी यत्र
 यवकारौ पदादिगौ ॥ ईषत्सृष्टौ ततो ज्ञेयावभियु-
 ङ्घ्य उपा यथा ॥ २०९ ॥ परि वाजपतिः कविः प्रवो-
 चं च निदर्शनम् ॥ अनु योजान्विन्दते तु उपयुञ्जं-

विना तथा ॥ २१० ॥ त्वदर्थवाचिनौ वो वाँव्वा वै य-
 दि निपातजौ ॥ आदेशाश्च विकल्पास्स्युरीषत्सृष्टि
 हि ते स्मृताः ॥ २११ ॥ देवो वः सविता या वाँव्वातो
 वाऽथ तथा न वै ॥ तव व्यायद्यत्सम्पतेऽस्ति वान्वा निद-
 र्शनम् ॥ २१२ ॥ द्वेषीभावे समुत्पन्ने लक्षणान्निर्ण-
 यो भवेत् ॥ लक्षणंवाऽविनाशि स्यात्सम्प्रदायोऽविना-
 शवान् ॥ २१३ ॥ प्रमाणानुगतं वाक्यं यो मोहाद्वातु
 मिच्छति ॥ प्रतिवातं स मूढात्मा पांसुं प्रक्षिपति स्व-
 यम् ॥ २१४ ॥ करव्या वर्णाऽग्निदेवत्यास्तालव्याः
 सोमदेवताः ॥ जिह्वामूलीया नैर्ऋत्या रौद्रा दन्त्याः
 प्रकीर्त्तिताः ॥ २१५ ॥ ओष्ठयाश्चैवाश्विना ज्ञेया वाय-
 व्या मूर्ध्वसम्भवाः ॥ शेषास्तु वैश्वदेवाः स्युरिति कात्या-
 यनीऽब्रवीत् ॥ २१६ ॥ क्रियावाचकमाख्यातमुपसर्गो
 विशेषकत् ॥ सत्त्वाभिधायकं नाम निपातः पादपूर-
 णः ॥ २१७ ॥ भारद्वाजकमाख्यातं भार्गवं नाम भाष्य-
 ते ॥ वासिष्ठ उपसर्गस्तु निपातः काश्यपः स्मृतः ॥
 २१८ ॥ सर्वन्तु सौम्यमाख्यातं नाम वायव्यमिष्यते ॥
 आग्नेयस्तूपसर्गः स्यान्निपातो वारुणः स्मृतः ॥ २१९ ॥
 खरास्तु ब्रह्मणा ज्ञेया वर्गाणां प्रथमाश्च ये ॥ द्विती-
 याश्च तृतीयाश्च चतुर्थाश्चापि भूमिपाः ॥ २२० ॥ उदात्तं
 ब्राह्मणं विद्याङ्गारद्वाज ऋषिस्ततः ॥ गायत्रं च भवेच्छ-

न्दो नियोगो ब्रह्मसाधने ॥ २२१ ॥ नीचं तु क्षवि-
 यं प्राङ्गैतमोऽस्य च देवता ॥ छन्दस्त्रैष्टुभमेवास्य
 विनियोगोऽघनाशने ॥ २२२ ॥ स्वरितं वैश्यमेवाङ्ग-
 मुनिर्गार्ग्योऽस्यकीर्तितम् ॥ जागतं तु भवेच्छन्दो नि-
 योगः शत्रुनाशने ॥ २२३ ॥ एषा मन्त्ररहस्यस्य मञ्जूषो-
 ह्वाटिता मया ॥ एतत्सर्वं विदित्वा तु ब्रह्मलोके सही-
 यते ॥ २२४ ॥ अनेन विधिना वेदं योऽधीते श्रद्धया
 द्विजः ॥ सोऽश्वमेधसहस्रस्य फलं प्राप्नोति पुष्कलम् ॥
 २२५ ॥ रहस्यं यो न जानाति लक्षणं चार्घकादिक-
 म् ॥ सोऽध्यापने न योग्यः स्याज्जपहोमादिकर्मासु ॥
 २२६ ॥ असरेशकृतामेतां शिवां यो धारयेत्सुधीः ॥
 विद्वज्जनसभामध्ये जयं स लभते ध्रुवम् ॥ २२७ ॥ इ-
 त्यमरेशकृता वर्णरत्नप्रदीपिकाशिक्षा समाप्ता ॥

अथ केशवदैवज्ञविरचिता न
 त्वात्मिका व्याख्यानोदाहरण
 ऽऽरभ्यते ॥ अथातः केशवी
 क्षां व्याख्यास्यामः ॥

नत्वा गणपतिं देवं परिभाषाङ्कसूत्रकम्
 च्यते केशवेनेदं वेदाध्यायिसुखाप्तये ॥ १ ॥
 माध्यन्दिनीयपरिभाषा ॥ अङ्कानां नवानां
 णां मध्ये येन सूत्रेण पदादिमध्यान्तवर्णेषु सञ्जा
 यते तद्विना पदादिवर्णेष्वेव सञ्ज्ञा न जायते
 च्यते ॥

पदादौ पूर्वाहल्वोद्विव्योच्चार
 म्पूर्वयोश्छन्दसि ॥१॥

माध्यन्दिनीये पदादौ आद्यहल्विहीनयोर्व
 कारयोः सम्पूर्वयोश्चाप्यनयोः क्रमाद्द्वित्ववका
 रोच्चारः स्याच्छन्दसि ॥ हल् इति व्यञ्जनम् । अस
 रणानि संहितायाः प्रथमाध्याये प्रथमकारि
 वायवस्त्यऽइत्यत्र वायवइत्युच्चारः । तथैव द्विती

कायां वसोः पवित्रमित्यत्र वसोः पवित्रमित्युच्चारः । प्र-
थमर्चि यजमानस्येत्यत्र यजमानस्येत्युच्चारः । द्वितीयर्चि
यज्ञपतिरित्यत्र यज्जपतिरित्युच्चारः । कस्त्वा युनक्ती-
त्यत्र युनक्तीत्युच्चारः । सम्पूर्वकस्योदाहरणानि
संहितायाम्प्रथमाध्याये देवस्य त्वेत्यृङ्मध्ये संवपामी-
त्यत्र संवपामीत्युच्चारः । संवर्चसेत्यत्र संवर्चसेत्युच्चा-
रः । जनयत्यै च्वा संय्यौमीत्यत्र संय्यौमीत्युच्चारः । सं-
यज्ञपतिरित्यत्र संय्यज्जपतिरित्युच्चारः । इत्यादिषु प-
दादित्वात्सम्पूर्वत्वाच्च यवयोर्हि च्चवकारयकारौस्तः ।
न वयकारौ इत्यादि सर्वत्र ज्ञेयम् । पदादाविति कि-
म् । आद्यकण्डिकायां प्रजावतीरनमीवाः । प्रार्प्यतु
श्रेष्ठतमायेत्यादिषु वकारमकारयोः पदादित्वाभावा-
न्न द्वित्ववकारयकारौ स्तइति । आद्यहलिवहीनयो-
रिति किम् । द्वितीयाध्याये 'अग्ने वाजजिहृद्वाजन्वा ।
तृतीयाध्याये अव रुहमित्यृङ्मध्ये श्रेयसस्क्वरद्यथा न
इत्यनयोर्वकारयकारयोः पदादित्त्वमस्त्यतो द्वित्वज-
कारोच्चारः । अनयोरुदाहरणयोस्तु आद्यदकारह-
ल्युक्तत्वान्न द्वित्वजकारोच्चारो न द्वित्ववकारोच्चारश्चे-
ति प्रथमसूत्रव्याख्या जकारोच्चारणार्थमन्यत्सूत्रं च
प्रदर्शयते ॥

पदान्तमध्यकृद्वहरेफयुग्यस्य यश्च ॥२॥

पदान्तमध्ये ऋकारहकाररेफैश्च युक्तस्य यस्य ङ
 च्चारणं छन्दसि माध्यन्दिनीये । उदाहरणानि
 विंशतिमेऽध्याये प्रथमा द्वितीयैरित्येकादशकण्डिका
 सामान्यृग्भिः । द्वितीयाध्याये यम्परिधिमित्यृङ्म
 षणिभिर्गुह्यमानइत्यत्र हकारजकारयुक्तोच्चारः ।
 दोऽसि येनेतिकण्डिकायां मच्छ्वेदो भूयाः । घृ
 चीस्थो धुर्यै । तृतीयाध्याये उपत्वेत्यृङ्मध्ये घृ
 चीर्यन्तु हर्यत इत्यादिषु ऋकारहकाररेफयुक्ताः
 जकारोच्चारो न यकारः । ऋहरेफयुक्तस्येति कि
 अभिषिञ्चन्त्युत्सिञ्चन्ति । अत्र न जकारोच्चारः ।
 तः ऋहरेफयुक्तत्वाभावात् । एवमन्यत्रापि बोध्य
 इति द्वितीयसूत्रव्याख्या । सूत्रद्वयार्थं कारिकाऽऽ
 पूर्वाहस्योः पदादौ च वेदे सम्पूर्वयोर्द्विजौ ॥ यस्
 रेफयुक्तस्य जः पदाद्यन्तमध्यके ॥

षः खष्टुमृते च ॥ ३ ॥

पदान्तमध्ये षकारस्य खकारोच्चारस्स्याट्त्वर्गं
 ना छन्दसि माध्यन्दिनीये । उदाहरणानि । इषे
 ज्जेत्वेत्यत्र खकारोच्चारो न षकारः । एवं
 ह्याये ऽपि “इयं पृथिवी सर्वेषां भूतानामित्यत्र क
 यखकारसदृशोच्चारो न मूर्हन्यषकारइति । टवर्ग
 नेति किम् । आद्ये ऋचि “श्रेष्ठतमाय कर्मणे” इ

टवर्गयुक्तवार्षकारोच्चारण्य न खकारोच्चारइत्या-
दि सर्वत्र ज्ञेयम् ॥ इति तृतीयसूत्रं व्याख्यातम् ॥

अहल्शल्थूध्वरेफस्य सैकारः प्रा-

क्च ॥ ४ ॥

पदान्तमध्ये हलिवहीनशल्थूध्वरेफस्य सैकारः प्रा-
गुच्चारण्यसि माध्यन्दिनीये ॥ शल्इति शषसहा
ज्ञेयाः । उदाहरणानि यथा । अष्टत्रिंशदध्याये सप्तद-
शकण्डिकायां अभीमं महिमा दिवमित्यत्र दर्शतमि-
त्थूध्वरेफस्य प्रागेव सैकारोच्चारः । दरेशतमिति न तु
सोर्ध्वरेफोच्चारः । एकोनचत्वारिंशदध्याये अग्निर् ०
हृदयेनागनिमित्यृद्धमध्ये पर्श्व्येनेत्यत्र परेश्व्येनेत्यु-
च्चारः ॥ पञ्चमाध्याये “द्यान्मा” इति कण्डिकायां
शतवल्शो विरोह सहस्रवल्शा इत्यत्रापि रलयोः सा-
वर्ण्यान्मस्यापि प्राक्सैकारोच्चारः, शतवल्शो विरोह
सहस्रवल्शा इति न लकारयुक्तोच्चारः । व्वसोः पवित्रम
सीति कण्डिकायां ह्वार्पीत् अत्रापि प्राक्सैकारोच्चा-
रः ह्वारेपीत् । पकारस्योदाहरणमेव सकारस्य तत्क-
थं “आदेशप्रत्यययोः” । इण्कवर्गाभ्यां परस्य मूर्ध-
न्यादेशइति कृत्वा रेफस्तु इण्मध्ये वर्त्तते तर्हि रेफा-
त्परो यः सकारः स मूर्धन्यएवेति कृत्वा षकारसकार-

यीरेकमेवोदाहरणम् । आर्ष्यां संहितायां तृतीयाध्या-
ये प्रथमर्चि बर्हिषे त्वा बर्हिरसीत्यनयोर्बरेहिषे त्वा
बरेहिरसीत्येवमेवोच्चारो न तु सोर्ध्वरेफोच्चारः । च-
योविंशत्यध्याये “केष्वन्त इत्युङ्मध्ये “एतद्ब्रह्मन्नुप-
वलहामसीत्यत्र वलेहामसीत्युच्चारो रलयोः सावर्ण्यात्
एवमादीनि ज्ञेयानि । हलिवहीनेति किम् । वसोः
प्रविलमसीति कण्डिकायां “यज्ञपतिर्ह्वीर्षीत् ॥ एक-
त्रिंशदध्याये नाध्याऽआसीदन्तरिचर्ठं शीर्ष्णाद्यौरि-
त्यत्र हकारप्रकारयोर्वकारणकारहल्युक्तत्वादूर्ध्वरेफयु-
क्तएवोच्चारो न प्राक्सैकारोच्चारइति । शलीति किम् ।
इषे च्वोर्जे च्वा प्रार्थयतु इत्यत्र शलिवहीनत्वात्सोर्ध्वरे-
फोच्चारो न प्राक्सैकारोच्चारइत्यादि सर्वत्र ज्ञेयम् ।
इति चतुर्थसूत्रव्याख्या । एतदर्थे कारिकाऽपि । षस्यो-
च्चारः खकारः स्याद्दुं विना छन्दसि खके ॥ विह-
लश्ल्यूर्ध्वरेफो यः सैकारः प्राक्समुच्चरेत् ॥ ४ ॥

अनुस्वारस्य उं शलि रेफे च परे
ह्रस्वादीर्घौ दीर्घाद्भ्रस्वः संयोगे

गुरुश्च ॥ ५ ॥

पदान्तमध्ये शलि रेफे च परे अनुस्वारस्य ठं
स्याद्ब्रह्मादीर्घौ दीर्घाद्भ्रस्वः संयोगे च परे गुरुः स्याच्छ-

न्हसि माध्यन्दिनीये । उदाहरणानि यथा । त्रिंशत्श-
 द्दामेति । ब्राह्मणेऽपि सर्वं षडिति । द्वितीयाध्या-
 ये अग्ने गृहपत इति कण्डिकायां भूयासं सुगृह-
 पतिः । तस्यामेव शतं हिमाः । तृतीयाध्याये स-
 न्त्वमग्ने इति कण्डिकायां सम्प्रजया सं रायस्योषे-
 णेति । प्रथमाध्याये पृथिवि देवयजन्योषद्ध्यास्त इत्यृ-
 ङ्मधये पृथिव्यां शतेन पाशैः । द्वादशाध्याये सुप्र-
 र्क्षासीति कण्डिकायां यजूषि नाम । द्वितीयाध्याये
 एषा त इत्यृङ्मधये ससृवा संवाजजितम् । सम्बर्हि र-
 ङ्ङ्क्तां हविषा । तृतीयाध्याये उभा वामिति क-
 ण्डिकायां इषां रयीणाम् । एकविंशत्यध्याये होता
 यन्नत्सुरेतसमृषममित्यृङ्मधये सुरया भेषजं श्रिया
 न मासरम् । अष्टादशाध्याये आयुर्थज्जनेत्यृङ्मधये
 कल्पतां शोच्यं ज्ञेन कल्पताम् । एकादशाध्या-
 ये दंष्ट्राभ्याम्लिम्ब्लून । एकोनविंशतिमेऽध्याये पु-
 रोडाशैर्हवीष्यां । तृतीयाध्याये सोमानं स्वरणम् ।
 सन्त्वमग्ने इत्यृङ्मधये समृषीणां स्तुतेन । पञ्चमा-
 ध्याये सिंक्षसि । एवं रेफसंयोगे परे ज्ञेयम् । इ-
 त्यादिषु क्रमेण दीर्घह्रस्वगुरुच्चाराः कर्त्तव्या न व्यस्ता-
 इति । शक्ति रेफे च परे किम् । इन्द्राय भागं प्रजाव-
 तीरित्यनयोरनुस्वारस्याग्रे शल् रेफाभावादननुस्वार ए-

व न ठंकारइति पञ्चमसूत्रं व्याख्यातम् । सूत्रार्थे कारिकाऽपि । अनुस्वारस्य ठं वेदे श्लि रेफे परे भवेत् ॥
द्वखाहीर्षी दीर्घाद्ब्रुवः संयुगे च परे गुरुः ॥ ५ ॥

शर्पूर्वाणामृद्धीनकादिपञ्चवर्गा-
णां द्वित्वं विसर्गाद्रेफयुक्ताना-

म् ॥ ६ ॥

पदान्तमध्ये शर्पूर्वाणां ऋकारहीनकादिपञ्चवर्गाणां विसर्गात्परेषां रेफयुक्तानामेषां च द्वित्वं स्याच्छन्दसि माध्यन्दिनीये ॥ शर्इति शषसा ज्ञेयाः । उदाहरणानि यथा । द्वितीयाध्याये अस्ककन्नमद्य देवेभ्यः । आधत्तेति मध्ये पुष्ककरस्रजम् । समिदसीत्यृङ्मध्ये कस्याश्चिदभिश्स्यै । कृष्णोऽस्याखरेऽट्टः । सूर्यस्त्वा पुरस्तात्पातु । उपरूतो द्यौष्पितोपमाम् । मयीदमित्यृङ्मध्ये दधात्त्वस्मान् इत्यादिषु कादिपञ्चवर्गाणामेव द्वित्वं शर्थ्युक्तत्वान्न शषसानां विसर्गाद्रेफयुक्तानामुदाहरणानि यम्परिधिमित्यस्यामृच्चि मध्ये अग्नेः प्रियमस्या अग्रिमकण्डिकायां बृहन्तः प्रस्तरेऽट्टाः । तृतीयाध्याये आ नऽएतु मनः पुनः क्रत्वे दक्षाय जीवसे । ऋकारहीनत्वादिति किम् । तृतीयाध्यायेऽष्टादशकण्डिकायां व्यस्कृतं सहस्कृतम् । चतु-

विंशत्यध्याये द्वितीयकण्डिकायां बार्हस्पत्यः पृषती-
 ति द्वितीयाध्याये द्वितीयञ्चि ऊर्णम्बदसन्वा स्तृणामी
 त्यत्र ककारपकारतकाराणां ऋकारयुक्तत्वान्न द्वि-
 त्वमित्यादि ज्ञेयम् । एतदर्थे कारिकापि । व्युकादयः
 पञ्चवर्गाः श्रुपूर्वा गुरवश्च ते ॥ विसर्गाश्च परे तद्वद्-
 युक्ताश्छन्दसि स्मृताः ॥ ६ ॥ शरादिज्ञापनार्थं प्रत्या-
 हारसूत्राणि लिख्यते । तथा च । अड्डण् । ऋ-
 लृक् । एओङ् । ऐऔच् । द्यवरट् । लण् जमड-
 णनम् । भ्रमञ् । घढधष् । जवगडदश् । खफळठ-
 थचटतव् । कपय् । शषसर् । हल् । इति माहेश्वरा-
 णि सूत्राण्यस्यादिसञ्ज्ञार्थानि । एषामन्त्या इतः ।
 हलन्त्यम् । उपदेशेऽन्त्यं हलित्स्यात् । आदिरन्त्येन
 सहेता । अर्थनेता सहित आदिर्माध्यगानां स्वस्य
 च सञ्ज्ञा स्यात् । यथाऽणिति अड्डवर्णानां सञ्ज्ञा ।
 एवमच् हल् अलित्यादयः प्रत्याहारा ज्ञेयाः । कस्य
 वर्णस्य पुनः किं स्थानमित्यपेक्षायामाह । अकुहवि-
 सर्जनीयानां कण्ठः । इचुयशानां तालु । ऋटुरषा-
 णां मूर्द्धा । लृतुलक्षानां दन्ताः । उपपृध्मानीयानामो-
 ष्ठी । जमडणजानां नासिका च । एदैतोः कण्ठतालु ।

इति जिह्वामूलीयः । ५ पद्वत्युपध्मानीयः । अं इत्यनु-
स्वारः । अः इति विसर्जनीयः इति ज्ञेयम् । पा-
णिनीयसूत्रे अपि द्वित्वविधायके भवतः । तथा-
हि । अनचि च । अचः परस्य यरो हे वा स्तो
न च्चचि । अचो रहाभ्यां हे ॥ अचः पराभ्यां रेफ-
हकाराभ्यां परस्य यरो हे वास्तः । पाणिनीयद्वित्वसू-
त्रद्वयोदाहरणानि प्रथमाध्याये द्वितीयर्चि ष्ठिव्य-
सि मातरिश्वनो घर्ष्माऽसि विश्वधाऽअसि । दृठं
ह्रस्वमाह्वर्ष्मा ते इत्यादि सर्वत्र ज्ञेयम् । इति ष-
ष्ठसूत्रव्याख्यानम् । एतदर्थं कारिकाद्वयमपि । पाणि-
नीयस्य सूत्राभ्यां द्वित्वं सर्वत्र कीर्तितम् । ऋं विना
कादयः पञ्च शर्पूर्वा द्वित्वमाप्नुयुः ॥ ७ ॥ विसर्गाच्च
परे ते रेफयुक्ताश्छन्दसि स्मृताः ॥ पाणिनीयप्राति-
शाख्यसूत्रैर्द्वित्वं प्रकीर्तितम् ॥ ८ ॥

न सोढ्योश्च ॥ ७ ॥

पदान्तमध्ये वकारयकारयोः परयोः सकारस्य द्वि-
त्वं न स्याच्छन्दसि माधग्रन्दिनीये । उदाहरणानि
यथा । द्वितीयाध्याये द्वितीयर्चि स्तृणामि स्वासस्था-
म्भुवपतये स्वाहा । प्रथमाध्याये शर्ष्मास्यवधूतठं० र-
क्षः । धृष्टिरस्यपाग्ने इत्यादिषु सकारस्य यवयोः पर-
योर्न द्वित्वम् एवं सर्वत्र ज्ञेयम् । इति सप्तमत्रसू

हल्युतायुतस्योः सैकारश्च ॥ ८ ॥

पदान्तमध्ये हल्युतायुतस्य ऋकारस्य ऋवर्णस्य सैकारइवोच्चारः स्याच्छन्दसि माध्यन्दिनीये । उदाहरणानि यथा द्वितीयेऽध्याये कृष्णोऽसीत्यत्र कृष्णोऽसीत्युच्चारो न ऋकारः । अग्नये इत्यृड्मध्ये पितृमते इत्यत्र पित्रे मते स्वाहेत्युच्चारः । तृतीयाध्याये अयन्ते योनिर्ऋत्विवयइत्यृड्मध्ये रेत्विवयइत्युच्चारइत्यादि सर्वत्र ज्ञेयम् । इत्यष्टमसूत्रव्याख्या सूत्रार्थकारिकाऽपि । यवयोः परयोः सस्य द्वित्वं न स्यात्तु क्कन्दसि ॥ ऋकारो हलिवयुग्ववा सैकारश्चन्दसि स्मृतः ॥ ९ ॥

ह्रस्वं किञ्चिद्दीर्घं हल्युताकारे हल्विसर्गयुग्वर्णे च न संहिताया-

म् ॥ ९ ॥

पदान्तमध्ये च ह्रस्वत्वस्य किञ्चिद्दीर्घोच्चारः स्याद्धल्युतायुत आकारे परे हल्विसर्गयुग्वर्णे च परे न स्याद्वाजसनेयसंहितायाम् । अस्योदाहरणानि यथा संहितायां प्रथमाध्याये प्रथमर्चि इषे र्वोर्जे त्वा व्यायवस्त्य देवो वइत्यादिषु इकारयकारस्याकारा ह-

स्वाः । अत एषां किञ्चिद्दीर्घोच्चारो न तु ह्रस्वता ।
 सविताऽत्र तकारह्रल्युत आकारोऽग्रे तिष्ठति । अतः
 सकारविकारयोर्ह्रस्वतैव । दृढं ह्रस्व मा ह्यार्भाते ।
 प्रार्थयतु । अत्र पकारयकारयोः किञ्चिद्दीर्घता ।
 श्रेष्ठतमाय अत्र मकारयुतआकारो ऽग्रेऽस्ति । अतः
 टकारतकारयोर्ह्रस्वतैव । अत्र यकारस्य किञ्चिद्दी-
 र्घता । कर्माण ऽत्राप्या । अत्र मकारणकारयोर्ह्रल्युता-
 कारोऽग्रेऽस्ति । अतो ह्रस्वावेव । यद्दुमग्न्या अत्र
 ध्वस्य कीञ्चिद्दीर्घता । इन्द्राय भागं प्रजावतीः अत्र
 यकारमकारयोरग्रे ह्रल्युत आकारोऽग्रेऽस्ति अतो ह्र-
 स्वावेव । वस्य किञ्चिद्दीर्घता । रनमीवाऽअयच्छा
 मा वस्तेनऽईशत इत्यादिषु रेफनकाराकाराणां कि-
 ञ्चिद्दीर्घोच्चारः । ईशत मा” अत्र ह्रल्युत्तरआकारो-
 ऽग्रेऽस्ति । अतः शतयोर्ह्रस्वतैव ॥ माऽघशठं सो ध्रुवा
 ऽअस्त्रिन्गोपतौ स्यात बह्वीः । अत्र घकारपकारत-
 काराणां किञ्चिद्दीर्घता । यजमानस्येत्यत्र मयुतआका-
 रोऽग्रेऽस्ति । अतो ह्रस्वतैव यजयोः स्यस्य च किञ्चिद्दी-
 र्घता पशून्पाहि । अत्र पकारहिकारयोः किञ्चिद्दी-
 र्घोच्चारः । द्वितीयाध्याये मित्रावरुणौ त्वोत्तरतइत्यत्र
 वकाररुकारयोः किञ्चिद्दीर्घता । तकाररेफयोर्ह्रस्व-
 सर्गयवर्गोऽग्रेऽस्ति । अतो ह्रस्वतैव न दीर्घोच्चारः ।

प्रतिज्ञासूत्रे “ईषद्दीर्घता च भवति” । एकमात्राकालापेक्षया किञ्चिदधिककालउच्चारणीयः सार्द्धक-
 मात्रिकः कालइत्यर्थः । अतएवार्थां संहितायां दीर्घ-
 पाठेऽमुकोऽध्यायइति लिखितमाचार्यैः । इत्यादि सर्व-
 ल ज्ञेयम् ॥ सूत्रार्थे कारिकाऽपि । ह्रस्वं दीर्घं
 भवेत्किञ्चित्संहितायां परो न चेत् ॥ हलसंयुतायुताका-
 रश्चावर्णी हल्विसर्गयुक् ॥ १० ॥ नवानामपि सूत्राणां
 परिमताः कारिकास्त्वमाः ॥ केशवेन कृतास्ताः स्यु-
 र्वेदाध्यायनबोधिकाः ॥ ११ ॥ परिभाषाङ्कसूत्रं च या-
 जुर्वेदं सकारिकम् ॥ दैवज्ञकेशवेनेदं कृतं हस्तस्वरा-
 न्वितम् ॥ १२ ॥ ह्रस्वोदात्तादिभिर्भेदैः सहस्तस्वरलक्ष-
 णम् ॥ शिक्षादिभिः षडङ्गैश्च विज्ञेयं वेदपाठकैः ॥ १३ ॥
 इति श्रीदैवज्ञकेशवकृता प्रतिज्ञासूत्रानुसारिणी केश-
 वीशिक्षा समाप्ता ॥

अथ तत्कृता पद्यात्मिका शिक्षा

अनुदात्तादुदात्ताश्चेत्स्वरितोत्तर एव च ॥ हृच्छि
कर्णमूलेषु न्यसेद्वलमसंशयम् ॥ १ ॥ अनुदात्तादुद
श्चेदनुदात्तपरस्तथा ॥ अनुदात्तं हृदि न्यस्योदात्तं व
भ्रुवि न्यसेत् ॥ २ ॥ पुनर्हृदि न्यसेन्नीचमिति शास्त्र
वस्थितिः ॥ प्रचितोच्चारणे न्यासो हस्तस्य नास्ति ।
ग्रतः ॥ ३ ॥ जात्योऽभिनिहितः क्षैप्रः प्रक्षिप्तो व्य
नस्तिरः ॥ तैरोविरामः पाददृत्तस्ताथाभाव्यस्तद्य
ष्टमः ॥ ४ ॥ एतेषां लक्षणान्याहुः कात्यायनमुनि
राः ॥ तत्र जात्यादिसञ्ज्ञानां चतुर्णां दर्शने करण
धू ॥ तिर्यञ्चङ्गमयेद्दीमान्पिष्टदानवदेव हि ॥ मन्
दानमिव चेदुदात्तः प्रत्ययः स्वरः ॥ ६ ॥ आद्यान्त
स्य जोच्चारः पदादौ पठितस्य च ॥ उपसर्गपरो
यस्य कृन्दसि नेष्यते ॥ ७ ॥ पदस्याद्यन्तमध्ये स्या
हैः संयुतस्य च ॥ द्विर्भावे ऽप्येवमेव स्यादिति का
यनश्रुतिः ॥ ८ ॥ अन्तस्थानां द्वितीयस्य सैकारोच्
रणं भवेत् ॥ अयुक्तहलिभः शषसैर्कर्तृकारेण यु
च ॥ ९ ॥ एवमेव तृतीयस्य शषसैः संयुतस्य च ॥
कारोच्चारणं कुर्यादिति शास्त्रव्यवस्थितिः ॥ १

षट्कारस्य च संयुक्तासंयुक्तस्यापि सर्वतः ॥ सैकारो-
 चचारणं कुर्यान्नकारस्य तथा भवेत् ॥ ११ ॥ अथ
 चान्तस्थान्तस्त्रिविधं गुरुमध्यमलघुत्वयोच्चारः ॥ वा-
 क्यस्यादिममधयान्त्यस्य प्रादिकपरस्य लघ्वेव स्यात् ॥
 १२ ॥ वो वां वा वै मन्त्रे लघवो गुरवः पदे च विच्चे-
 याः ॥ देवो वः सविताऽऽदौ ऋग्यमुदाहरणमन्त्रेषा-
 म् ॥ १३ ॥ असंयुक्तस्य मूर्धन्योष्मणः खोच्चारणं म-
 तम् ॥ टुष्टते संयुक्तस्यापि कस्य योगे ष एव हि ॥ १४ ॥
 छन्दसीत्येव खोच्चारो लोके प्रकृतिरिष्यते ॥ अनु-
 स्वारस्य ठंकार आदेशश्छन्दसि स्मृतः ॥ १५ ॥ ऊ-
 ष्मरेफेषु परतस्तस्य त्रैविध्यमुच्यते ॥ ह्रस्वादीर्घादीर्घ-
 ह्रस्वो गुरौ च परतो गुरुः ॥ १६ ॥ षट्कारपरऊष्मा-
 न्त्ये दीर्घादीर्घोऽपि जायते ॥ परसवर्णे ह्यनुस्वारस्ये-
 षट्प्रकृतिरुच्यते ॥ १७ ॥ अणुमात्रमनुस्वारो ह्युत्त-
 मं चाणुमात्रकम् ॥ शषसे च कखपफे विसर्गाः सन्ति
 यत्र च ॥ १८ ॥ वाचो विरामः कर्त्तव्यस्तत्रेषच्छ्रुतिचो-
 दनात् ॥ संयुक्तस्य पदाद्यस्य चाकारस्य प्रतीयते ॥
 १९ ॥ ईषह्रीर्घतयोच्चारः कात्यायनमुनेर्गिरा ॥ आस्त्रि-
 कस्य मुनेर्वंशं जातो दैवज्ञगोकुलः ॥ २० ॥ तत्सुतेन
 केशवेन कृता सम्यक् शुभाग्निनाम् ॥ प्रीत्यर्थं सुधियां
 कारिकावली निर्माला शुभा ॥ २१ ॥ इति श्री आ-

स्तिकमहर्षिवंशीध्वजदेवज्ञगोकुलचन्द्रमुतदैवज्ञकेशव
 मङ्गता कारिकावली सम्पूर्णा ॥

अथ मल्लशर्मकृता शिक्षाऽऽरभ्यते ॥

नत्वा गणपतिं देवं ध्यात्वा श्रीकुलदेवताम् ॥ म-
 ल्लशर्मा हस्तपूर्वां करोमि स्वरप्रक्रियाम् ॥ १ ॥ नत्वा-
 विघ्नहरं सदा शुभकरं सर्वस्य कामप्रदं स्मृत्वा श्रीगु-
 रूपादुकां सुललितां ध्यात्वा परां देवताम् ॥ वेदे वाज-
 सनेयके त्वधिकृता विप्राश्च ये सत्तमास्तेषामेव कृते
 कृता न कुधियां हस्तस्वरप्रक्रिया ॥ २ ॥ अथ साधा-
 रणनियमः, तथा प्रातिशाख्ये मनुः । ब्रह्मणः प्रणवं
 कुर्यादादावन्ते च सर्वदा ॥ स्वत्यनोङ्कृतं पूर्वं परस्ता-
 च्च विशीर्यते ॥ ३ ॥ तथा उत्तानपाणिं फणवत्कृत्वा स-
 ह शलाकया ॥ गुरुं प्रणम्य मनसा ततः स्वाध्यायवान्भ-
 वेत् ॥ ४ ॥ अत्र जपादौ हस्तस्वरवर्णहीनस्यानधिकारत्वं
 रावणेन स्वराङ्गुशे याज्ञवल्क्येन शिक्षायां च बोधित-
 म् । तथा हि हस्तहीनं तु योऽधीते हस्तस्वर (१)
 विवर्जितम् ॥ ऋग्यजुः सामभिर्हृग्धो वियोनिमधिग-
 च्छति ॥ ५ ॥ इति याज्ञवल्क्यशिक्षायां चोक्तम् । जपा-
 दौ नाधिकारोऽस्ति सम्यक् पाठमजानतः ॥ इत्युक्तं
 प्रातिशाख्ये । मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्या-

प्रयुक्ती न तमर्थमाह ॥ स वाग्वयो यजमानं हिनस्ति
 यथेन्द्रशत्रुः खरतोऽपराधात् ॥ ६ ॥ इत्यपि तत्रैवोक्तम् ।
 एतेन हस्तस्वरवर्णयुक्तएव वेदोऽधेतव्य इत्यतो हस्त-
 स्वरप्रक्रियोच्यते । तत्र तावद्धस्तस्वरस्य मूलस्थानं श्लो-
 कैकेन कथ्यते । तथा । आदौ हस्तं न्यसेन्मध्ये स्थिति-
 रेषा सनातनी । ततः खरानुकूलेन गतिस्तस्य न
 संशयः ॥ ७ ॥ इति मूलस्थानम् । अधस्तात्प्रव्रजन्पूर्वामू-
 र्ध्वान्मध्ये च तिष्ठति ॥ मध्यतो दक्षिणं गच्छेद्दक्षिणाद्या-
 ति चोत्तरे ॥ ८ ॥ दृष्ट्वा जात्यस्वरं शीघ्रं मध्यतो याति
 चोत्तरम् ॥ उत्तराद्यात्यधो हस्तं स्वरं दृष्ट्वा च दक्षि-
 णे ॥ ९ ॥ अर्धन्युब्जे ततः पाणिरधस्ताद्याति दक्षि-
 णे ॥ सम्पूर्णे सत्यधो गच्छेद्दधस्ताच्च न संशयः ॥ १० ॥
 सिंघं ह्यसि प्रतीकं च ह्यवसानं विना करम् ॥ मध्य-
 तो याति सर्वत्र व्यूर्ध्वमेव मुनिश्चितम् ॥ ११ ॥ अनु-
 दात्तसमूहो यान्वर्णानाश्रित्य तिष्ठति ॥ ते युक्तास्तं
 परित्यक्तुमशक्ता निजबन्धुवत् ॥ १२ ॥ खरितेऽथेव-
 मेव स्याद्दक्षिणांसे विशेषतः ॥ न च पूर्वाक्तनियमो
 विद्यतेऽत्रेति निश्चितम् ॥ १३ ॥ प्रतीकेऽपि विशेषोक्तिर्भू-
 न्यते वाऽनुवर्त्तिनम् ॥ १४ ॥ इति सामान्यविधिः ॥ ए-
 कारेण समा रेखा मूर्द्धनि वर्णस्य या स्थिता ॥ वामगा-
 न्तां विजानीयादूर्ध्वगां ह्यूर्ध्वसंस्थिताम् ॥ १५ ॥ ति-

र्थग्रेखा च वर्णस्य पादपार्श्वे स्थिता तु या ॥ ऊर्ध्वरेखा-
 सहायेन तस्यास्तु स्यादधो गतिः ॥ १६ ॥ वामरेखा-
 सहायेन गतिस्तस्यास्तु दक्षिणे ॥ विन्दोर्गतिश्च जात्य-
 रथ मध्ये स्यादिति निश्चितम् ॥ १७ ॥ अर्धन्युजस्य
 पूर्णस्य दक्षिणः स्यात्त्वधो गतिः । इति चतुस्वरगतिः ।
 पूर्णार्धन्युजजात्यानां सञ्ज्ञा सग्यवक्रमेण हि । अङ्कैः
 षड्भिश्चतुर्भिश्च स्वरविद्भिर्हृदीरिता ॥ १८ ॥ इति पू-
 र्णार्धन्युजजात्यानां सञ्ज्ञा ॥ अथ हस्तस्वरगतिप्रमा-
 णम् ॥ षडङ्गुलिप्रमाणानि दक्षिणे च तथोत्तरे ॥
 ऊर्ध्वे नवाङ्गुलिर्ज्ञेया गतिः पाणेरधस्तथा ॥ १९ ॥
 वामे च दक्षिणाद्याति चार्धेऽधस्तात्तथैव च ॥ अष्टा-
 दशाङ्गुलिर्ज्ञेया गतिर्हस्तस्य सुस्थिरा ॥ २० ॥ इति
 हस्तस्वरगतिप्रमाणम् ॥ अथ विसर्गोच्चारणप्रमाणम् ॥
 ह्रस्वाहीर्घाच्च परतो विसर्गश्चेत्तदा बुधः ॥ ह्रस्वस्व-
 रानुकूल्येनोच्चारयेत्तं सदा बुधैः ॥ २१ ॥ इति विस-
 र्गोच्चारणप्रमाणम् । अथाङ्गुलिनिस्सरणम् ॥ ह्रस्वे स्व-
 रितसंयुक्ते वर्णे च सविसर्गके । कनिष्ठा तर्जनी चैव
 निष्काश्या हि स्वयूथतः ॥ २२ ॥ हीर्घे स्वरितसम्प्रा-
 प्ते ह्येकामेव कनिष्ठिकाम् ॥ जात्ये युग्मं विशेषेण त्य-
 क्तव्यमिति निश्चितम् ॥ २३ ॥ स्वरितेभ्यः क्रमेणैव
 दक्षिणोत्तरगाभिनी ॥ कनिष्ठा तर्जनी चैव त्याज्या

प्रयुक्ती न तमर्थमाह ॥ स वाग्वग्रो यजमानं हिनस्ति
 यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधात् ॥ ६ ॥ इत्यपि तत्रैवोक्तम् ।
 एतेन हस्तस्वरवर्णयुक्त एव वेदोऽध्वेतव्य इत्यतो हस्त-
 स्वरप्रक्रियोच्यते । तत्र तावद्ब्रह्मस्वरस्य मूलस्थानं ह्यो-
 कैकेन कथ्यते । तथा । आदौ हस्तं न्यसेन्मधये स्थिति-
 रेषा सनातनी । ततः स्वरानुकूलेन गतिस्तस्य न
 संशयः ॥ ७ ॥ इति मूलस्थानम् । अधस्तात्प्रव्रजन्पूर्वामू-
 र्ध्वान्मधये च तिष्ठति ॥ मध्यतो दक्षिणं गच्छेद्दक्षिणाद्या-
 ति चोत्तरे ॥ ८ ॥ दृष्ट्वा जात्यस्वरं शीघ्रं मध्यतो याति
 चोत्तरम् ॥ उत्तराद्यात्यधो हस्तं स्वरं दृष्ट्वा च दक्षि-
 णे ॥ ९ ॥ अर्द्धन्युब्जे ततः पाणिरधस्ताद्याति दक्षि-
 णे ॥ सम्पूर्णे सत्यधो गच्छेद्दधस्ताच्च न संशयः ॥ १० ॥
 सिंघं ह्यसि प्रतीकं च ह्यवसानं विना करम् ॥ मध्य-
 तो याति सर्वत्र व्यूर्ध्वमेव सुनिश्चितम् ॥ ११ ॥ अनु-
 दात्तसमूहो यान्वर्णानाश्रित्य तिष्ठति ॥ ते युक्तास्तं
 परित्यक्तुमशक्ता निजबन्धुवत् ॥ १२ ॥ स्वरितेऽप्येव-
 मेव स्याद्दक्षिणांसे विशेषतः ॥ न च पूर्वीक्तनियमो
 विद्यतेऽत्रेति निश्चितम् ॥ १३ ॥ प्रतीकेऽपि विशेषोक्तिर्भ-
 न्यते वाऽनुवर्तिनम् ॥ १४ ॥ इति सामान्यविधिः ॥ ए-
 कारेण समा रेखा मूर्द्धनि वर्णस्य या स्थिता ॥ वामगा-
 न्तां विजानीयाद्ूर्ध्वगां ह्यूर्ध्वसंस्थिताम् ॥ १५ ॥ ति-

र्यग्रेखा च वर्णस्य पादपार्श्वे स्थिता तु या ॥ ऊर्ध्वरेखा-
 सहायेन तस्यास्तु स्यादधो गतिः ॥ १६ ॥ वामरेखा-
 सहायेन गतिस्तस्यास्तु दक्षिणे ॥ विन्दोर्गतिश्च जात्य-
 स्य मध्ये स्यादिति निश्चितम् ॥ १७ ॥ अर्धन्युजस्य
 पूर्णस्य दक्षिणः स्यात्त्वधो गतिः । इति चतुरस्वरगतिः ।
 पूर्णा अर्धन्युजजात्यानां सञ्ज्ञा सम्यक् क्रमेण हि । अङ्कैः
 पद्भिश्चतुर्भिश्च स्वरविद्विर्द्विदीरिता ॥ १८ ॥ इति पू-
 र्णा अर्धन्युजजात्यानां सञ्ज्ञा ॥ अथ हस्तस्वरगतिप्रमा-
 णम् ॥ षडङ्गुलिप्रमाणानि दक्षिणे च तथोत्तरे ॥
 ऊर्ध्वे नवाङ्गुलिर्ज्ञेया गतिः पाणेरधस्तथा ॥ १९ ॥
 वामे च दक्षिणाद्याति चार्धेऽधस्तात्तथैव च ॥ अष्टा-
 दशाङ्गुलिर्ज्ञेया गतिर्हस्तस्य सुस्थिरा ॥ २० ॥ इति
 हस्तस्वरगतिप्रमाणम् ॥ अथ विसर्गोच्चारणप्रमाणम् ॥
 ह्रस्वादीर्घाच्च परतो विसर्गश्चेत्तदा बुधः ॥ ह्रस्वस्व-
 रानुकूल्येनोच्चारयेत्तं सदा बुधैः ॥ २१ ॥ इति विस-
 र्गोच्चारणप्रमाणम् । अथाङ्गुलिनिस्सरणम् ॥ ह्रस्वे स्व-
 रितसंयुक्ते वर्णे च सविसर्गके । कनिष्ठा तर्जनी चैव
 निष्काश्या हि स्वयूथतः ॥ २२ ॥ हीर्षे स्वरितसम्प्रा-
 प्ते ह्येकामेव कनिष्ठिकाम् ॥ जात्ये युग्मं विशेषेण त्य-
 क्तव्यमिति निश्चितम् ॥ २३ ॥ स्वरितेभ्यः क्रमेणैव
 दक्षिणोत्तरगाभिनी ॥ कनिष्ठा तर्जनी चैव त्याज्या

भङ्गं स्याद्यत्र मन्त्रेण वै रङ्गस्तु भवेदिति ॥ ४३ ॥
 महाशब्दोऽतिशब्दश्च यद्वर्णात्प्राक् प्रवर्तते ॥ महा-
 रङ्गोऽतिरङ्गश्च सञ्ज्ञा तस्यैव निश्चिता ॥ ४४ अथ र-
 ङ्गादीनामुच्चारणे प्रमाणम् । ह्रस्वात्तु द्विगुणो दीर्घो दी-
 र्घादेकगुणः स्तुतः ॥ स्तुतादेकगुणो रङ्गो रङ्गादेकगु-
 णाधिकः ॥ ४५ ॥ महाशब्देन संयुक्तो व्यञ्जनं चार्ह-
 मात्रिकम् ॥ अतिरङ्गो महारङ्गाद्द्वो ह्येकगुणाऽधि-
 कः ॥ ४६ ॥ एतत्तु किल वेदे वै ज्ञेयं पूर्णेऽपि सु-
 स्थिरम् ॥ अथ द्विस्वरक्रमः ॥ द्विस्वरे स्वरहीनस्य
 गतिस्तूपरि चोत्तरे ॥ जात्ये त्वर्धे च सम्पूर्णे न्युञ्जे
 चतुस्वरेषु यत् ॥ ४७ ॥ स एव नियमो ह्ये-
 कैर्द्विस्वरेऽपि च दर्शितः ॥ भेदेनैव प्रकारस्तु (१)
 लिपिमात्रे सुनिश्चितः ॥ ४८ ॥ तिर्य्यग्रेखा द्विके म-
 ध्ये मध्ये वा तिर्य्यगूर्ध्वयोः ॥ उत्तरं याति सीदूर्ध्वञ्च
 विस्वरश्चेत्क्रमेण हि ॥ ४९ ॥ अथौष्ठमकारस्थानानि ॥
 मन्त्रे मिभ्वातौ मोधे च मत्रं मध्यं मधौ मिधौ ॥ रचो-
 हणे च मन्त्रे तु बलं त्यक्त्वा मलेऽपि च ॥ ५० ॥ मि-
 मन्त्रे च मिभर्त्ता च मिभर्या मभयेऽपि च ॥ औदुम्ब-
 र्यात्मके चैवं मन्त्राण्ये मन्त्राण्ये मन्त्रे ॥ ५१ ॥ माधोस्तु
 मर्हिषं मध्यां (२) मन्त्रान्ते च मधानके ॥ मन्त्रहस्पतौ च

(१) त्रिमात्रे इति 'ख' पुस्तकपाठः ॥

(२) माद्व्योर्मर्हिषमन्त्रमिति 'ख' पुस्तकपाठश्च ॥

पिमते ष्टे मालवे मभूपते ॥ ५२ ॥ मिभाडिति
 प्रसुधे च सुधे मधौ प्रमाहके ॥ मभ्लुणे मदरे मधे
 मपायो म्हाचर्थके ॥ ५३ ॥ मटे सोमे च मीभ-
 त्से क्लोमे चैय्यम्भकेऽपि च ॥ शमले च मलाकायां स-
 उन्ना सप्तविभक्तिषु ॥ ५४ ॥ स्थानेष्वेतेषु शिक्षायां या-
 ज्ञवल्क्येन भाषिता ॥ ५५ ॥ अथौष्ठमकारोत्पत्तिः ॥
 मकारस्यौष्ठसञ्ज्ञः स्यान्मकारं विन्दुगर्भकम् ॥ सर्वा-
 सामाङ्गुलीनान्निस्सरणं कार्यमत्र वै ॥ ५६ ॥ अथ
 ठकारस्थानानि ॥ षष्ठे गोष्ठे च शोचिष्ठेत्यनुष्ठाने च
 पिष्ठके ॥ अधिष्ठानेऽनधिष्ठाने स्वादिष्ठे च वसिष्ठ-
 के ॥ ५७ ॥ निविष्टौष्ठानिष्ठेषु कनिष्ठायां मदिष्ठके ॥
 निष्ठायां चाप्यनिष्ठायां मजाविष्ठां च षष्ठके ॥ ५८ ॥
 प्रतिष्ठायां यविष्ठ्यं च वर्षिष्ठे तिष्ठतेऽपि च ॥ आपो
 हिष्ठे यजिष्ठे च नेदिष्ठस्त्रिष्ठिनेऽपि च ॥ ५९ ॥ नि-
 ष्ठीवने चाखरेष्ठः पुञ्जिष्ठे गह्वरेष्ठके ॥ ज्येष्ठे श्रेष्ठे
 कनिष्ठे च भूयिष्ठायान्तु पिष्ठके ॥ ६० ॥ नरिष्ठ्यायां
 गरिष्ठे च म्वाजिष्ठेऽष्टविभक्तिषु ॥ सप्तस्वेव यथा
 प्रोक्तः स्वरिभिः शब्ददर्शिभिः ॥ ६१ ॥ इति षठका-
 रस्थानानि ॥ यस्सुबोधाम्पठेन्नित्यमिमां च स्वरप्र-
 क्रियाम् ॥ हस्तपूर्वां तु तस्यैव सम्यग्वेदे गतिर्भवेत् ॥
 ६२ ॥ श्रीमता कान्यकुब्जने ह्युपमण्डवग्निहोत्रिणा ॥

भङ्गं स्याद्यत्र मन्त्रेण वै रङ्गस्तु भवेदिति ।
 महाशब्दोऽतिशब्दश्च यद्वर्णात्प्राक् प्रवर्त्तते
 रङ्गोऽतिरङ्गश्च सञ्ज्ञा तस्यैव निश्चिता ॥ ४
 ज्जादीनामुच्चारणे प्रमाणम् । ह्रस्वात्तु द्विगुणो
 घादेकगुणः लुतः ॥ लुतादेकगुणो रङ्गो र
 णाधिकः ॥ ४५ ॥ महाशब्देन संयुक्तो व्यञ्ज
 मान्निकम् ॥ अतिरङ्गो महारङ्गाद्द्वौ ह्येकः
 कः ॥ ४६ ॥ एतत्तु किल वेदे वै ज्ञेयं पूणे
 स्थिरम् ॥ अथ द्विस्वरक्रमः ॥ द्विस्वरे स
 गतिस्तूपरि चोत्तरे ॥ जात्ये त्वर्द्धे च सम्पु
 चतुरस्वरेषु यत् ॥ ४७ ॥ स एव निर
 कैर्द्विस्वरेऽपि च दर्शितः ॥ भेदेनैव प्रका
 लिपिमात्रे सुनिश्चितः ॥ ४८ ॥ तिर्यग्रेखा
 ध्ये मध्ये वा तिर्यग्दूर्ध्वयोः ॥ उत्तरं याति
 विस्वरञ्चेत्क्रमेण हि ॥ ४९ ॥ अथौष्ठमकारस
 म्बन्धे मिभ्रातौ सोधे च मत्रं मध्यं मधौ मिध
 हणे च मन्त्रे तु बलं त्यक्त्वा मन्त्रेऽपि च ॥ ५०
 मन्त्रे च मिभ्रैर्त्तौ च मिभ्रैर्त्तौ मभयेऽपि च ॥
 र्यात्मके चैवं मन्त्रेण मन्त्रेण मन्त्रे ॥ ५१ ॥
 मर्हिषं मध्यां (२) म्बहन्ते च मधानके ॥ म्बह

(१) त्रिमात्रे इति 'स्व' पुस्तकपाठः ॥

(२) म्बहन्ते इति मन्त्रेण मन्त्रेण मन्त्रेण 'स्व' पुस्तकपाठश्च ॥

पिमते ष्टे माल्वे मभूप्रते ॥ ५२ ॥ मिभाडिति
 प्रसुधे च सुधे मधौ प्रमाहके ॥ मभ्लुशे मदरे मध्ने
 मपायो मन्हाचर्यके ॥ ५३ ॥ मटे सोमे च मीभ-
 त्से क्लीमे चैय्यम्भकेऽपि च ॥ शमले च मलाकायां स-
 उन्ना सप्तविभक्तिषु ॥ ५४ ॥ स्थानेष्वेतेषु शिक्षायां या-
 ज्ञवल्क्येन भाषिता ॥ ५५ ॥ अथौष्ठमकारोत्पत्तिः ॥
 मकारश्चौष्ठसञ्ज्ञः स्थान्मकारं विन्दुगर्भकम् ॥ सर्वा-
 सामाङ्गुलीनान्निस्सुरणं कार्य्यमत्र वै ॥ ५६ ॥ अथ
 ठकारस्थानानि ॥ ष्ठे गोष्ठे च शोचिष्ठेत्यनुष्ठाने च
 पिष्ठके ॥ अधिष्ठानेऽनधिष्ठाने स्वादिष्ठे च वसिष्ठ-
 के ॥ ५७ ॥ निविष्ठौष्ठनिष्ठेषु कनिष्ठायां मदिष्ठके ॥
 निष्ठायां चाप्यनिष्ठायां मजाविष्ठां च षष्ठके ॥ ५८ ॥
 प्रतिष्ठायां यविष्ठ्यं च वर्षिष्ठे तिष्ठतेऽपि च ॥ आपो
 हिष्ठे यजिष्ठे च नेदिष्ठस्त्रिष्ठिनेऽपि च ॥ ५९ ॥ नि-
 ष्ठीवने चाखरेष्ठः पुञ्जिष्ठे गह्वरेष्ठके ॥ ज्येष्ठे श्रेष्ठे
 कनिष्ठे च भूयिष्ठायान्तु पिष्ठके ॥ ६० ॥ नरिष्ठ्यायां
 गरिष्ठे च म्नाजिष्ठेऽष्टविभक्तिषु ॥ सप्तस्वेव यथा
 प्रोक्तः स्वरिभिः शब्ददर्शिभिः ॥ ६१ ॥ इति ष्ठका-
 रस्थानानि ॥ यस्सुबोधाम्यठेन्नित्यमिमां च स्वरप्र-
 क्रियाम् ॥ हस्तपूर्वां तु तस्यैव सम्यग्बेदे गतिर्भवेत् ॥
 ६२ ॥ श्रीमता कान्यकुब्जेन ह्युपमण्ड्वग्निहोत्रिणा ॥

श्रीमद्वेदस्वरूपाणां श्रीमद्वाक्पतिशर्मणाम् ॥ ६३ ॥
 सूनुना पितृभक्तेन मल्लविप्रेण धीमता ॥ विक्रमार्क-
 गताब्देषु चन्द्रवस्वगभूमिषु ॥ ६४ ॥ ऊर्ज्जमासे सि-
 ते पक्षे ह्येकादश्यां शनेर्हिने ॥ कृतेयं बालबोधाय स्व-
 हस्तस्वरप्रक्रिया ॥ ६५ ॥ इति श्रीमत्कान्यकुब्जि-
 योपमन्युगोत्रीयाग्निहोत्रिखगपतितनूजपितृभक्तघाटम
 पुरवासिमल्लशर्मज्ञता शिष्या समाप्ता ॥

अथ स्वराङ्कुशशिक्षाऽऽरभ्यते ॥

हेरम्बं चण्डिकां नत्वा शम्भुं सूर्य्यं हरिं गुरुम् ॥
 सरस्वतीं कविवरान्वद्येऽहं स्वरनिर्णयम् ॥ १ ॥ उ-
 दात्तान्निहतः स्वारः स्वरितात्प्रचयो भवेत् ॥ उदा-
 त्तात्स्वरितात्पूर्वा नान्यमापद्यते स्वरम् ॥ २ ॥ व्यञ्ज-
 नैस्तु यवौ यत्र प्रयुज्येते ततः परम् ॥ अपूर्वा नीचपूर्-
 वा वा जात्यः स्वारः स उच्यते ॥ ३ ॥ एदोतोकश्चयो-
 र्यत्र नीचोऽकारः परो यदि ॥ एकीभावे भवेत्तत्र
 स्वरोऽभिनिहितस्तदा ॥ ४ ॥ इ उ वर्णा यदोदात्तावा
 पद्येते यवौ क्वचित् ॥ अनुदात्तस्वरे नित्यं विद्यात्तैप्र-
 स्य लक्षणम् ॥ ५ ॥ इकार उच्चः पूर्वस्मिन्परस्मिन्नि-
 यतः स च ॥ प्रस्निष्टमाञ्जराचार्याः स्वरवर्णविदस्तदा ॥
 ६ ॥ कम्पन्ते ते च चत्वारः स्वरितोच्चोदयाः स्वराः ॥ एत-
 त्सम्यक्प्रकारेण ज्ञात्वाऽसौ कम्पविद्भवेत् ॥ ७ ॥ नीचेन
 स्वरितः स्वारमेकीभावेऽनुगच्छति ॥ नीचं नीचस्त्रि-
 भिश्चोच्च उच्चत्वमभिगच्छति ॥ ८ ॥ उदात्तात्स्वरि-
 ताद्यस्य स्वरितोदात्तवच्छ्रुतिः ॥ प्रकृत्या निहितं चा-
 ञ्जराचार्याः स्वरवित्तमाः ॥ ९ ॥ उदात्तपूर्वं यत्किञ्चि-
 च्छन्दसि स्वरितं भवेत् ॥ एष सर्ववज्जस्वारस्तैरोव्य-

१११
 च्जन एव च ॥ १० ॥ अथग्रहात्परं यत्र स्वरितसंस्था-
 दनन्तरः ॥ तैरोविरामं तं विद्यादुदात्तो यद्यवग्रहः ॥
 ११ ॥ स्वरे चेत्स्वरितं यत्र विदृष्ट्या तत्र संय्युतम् ॥
 एतत्तु पाददृत्तस्य लक्षणं शास्त्रनिश्चितम् ॥ १२ ॥
 जात्यस्वारः स जात्येन श्रुष्ट्यग्ने क्षैप्रउच्यते ॥ तेऽव-
 र्धन्ताऽभिनिहितः प्रस्लिष्टो हीन्द्र गिर्वणः ॥ १३ ॥ तै-
 रोविरामो विष्कभिते तैरोव्यञ्जन कृतये ॥ पाद-
 दृत्तस्य विद्यात्तु ताऽश्रयति निदर्शनम् ॥ १४ ॥ जा-
 त्योऽभिनिहितः क्षैप्रस्तैरोव्यञ्जन एव च ॥ तिरो-
 विरामः प्रस्लिष्टः पाददृत्तस्तु सप्तमः ॥ १५ ॥ यत्रा-
 भिनिहितात्पूर्वो ह्युदात्तो दृश्यते यदि ॥ तत्र स्वा-
 रं न कुर्वीत रथानां नेति दर्शनम् ॥ १६ ॥ एका-
 क्षरसमावेशे पूर्वयोः स्वरितः स्वरः ॥ तस्योदात्ततरो-
 दात्तादर्द्धमात्रार्द्धमेव वा ॥ १७ ॥ स्वरात्परं व्यञ्जनं य-
 त्यञ्जमेनान्वितं यदि ॥ पूर्वस्य स्वरतो नादो न पूर्व-
 स्वरते स्वरः १८ ॥ यत्र स्वरात्परो नादः पूर्वस्वरि-
 तभाक्परः ॥ तत्राक्षेपो न कर्त्तव्यो नादेः अङ्घ्रेऽ-
 पि तत्परे ॥ १९ ॥ स्वरितस्थानुरूपेण कम्पं कुर्वीत
 शास्त्रवित् ॥ ह्रस्वे ह्रस्वं विजानीयाद्दीर्घं हीर्घं तथैव
 च ॥ २० ॥ स्वरितान्नियतं गच्छेत्स्वरितो नियत-
 श्च नौ ॥ हिमाग्रो यत्र दृश्येत ह्रस्वकम्पः स उच्यते ॥

२१ ॥ अनुदात्तं क्रमात्कुर्यात्स्वरितं ह्यवसम्बयेत् ॥ पु-
 नर्नियतमागच्छेद्दीर्घकम्पः स उच्यते ॥ २२ ॥ ज-
 यन्तस्वामिना प्रोक्ताः श्लोकानामेकविंशतिः ॥ स्वराङ्कु-
 शेति विख्याता बह्वृचां स्वरसिद्धये ॥ २३ ॥ एको-
 दात्तं पदं विद्यादेकस्वारमथापरम् ॥ कानि चोदद्यु-
 दात्तानि कनिष्ठं निहितं स्मृतम् ॥ २४ ॥ उदात्ताः-
 न्निहितः स्वार्यः स्वारोदात्तौ न चेत्यरौ ॥ स्वरितो
 यस्तथा भूतो ज्ञेयः सप्ताक्षतीस्त्विति ॥ इति श्री
 जयन्तस्वामिप्रोक्ता स्वराङ्कुशा शिक्षा समाप्ता (१)

(१) केचन रावणकृता स्वराङ्कुशा शिक्षा प्रतिपादयन्ते ॥

अथ षोडशश्लोकी शिक्षाऽऽ

अथ शिक्षां प्रवक्ष्यामि वाच उच्चारणे वि
 संश्रवणारेषु स्वयं प्रोक्ता स्वयन्मुवा ॥ १ ॥
 द्विसा वसीः स्वरा द्वाविंशतिर्यमाः ॥ चत्वार
 नुस्वारः कः पस्त्रिषष्टिकाः ॥ २ ॥ समास्तेऽ
 षट्त्वादीर्घलपञ्चमः ॥ एदैदीदौ तु चत्वार
 न्यत्राणि च ॥ ३ ॥ ह्रस्वदीर्घल्लुता भे
 ऽनुदात्तकाः ॥ स्वरितश्चापि ते सानु
 नासिकाः ॥ ४ ॥ इत्यष्टादशधा भेदा
 नः स्वराः ॥ कुचुटुनुपुवर्गास्तदुत्पञ्चवर्गस
 इति स्वरभेदाः ॥ कुवन्त्यच्चाश्चिर्वाण
 च्चमादितः ॥ खफाद्याश्छठथा चो
 ह्यवाः स्मृताः ॥ ६ ॥ अतश्चेतः स्व
 लो जमो भमो जवः ॥ खयद्यपः शस
 रास्त्व तड् ल्यजाः ॥ ७ ॥ कादयो मान्तिकाः
 पञ्चमान्तरे ॥ शषसहाः स्युरुभाणोऽन्त
 स्मृताः ॥ ८ ॥ कखतः पफतः पूर्वः क्रमा
 जिह्वामूलीयको ज्ञेयउपधमानीयसउच्च
 सर्गादि विसर्गानुस्वारव्यङ्गं पराश्रयम् ॥ ए

स्वौ ग्लौ दीर्घश्च गुरुस्तथा ॥ १० ॥ इति व्यङ्गभेदाः ॥
 हकुविसर्जनीयानां स्यात्करण्यं विश्वु तालुकम् ॥ वृट्टु-
 र्कं सृष्टतुला दन्तम्पूषधमानीयमोष्ठजम् ॥ ११ ॥ वो दन्तो-
 ष्ठं जमस्यापि नासिकायमयुग्धुरः ॥ ओदौतोरपि क-
 ण्ठोऽं त्वदैतोः कण्ठतालुकम् ॥ १२ ॥ जिह्वामूली-
 यमात्रस्य जिह्वामूलं हि चाष्टमम् ॥ सद्यो बोधकरा
 शिञ्जा मणिभृता प्रकाशिता ॥ १३ ॥ करालो न च ल-
 ष्वोष्ठो नाव्यक्तो नानुनासिकः ॥ गङ्गदो बद्धजिह्वश्च प्र-
 योगान्वक्तुमर्हति ॥ १४ ॥ व्याघ्री दङ्गिर्हरेत्युचान्भीता
 पाताञ्च पीडनात् ॥ तद्वत्प्रयोजयेद्वर्णांस्तेन लोके म-
 ङ्गीयते ॥ १५ ॥ इति वर्णोच्चारः ॥ शिवास्यान्निःसृतां
 शिञ्जां प्रयतो यः पठेदिह ॥ पुत्रकीर्तिधनायु-
 ष्मान्स्वर्गऽतिसुखमश्नुते ॥ १६ ॥ इति रामकृष्णवि-
 रचिता षोडशश्लोकी शिक्षा समाप्ता ॥

अथातोऽवसाननिर्णयं व्या-

ख्यास्यामः ॥

नमस्कृत्य तु तं देवं शङ्करस्य सुतं प्रभुम् ॥ यस्य
प्रसादाद्देवस्य बुद्धिभेदोऽत्यभून्मम ॥ १ ॥ अवसानस्तु
वक्ष्यामि यथा वदनुपूर्वशः ॥ २ ॥ इषे त्वा भूताय
कुक्कुटोऽसि जनयत्र्यै त्वा मा भेः पृथिवि देवयजन्यदि-
श्यै व्युन्दनमस्कन्नमद्याग्ने व्हेरग्नेऽ दब्बायो दिवि वि-
ष्णुग्ने व्रतपतेऽन्वस्त्येष ते रुद्रद्र भागः स्वाहा यज्ञ-
मेष ते गायत्री व्वरुणस्योत्तम्भनमग्नेस्तनूः सिँह्या-
सीद्रवोषस्त्वा सिँह्यासि ध्रुवोऽसि रक्षोहर्षाँवल्लगह-
नए स्वराडसि रक्षोहर्षो वो मित्रस्य मा देवीरापो
व्याचन्ते समुद्रद्रङ्गच्छ मनो मे तर्पयत स्वाङ्कृतोऽस्युप-
यामगृहीतोऽस्याग्रयणः सोमः पवते मित्रावरुणा-
ध्यान्त्वाऽऽत्मने मे मधवे त्वाऽग्ने त्वा मङ्गं यस्तेऽश्व-
शश्वसनिरग्ने त्वा गायत्रच्छन्दसं व्वेशीनान्वोशि-
वक्त्वान्देवान्दिवमापये स्वाहाऽग्निरेकाक्षरेण मित्री
व्वसवस्त्वयोदशाक्षरेणैष ते ये देवा ऽत्राविर्भ्यर्ष्याऽज-
ह्वीमारोहाग्निः पृथुः सवित्रा प्रसवित्रा पृथिव्याः
सधस्त्याद्वसवस्त्वोभयोरदितिद्वा व्वसवस्त्वाऽऽकूतिम-
ग्निम् ॥ ३ ॥ विष्णोः एकमश्विदस्यपान्त्वाऽयत्पुरः

पञ्च सजुर्कृतुभिरनड्वान्वयोराङ्गप्रस्यायुर्ध्वं पृथिवीच्छ-
 न्दोऽग्निर्हेवताऽऽशुस्त्रिष्टन्नवविठं० शय्यास्तुवताच्छच्छ-
 न्दतन्तुना रायस्त्रिष्टदसि राङ्गयसि विराडसि सम्वा-
 डसि स्वराडस्यधिपत्न्यसि सहस्रस्य प्रमा सेनाय्यऽ-
 आशवे शङ्गवे शम्भवाय पत्नीयेमा मे नृषदे वेद्वाजश्च
 सप्तविठं० शतिः समुद्द्रोऽसि स्वर्षं घञ्जिस्तेजोऽसि प्र-
 धमा द्वितीयैरशिश्वध्यान्वा होता यज्ञरसमिधाग्नि-
 द्वादशाशिश्वनौ सरस्वतीञ्जत्वारोऽग्निं॥ स्विष्टकृत-
 न्द्वोऽग्निःस्विष्टकृत्वामह्याग्नये स्वाहा हिङ्गा-
 राय यते कायाऽऽब्रह्मन्ध्यायान्तस्ताऽऽलभावश्चस्तू-
 परोऽध्यायान्तः शादन्ददृङ्निर्नवानेयः दृष्णाग्नीवस्तिस्त्री
 ब्रह्मणे ब्राह्मणं० सप्तदश सुमिच्छिया नः सुमिच्छिया
 नः सुमिच्छिया नः ऽएधोऽसीति द्वे शते चतुस्त्रिठं०
 शदित्यन्थावसानानि ॥ ४ ॥ अथ अवसानानि ।
 युष्माऽऽद्द्रोऽग्ने ब्रह्म संवपामि पुरा क्रूरस्य सवि
 तुस्त्वा गन्धर्वस्त्वोपहृतो द्यौरेषा ते वसुध्वस्त्वा वि-
 दोऽस्यग्निर्ज्योतिः सठं० हिताऽस्युपहृताऽऽहैदं द्वेऽ-
 आकूर्यै प्रयुजऽकूर्गीसि द्वे त्वमग्नेऽभित्यमदित्यास्त्वा
 भद्द्रो मे तप्तायनी मे देवस्य त्वोभयोरुद्दिवसत्य-
 न्याग्वतेनाक्तौ मनसाऽऽदमापऽएन्द्रः प्राणो माऽपो-
 ऽग्नेर्व्यः सोम राजन्निन्द्रवायूऽऽमेऽअयंवांय्या वाङ्मशा

तम्प्रत्नथाऽयँवेनो ध्रुवोऽसि कोऽसीन्द्राग्नी ऽआगतं
 पञ्च सजोषाऽइन्द्र चतस्रो विवस्वन्नादिश्य बृहस्प-
 तिसुतस्यैजतु दशमास्यऽआतिष्ठ तिस्रऽउदुच्यँव नऽ-
 इन्द्रेति तिस्रऽइह रतिः ॥ ५ ॥ ध्रुवसदन्वा ग्रहा-
 ऽजर्जाऽतयऽइन्द्रस्य वज्रो यवो यस्तेऽआ मा वा-
 जस्याऽस्मे वः जत्रस्योखं प्रपर्वतस्य प्रजापते ना-
 श्विभ्याम्पच्यस्य कुविदङ्ग पुरीष्योऽस्युतठं० सश-
 मुखाङ्कणोऽवदित्यै रास्नास्यूर्ध्वो भवाग्निर्मूर्ध्वो म-
 धुश्चेमं मा द्वे शुक्रश्च विश्वकर्माभयोर्नभश्चे
 षश्च षोडशी स्तोमोऽग्निठं० होतारमग्ने च्वं तप-
 श्च परमेष्ठी त्वोभयोर्नमोऽस्तु तिस्रऽआयुर्व्यज्ञेन
 ऽकृचो नाम ॥ ६ ॥ स्वाह्वीन्वा कुविदङ्ग यदा पिपे-
 षेदठं० हवीरेतो मूत्रं दृष्ट्वा रूपे निषसाद नाभिर्मे
 चया देवा यदापोऽअश्विनौ च्छागस्य प्रजापतये
 त्वाऽग्निः पशुः प्राणाय स्वाहेमा नु कण्ठेऽअग्निश्चा-
 धैतानष्टौ यङ्कन्दमीऽआ सुते कुतस्त्वमधि नो दसा
 युवाकवो दैव्यावद्व्यूर्ध्वेऽअस्येदिन्द्रो ब्रह्मणस्पते ऽअ-
 पेतः स्योना पृथिवि भूर्भुवोऽहानि शन्दते दठं० ह
 यमाय त्वाऽनाष्टौ पुरस्ताद्विश्वासां भुवां पते यस्ते
 स्तनो गायत्रीच्छन्दः समुद्राय त्वाऽभीमं पयसो रेतः
 स्वाहा प्राणेभ्यो लोमभ्यः स्वाहेति शतमेकचत्वारिठं०

शदित्येतानि अवसानानि ॥ ७ ॥ अथ चतुरवसाना-
 नि प्रत्युष्टं० रक्षोऽग्नीषोमयोऽज्जितं० सजूर्हे-
 वेनेन्धानास्त्वा अस्वकं व्यजामहेऽर्धं० शुरर्धं० शुष्टे या
 ते धामान्युश्मसि देवस्य त्वाऽग्नीषोमाभ्यां मरु-
 त्वन्तं वृषभं साहिर्भूरग्ने पवस्वोत्तिष्ठन्तो जसाऽदृशम-
 स्य केतवो युवन्तं देवस्याऽहञ्ज्योतिष्मन्तं प्रैतु सुप-
 र्णोऽसि विराड्ज्योतिरिमर्तं० साहस्रं तिस्रो व्या-
 योः पून पुनन्तु मा पितरऽएधोऽसि संवत्सरोऽस्य-
 ग्निमह्योभयोरिन्द्रस्यौजस्त्यऽऋजवे त्वा स्वाहा रुद्र-
 द्राय हिरण्यमयेन पात्रेणेति हात्रिर्धं० शदित्येतानि अ-
 वसानानि ॥ ८ ॥ कृष्णोऽसि नमो वऽउशिगसि स-
 सुदद्रोऽसि मधुमतीर्नऽद्रुषः प्राणाय परमेष्ठ्यभि-
 धीतऽइन्द्रश्च प्रोक्ष्यमाणः सीमो विश्वे देवा द्वेऽअ-
 ग्निरेकाक्षरेण पूषा पञ्चाक्षरेण मित्री नवाक्षरेण
 वृष्णाऽजर्भिरत्यंतस्त्यावेष्टा दन्द्रशूका दक्षिणामारो-
 ह प्रतीचीसुदीचीम्बूर्धा व्यो मा च्छन्तोऽग्नेर्भा-
 गोऽसि व्वसूनां व्यवानां मेकया स्तुवत नवभिर्नवदश-
 भिः ॥ ९ ॥ एवञ्छन्तोऽरश्मिना सत्याय प्रतिपदसि
 नमो हिरण्यवाहवे बभ्रुशाय रोहिताय कृत्स्नायत-
 योष्णीषिणे व्विसृजदभ्यः सभाभ्यो गणेभ्यस्तक्षभ्यः
 श्वभ्यः कपर्दिने ह्रस्वाय ज्येष्ठाय सोभ्याय व्वन्द्याय

विलिम्बने स्तुत्याय कूष्याय व्यात्याय पाय्याय सिक-
 श्याय ब्रज्याय शुष्क्याय प्रथममग्निमद्य सूपस्या-
 ऽश्रयेति षट्पञ्चाशदित्येतानि निरवसानानि ॥ १० ॥
 अथ मध्यावसानानि ॥ द्वितीयठं० अग्नीस्यग्ने व्याज
 जिह्विभूरस्याददे रावाऽसि द्वे मध्यऽइन्द्राय त्वा बृहद्द-
 ते पञ्चेति मध्यावसानानि ॥ ११ ॥ अथ पञ्चावसा-
 नानि ॥ प्रैतु व्यायुरनिलग्ने पञ्चावसाने ॥ १२ ॥ अ-
 थ षडवसानानि ॥ या तेऽअग्नेऽयःशया या ते घर्शे
 द्वे षडवसाने ॥ १३ ॥ अथ नवावसानानि ॥ मखस्य शि-
 रोऽश्वस्य त्वा द्वे नवावसाने ॥ १४ ॥ अथ मर्या-
 दा ॥ शतानि चतुर्दश त्रिनवतिर्दशवसानानि १४६३
 भवन्ति ॥ द्वे शते त्रयस्त्रिंशत्० शदन्त्यावसानानि २३३
 भवन्ति ॥ शतं पञ्चाशत्त्रयवसानानि १५० भवन्ति ॥
 त्रिंशत्० शत्तुरवसानानि ३२ भवन्ति ॥ षट्पञ्चाश-
 त्तिरवसानानि ५६ भवन्ति ॥ पञ्च मध्यावसानानि ५
 भवन्ति ॥ द्वे पञ्चावसाने ५ द्वे षडवसाने २ द्वे नवा-
 वसाने भवतः ॥ सर्वाण्यवसानान्येकीकृत्यैकान्विठं०
 शतिः शतानि पञ्चसप्ततिः सष्ट्या कण्डिकायाश्चत्वा-
 रिठं० शदध्याये १६७५ ॥ इत्यनन्तदेवविरचिताऽव-
 साननिर्णयश्चिन्ता समाप्ता ॥ रसवेदाङ्केन्दुमिते १६४६

फाल्गुने शुक्लपक्षके ॥ पूर्णिमायां गुरोर्वारेऽवसा-
नान्यङ्कितानि वै ॥ १ ॥

अथ कात्यायनमहर्षिप्रणीतस्वरभक्ति लक्षणपरिशिष्टशिक्षाऽऽरभ्यते ॥

अथातः सम्प्रवक्ष्यामि सर्वलक्षणलक्षिताम् ॥ शिद्धां
समासतस्तत्र स्वरास्त्वष्टौ प्रकीर्त्तिताः ॥ १ ॥ तैरो-
विरामः क्षैप्रश्च तैरोव्यञ्जनकक्षया ॥ भाव्योऽभिनि-
हितो जात्यः पाददृत्तश्च सप्तमः ॥ २ ॥ प्रश्चिष्टइति
विज्ञेयाः प्रोच्यन्ते लक्षणान्यथ ॥ अवग्रहउदात्तस्येत्स्व-
रितः स्यात्ततः परम् ॥ ३ ॥ अवग्रहात्पदं यस्तु तं
विद्यात्प्रथमं स्वरम् ॥ लक्ष्यमस्य तु विज्ञेयं गोपताविति
गो । पतौ ॥ ४ ॥ इकारोकारयोः स्थाने यवौ स्याता-
मुदात्तयोः ॥ अनुदात्ते पदे नित्यं स क्षिप्रइति की-
र्त्तितः ॥ ५ ॥ च्यम्बकं द्रुन्न इत्यादि लक्ष्यं ज्ञेयं विच-
क्ष्यैः ॥ स्वरितं छन्दसि पदं यत्किञ्चिदपि दृश्यते ॥ ६ ॥
उदात्तपूर्वं तत्सर्वजैरोव्यञ्जनउच्यते ॥ इडे रन्ते त-
था हव्ये काम्ये इत्यादि दर्शनम् ॥ ७ ॥ अकारण-
कोदात्तेन रेफेणापहृती भवेत् ॥ तञ्चाभिनिहितं
प्राञ्जः कुक्कुटोऽसि निदर्शनम् ॥ ८ ॥ विवृत्त्या दृश्यते
यत्र स्वरं च स्वरिते पदे ॥ सस्वरः पाददृत्तः स्या-
त्युत्तरेऽर्धे निदर्शनम् ॥ ९ ॥ यत्रोदात्त इकारो हि

निपातैकारसंयुतः ॥ स प्रसृष्टइति ज्ञेयोऽभीममित्या-
दि दर्शनम् ॥ १० ॥ सादौ पदे परे पूर्वं ककारान्ते
पदे स्थिते ॥ कसवर्णं तु विज्ञेयं भिषक्सीसेन दर्शन-
म् ॥ ११ ॥ चकारान्ते पदे तान्ते पूर्वं च समवस्थिते ॥
प्रत्यारम्भो न तत्र स्याद्यच्चाहमिति दर्शनम् ॥ १२ ॥
सादौ पदे परे पूर्वं ङकारान्ते पदे सति ॥ कसवर्ण-
द्वयं तत्र प्राङ् कसोमइति दर्शनम् ॥ १३ ॥ सादौ प-
दे परे नान्ते पूर्वं च समवस्थिते ॥ तसवर्णं विजा-
नीयात्त्रोत्समुद्द्रान्निदर्शनम् ॥ १४ ॥ मादौ पदे प-
रे मान्ते पूर्वमुच्चारिते सति ॥ मसवर्णान्तु तत्र स्या-
दिमस्मइति दर्शनम् ॥ १५ ॥ पदमध्ये पदाद्यन्तऽऋह-
रेफैश्च संयुते ॥ यकारे ङं विजानीयाद्युञ्जानेत्यादिकं
यथा ॥ १६ ॥ टवर्गमन्तरा षस्य खोच्चारञ्छन्दसीरि-
तः ॥ प्रत्युदाहरणं षष्ठो दिवीषे त्वा निदर्शनम् ॥
१७ ॥ ऊष्मोर्ध्वरेफस्योच्चारः सैकारो हल्युता न चेत् ॥
पितृणामिह पित्रेणामित्यादि च निदर्शनम् ॥ १८ ॥
ठंकारः स्यादनुस्वारस्थाने शलि च रे परे ॥ ह्रस्वा-
हीर्षा भवेद्दीर्घाद्ब्रह्मो गुरुरथो मतः ॥ १९ ॥ सँय्योगे
परतो हठं०सइत्यादि निदर्शनम् ॥ ताए सवितुरित्यादि
दएष्टेत्यादिकं तथा ॥ २० ॥ ह्रस्वदीर्घगुह्युच्चारः कर्त्त-
व्योऽत्र यथा क्रमम् ॥ शल् रेफयोरभावेन सिठं०ही

प्रत्यदाहृतिः ॥ २१ ॥ शरेः परे या नु दिती द्विर्भवे-
 द्रेफभागिनाम् ॥ विसर्गाच्च परे यां ऋकारहीनां नि-
 दर्शनम् ॥ २२ ॥ अस्कन्नमद्य कस्याञ्चित्कृष्णोऽस्या इ-
 ति च क्रमात् ॥ सूर्यस्त्वा द्यौष्पिता चाथ दधात्त्व-
 स्मानिति क्रमात् ॥ २३ ॥ बृहन्तः प्रस्तरेष्ठेति पु-
 नः कक्रत्वे निदर्शनम् ॥ पाणिनीयस्य सूत्राभ्यां द्वित्वं
 सर्वत्र कीर्तितम् ॥ २४ ॥ यवयोः परयोः सस्य द्वित्वं
 न स्यात्तु छन्दसि ॥ वसवस्त्वा धूपयन्तु तस्य योनिं
 यथायथम् ॥ २५ ॥ हल्युक्तऋकारस्तु रेकारञ्छन्द-
 सि स्मृतः ॥ पितृणामिति पित्रेणामित्यादि च निदर्श-
 नम् ॥ २६ ॥ ह्रस्वं दीर्घं भवेत्किञ्चित्संज्ञिताविषये
 स्वके ॥ हल्विसर्गयुते वर्णा हल्युतायुतके च न ॥
 २७ ॥ सपञ्चान्वहमग्धन्येति किञ्चिद्दीर्घं भवेदिह ॥
 भागम्प्रजावतीत्यादौ ह्रस्वता न तु दीर्घता ॥ २८ ॥
 हल्युताकारसंयोगादिति ज्ञेयं विचक्षणैः ॥ इति का-
 त्यायनपरिशिष्टे वर्णाञ्चारप्रकारः ॥ सन्धश्चतुर्धा विज्ञे-
 या लोपागमविकारतः ॥ २९ ॥ प्रकृत्या च तथा
 तत्र प्रथमं हि निदर्शनम् ॥ विकारतो यथा चेदं प्रे-
 षितेत्यादिकं भवेत् ॥ ३० ॥ देवो वः सवितेत्यादौ
 प्रकृत्यादिप्रदर्शनम् ॥ उभौ स्वरौ तयोरन्तः सन्धिर्यत्र
 न दृश्यते ॥ ३१ ॥ सा विट्तिर्बुधैर्ज्ञेया स एवेति

च पश्यति ॥ एषा चतुर्धा विज्ञेया प्रथमा तु पिपीलि-
 का ॥ ३२ ॥ परा पाकवती चैव तथा वत्सानुसारि-
 णी । वत्सानुत्सृजिता चैव चतस्रस्ता विवृत्तयः ॥ ३३ ॥
 पिपीलिकाऽऽद्यन्तदीर्घा नाब्ध्याऽऽसीन्निदर्शनम् ॥
 द्वितीया तूभया ह्रस्वा ब्विनऽइन्द्रेति दर्शनम् ॥ ३४ ॥
 तृतीया चोदिता दीर्घा ताऽअख्येति निदर्शनम् ॥ अन्ते
 चतुर्थी दीर्घा स्यात्तानऽआवोढमश्विना ॥ ३५ ॥
 खरभक्ताः पञ्चधा स्यात्तत्राद्या करिणी स्मृता ॥ रका-
 रेण हकारेण संयुगो यत्र दृश्यते ॥ ३६ ॥ करिणी
 सा तु विज्ञेया बर्हिःसीति दर्शनम् ॥ लकारेण ह-
 कारेण संयुगो यत्र दृश्यते ॥ ३७ ॥ कुर्विणी सा
 हि विज्ञेया उपवल्हेति पश्यति ॥ रकारस्य शकारेण
 संयुगो यत्र दृश्यते ॥ ३८ ॥ हरिणी सा तु विज्ञेया-
 ऽर्शसऽइत्यादि दर्शनम् ॥ लकारेण शकारेण संयुगो
 यत्र जायते ॥ ३९ ॥ तां हरिणीं विजानीयाच्छतवल्हे-
 ति दर्शनम् ॥ रेफस्याथ षकारेण संयुगो यत्र दृश्यते ॥
 ४० ॥ हंसपादेति विज्ञेया वर्षी वर्षीयसीति च ॥ एत-
 द्ब्रह्मणमाख्यातं खरभक्तेर्विचक्षणैः ॥ ४१ ॥ ज्ञात्वैतन्म-
 नुजो याति ब्रह्मलोकं सनातनम् ॥ इति कात्याय-
 नेनैव परिशिष्टं कृतं मुदा ॥ ४२ ॥ इति कात्यायनो-
 क्ता खरभक्तेर्ब्रह्मणपरिशिष्टशिक्षा समाप्ता ॥

अथ क्रमसन्धानशिक्षाऽऽरभ्यते ॥

यथा समान्नातङ्क्रमावसानठं सङ्क्रमेषु ॥ क्र-
 मशास्त्रानुसारेण सन्धानं प्रोच्यतेऽधुना ॥ १ ॥ वि-
 श्वधाः परमेण । १ । ह्यर्षीच्छतधारम् । २ । सह-
 स्वधारन्देवः । ३ । अधुजः सा । ४ । विश्वधायाऽइ-
 न्द्रस्य । ५ । राध्यतामिदम् । ६ । एमि कः । ७ । त-
 स्मै कर्म्मणे । ८ । व्वाप्रच्युष्टम् । ९ । अरातयऽउ-
 ष । १० । एमि धूः । ११ । धूर्वामो देवानाम् ।
 १२ । देवहृतममहृतम् । १३ । हविर्वाँनं विष्णुः ।
 १४ । हस्ताभ्यामग्नये । १५ । गृह्णामि भूताय ।
 १६ । रश्मिभिर्हेवीः । १७ । देवयुर्व्युष्माः । १८ ।
 स्यामग्नये । १९ । अग्नीषोमाभ्यां दैव्याय । २० ।
 वेत्त्वदृद्रिः । २१ । वेत्त्वग्नेः । २२ । शमीष्वहवि-
 ष्कत् । २३ । इहि कुक्कुटः । २४ । ब्रह्म दधुवम् । २५ ।
 वधायाग्ने । २६ । अन्तरिक्षन्धर्म्मम् । २७ । दि-
 वीश्विश्वाभ्यः । २८ । वेत्तु धान्यम् । २९ । व्यानाय
 दीर्घाम् । ३० । रसेन रेवतीः । ३१ । पृच्यन्ता-
 ज्जनयत्यै । ३२ । बधः पृथिवि । ३३ मौगप । ३४ ।
 बध्यासमररो । ३५ । स्कन्गायत्रेण । ३६ । जाग-

तेन सुद्धा । ३७ । माउर्ग्यनिशिता । ३८ । माउर्ग्य-
 दित्र्यै । ३९ । पश्याम्यग्नेः । ४० । यजुषेयजुषे सवि-
 तुः । ४१ । त्वा तेजः । ४२ । इति द्विचत्वारिंशत्प्र-
 थमाध्याये ॥ पतये गन्धर्वः । १ । ईडितऽइन्द्रस्य । २ ।
 दक्षिणो मित्रावरुणौ । ३ । अभिशस्त्यै सवितुः । ४ ।
 ध्रुवा ध्रुवा । ५ । मार्ज्मि नमः । ६ । सचन्तामस्मा-
 कम् । ७ । अशन्ताम्येतम् । ८ । ब्रह्मणे तेन । ९ ।
 ऊहाम्यग्नीषोमौ । १० । ऊहामीन्द्राग्न्योः । ११ ।
 इन्द्राग्न्योरिन्द्राग्नी । १२ । इन्द्राग्नी व्वसुध्वः । १३ ।
 अवताव्यन्तु । १४ । मरुद्दङ्गिरिन्द्रः । १५ । तरम्भै
 पोषाय । १६ । वर्त्तेग्ने । १७ । हिमाऽअचारिष-
 म् । १८ । वेदिषदो ये । १९ । इत्येकोनविंशति-
 र्वितीयाध्याये ॥ २ ॥ उषसा सूर्यः । १ । गृहप-
 ते पुरीष्यः । २ । पतिवेदनमितः । ३ । इति त्री-
 णि क्रमासन्धानानि तृतीयाध्याये ॥ ३ ॥ चतुर्थे क्र-
 मसन्धानाभावः ॥ ४ ॥ पुरूरवा मन्यामि । १ । र-
 जःश्या हरिश्या । २ । देववीतये सिंहि । ३ ।
 ध्रुवो वैष्णवम् । ४ । ध्रुवऽऐन्द्रम् । ५ । इव्यवाहनः
 स्वात्तः । ६ । अभूद्यथायथम् । ७ । इति सप्त पञ्च-
 माध्याये ॥ ५ ॥ षष्ठाध्याये क्रमसन्धानाभावः ॥ ६ ॥
 मादयस्वीदानाय । १ । भून्महेन्द्राय । २ । इति द्वे

क्रमसन्धाने सप्तमाध्याये ॥ ७ ॥ अष्टमाध्याये क्रमसन्धानाभावः ॥ ८ ॥ इन्द्रस्य सत्यप्रसवः । १ । इन्द्रं वा जजितः । २ । इति द्वे क्रमसन्धाने नवमाध्याये ॥ ९ ॥ दशमाध्याये क्रमसन्धानाभावः ॥ १० ॥ जागतेन हस्ते । १ । हिरण्ययीमानुष्टुभेन । २ । इति द्वे क्रमसन्धाने एकादशाध्याये ॥ ११ ॥ परिचिक्षोकम् । १ । इत्येकं क्रमसन्धानं द्वादशाध्याये ॥ १२ ॥ दिशामि साहस्रम् । १ । गवयमूर्खायुम् । २ । उद्भ्रमजः । ३ । शरभन्वम् । ४ । इति चत्वारि क्रमसन्धानानि त्रयोदशाध्याये ॥ १३ ॥ अन्तरिक्षं वायुः । १ । वायुराज्ञी । २ । बृहती नभः । ३ । इति त्रीणि क्रमसन्धानानि चतुर्दशाध्याये ॥ १४ ॥ अग्नेदेवः । १ । रथेचित्री मेनका । २ । असमरथः प्रसक्तोचन्ती । ३ । अरिष्टनेमिर्विश्रम्वाची । ४ । सुप्रेणऽउर्वशी । ५ । शैशिरौ परमेष्ठी । ६ । दिवः सूर्यः । ७ । दिवं ध्रुवे । ८ । इत्यष्टौ पञ्चदशाध्याये ॥ १५ ॥ षोडशसप्तदशाध्यायौ क्रमसन्धानरहितौ स्तः ॥ १६ ॥ १७ ॥ स्वस्तोमः । १ । रथन्तरं वेष्ट । २ । इति द्वे क्रमसन्धानेऽष्टादशाध्याये । एकोनविंशतिमाध्याये क्रमसन्धानाभावः ॥ १८ ॥ वायुर्जाग्रत् । १ । स्वप्ने सूर्यः । २ । शूद्रदेऽर्थ्यः । ३ । आपोऽयन्ति । ४ ।

इति चत्वारि क्रमसन्धानानि विंशतिमाध्याये ॥ २० ॥
 एकविंशतिमाध्याये क्रमसन्धानाभावः ॥ २१ ॥ स्वा-
 हाकृतः स्वगा । १ । प्राणाय यत्ते । २ । इति द्वे
 द्वाविंशाध्याये ॥ २२ ॥ चतुष्पदश्चन्द्रमाः । १ । च-
 न्द्रमा रात्रौ । २ । व्यायुः सूर्य्यः । इति त्रीणि क्रम-
 सन्धानानि त्रयोविंशाध्याये ॥ २३ ॥ चतुर्विंशतिपञ्च-
 विंशतिषड्विंशतिसप्तविंशतिमाध्यायेषु क्रमसन्धाना-
 भावः ॥ २४ । २५ । २६ । २७ ॥ शुचिसुष्णिहा ।
 १ । देवौ त्रिष्टुभा । २ । इति द्वे क्रमसन्धानेऽष्टा-
 विंशाध्याये ॥ २८ ॥ एकोनविंशत्त्रिंशदेकविंशत्त्रिंश-
 त्त्रयस्त्रिंशच्चतुस्त्रिंशत्पञ्चविंशदध्यायेषु क्रमसन्धाना-
 भावः ॥ २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ ॥
 ऊतिभिः कया । १ । ईक्षऽईक्षामहे ॥ २ ॥ इति द्वे क्रम-
 सन्धाने षड्विंशदध्याये ॥ ३६ ॥ पाहि मधु । १ ।
 स्वाहा रात्रिः । २ । इति द्वे सप्तविंशदध्याये ॥ ३७ ॥
 सरस्वत्यसौ । १ । इत्येकमष्टविंशाध्याये ॥ ३८ ॥ ए-
 कोनचत्वारिंशाध्याये क्रमसन्धानाभावः ॥ ३९ ॥ अ-
 विद्यां ब्विदुषायाम् । १ । ओं ३ क्रतो । स्वर लिङ्गे ।
 लिङ्गे कृतम् ॥ ४० ॥ इति चत्वारि चत्वारिंशाध्याये ॥ इति
 पञ्चदशाधिकैकशतं क्रमसन्धानानि । ११५ । एथी-

ऽन्यत्र संहितानुसारेण निर्णयः ॥ इति क्रमसन्धान-
शिखा समाप्ता ॥

अथ गलदृक्शिक्षाऽऽरभ्यते ॥

इषे त्वाऽश्चस्त्परः समिद्धोऽञ्जन्त्सहस्वशीर्षा पु-
 कषस्तदेव स्वाहा प्राणेभ्यश्चेत्येतेष्वध्यायेषु न गलिता
 कृचः । द्वितीयेऽध्यायेऽग्ने व्रतपतऽइति पञ्चात्प्रविष्टा-
 ऽतस्त्वयस्त्रिंशत् । तृतीयेऽध्यायेऽयमग्निः पुरीष्य
 इति प्रविष्टाऽतो द्विषष्टिः । पञ्चमेऽध्यायेऽग्ने व्रतपा-
 ष्य प्रविष्टोरु विश्वो गतोऽतएकचत्वारिंशत् । ष-
 ष्ठेऽध्याये प्रथमा ऋगलिता, रेवतीरमङ्गमित्यत्र दे-
 वस्य त्वा एवं पञ्चत्रिंशत् । वाचस्यतय इत्यत्र
 स्वाङ्कतोऽसि आत्मने मे सम्पृक्ते । अयन्तोऽग्नेनय लु-
 ग्गत्वाञ्चतुश्चत्वारिंशत् । आदित्येऽभ्यस्वेत्यत्र कदा चन
 सँवर्चसा युग्देवा गातुविदऽउदुत्यमवष्टथनिचुम्पुणो-
 शिक्त्वां गलिते सप्त षट्पञ्चाशत् । देव सवितरित्यत्र
 देवस्याहमेकोनचत्वारिंशत् । अपो देवाऽइत्यत्र
 सोमस्य त्विषिरिमं देवा लुग्ना द्वात्रिंशत् । यु-
 ज्ञान इत्यत्र युञ्जते मनो विश्वो देवस्य देव स-
 वितः पृथिव्याः सधस्त्याद्वसवस्त्वाच्छृदन्तु मिलिता-
 ष्टाशीतिः । दृशानऽइत्यत्र षट्शतं सः शुचिषदक्र-
 न्द्दग्निर्द्वे दृशानो रुक्मः समिधाग्निं पुनरुज्जा सह-

रथ्याऽयन्ते भवतन्ऽइति मिलिता अष्टोत्तरशतम् ।
 सधि गृह्णास्यग्निर्भूर्द्धा प्रविष्टाऽअपाम्पृष्टं मही द्यौर्वि
 षोः कर्माणि चित्रन्देवानां त्रिपञ्चाशत् । ध्रुवक्षितिः
 शुक्रश्च विश्वकर्मा त्वा द्वे नभश्चेपश्च राक्षसि मि-
 लितं सहस्र षड्त्रिंशत् । अग्ने जातानग्निर्भूर्द्धा
 त्वासग्ने पुष्करादधि भुवो यज्ञस्यायमिहाग्ने त्वमय-
 न्ते लोकमृण ताऽअख्येन्द्रं विष्वा न चैता लुप्यन्ति प-
 रमेष्टी त्वा द्वौ मिलित्वा चतुः पञ्चाशत् । नमोऽस्तु
 नीलग्रीवाय नमोऽस्तु रुद्रेभ्यो द्वौ मिलित्वाऽतस्त्रि-
 षष्टिः । अश्मन्नुर्ज्ज्ठं हिमस्य त्वा वाचस्पतिं वि-
 श्वकर्मेहविषोदु त्वेद्रं विश्वा नक्तोषासाऽग्ने तर्धं स-
 प्तनवतिः । वाजश्च देवस्य त्वा वाजस्य नु यास्ते यावऽ-
 उदबुद्धस्य येन वहसि विनस्त्वय्यविष्टैकोनसप्ततिः ।
 स्वादीन्वा वायोः पूतः कुविदङ्ग त्रिणवतिः । क्षत्रस्य
 योनिः समुद्रे तऽउपयामगृहीतोऽसि पुत्रमिव नि-
 षसाद् यदि जाग्रद्यदापो यदि दिवा यजेन्द्रश्च युवर्धं
 सुरामभिति नवतिः । इमग्ने तन्वा शन्नो वाजेवाजे-
 ऽवत होता यज्ञदिन्द्रष्टमस्येति सरस्वतीम्प्रस्येति
 प्रविष्टाः सप्तपञ्चाशत् । तेजोऽसि तरसवितुर्विश्वो दे-
 वस्य पृथिव्यै स्वाहा मधवे स्वाहा वाजाय स्वाहाऽ-
 सवे स्वाहेति प्रविष्टा एकोनविंशत् । हिरण्य-

गर्भः कुविदङ्ग कः स्त्रित्स्त्र्यः एकाकी का सिद्धदौरा-
 शसीदुपयामगृहीतोऽसि सप्तपञ्चाशत् । शादन्ददङ्गि-
 र्हरण्यगर्भी यः प्राणतोऽग्ने च्वञ्चतुश्चत्वारिठं
 शत् । अग्निश्च वैश्वानरो नः पञ्चविठं शतिः । स-
 माख्वोह्वञ्चतुश्चत्वारिठं शत् । हीता यच्चद्देवा
 दैव्या शुचिसुष्णिहानन्तरं सर्वाऽनः पञ्चविठं शत् ।
 देव सवितस्तरसवितुर्विठं शत् । अस्या जरासो युद्धा
 ह्ययमिह मूर्धानन्दिवऽउदुत्थं विश्वेऽअदोन्द्र वायु य-
 ज्ञो देवानां गावऽउप दैव्यावद्व्यऽअदब्धेभिः सप्ता-
 शीतिः । यज्जाग्रतऽआकृषणेन सप्तपञ्चाशत् । अपे-
 तोऽश्वत्थे वः सुमित्रिया नऽउद्वयमग्नेऽआयूषि
 ह्यष्टादश । ऋचंवाचम्भूर्भुवः कया नः कस्त्वा खोना
 पृथिवि आपो हिष्टेतिस्त्री नमस्ते हरसे सुमित्रिया
 नोऽभीषुणो हते दृठं ह त्रयोदश । देवस्य त्वा देवी
 द्यावा पृथिवीऽन्द्रस्यौजोऽश्वस्य त्वा ऋजवे त्वेयत्थ-
 ग्रे प्रविष्टास्त्रयो हृदे त्वा युञ्जते मनः प्रैतु मखस्य
 शिरस्त्रयोदश । देवस्य त्वा सुमित्रिया नऽउद्वयमे-
 धोऽसीडऽएह्यदित्यै रास्तासीन्द्राय त्वा षड्द्वाविठं
 शत् । ईशा वास्यमन्वन्तमोऽन्यदेव सम्भूतिं च मिलि-
 तास्त्रयोऽग्नेनय त्रयोदश । एवं चतुष्षष्टिऋचो विलु-
 प्तौ एकादशोत्तरशतानि ऋचोऽधिकाश्च ॥ एवं कृते

धृतिशतान्यपि सङ्ख्यकाश्च प्रोक्ताः समर्थैः खलु क
 ण्डिकाश्च ॥ १ ॥ इति लुप्तवर्षसङ्ख्यात्मिका शिच
 समाप्ता ॥

अथ मनःस्वारशिक्षाऽऽरभ्यते ॥

मनःस्वारं प्रवक्ष्यामि ब्रह्मणा निर्मितं पुरा ॥ भग-
वान्याज्ञवल्क्येन भाषितंल्लोकहेतवे ॥ १ ॥ अथ त्रि-
पदा द्विरवसानमध्येऽनुदात्तानि । अथाधिसध्येऽनुदा-
त्तानि भवन्ति । कस्वा राजन्तमह्वराणां स नः पितेव
मा नः परि ते प्रागपाक् प्रणो मरुतो यस्य योगे योगे
तवस्तरं तस्माऽअरन्द्रन्तः परस्या ऽअधि पुनरुर्जा स-
मितमग्ने यत्ते शुक्रं तुव्यन्ता मधि गृह्णामि मधु व्याता
मधुमान्नोऽग्ने युद्धं त्वय्यविष्टाग्ने पावक स नः पावक
वार्चहत्याय शवसे पवमानः सस्तानऽआवोटं चित्रभा-
नो धियेषितः । आ नो मित्रावरुणाजीजनो ह्यग्ने
पत्नीः स यज्ञत्तव व्याधो विश्वानि देव हरयो धूम-
केतवो विश्वेभिः सोम्यथ्येना पावक यद्दृद्य कञ्च व्यर-
णः प्रावितोषस्तद्यन्मे च्छिद्द्रमिन्द्री विश्वस्य शन्ती
देवीर्दृते दृष्टं० ह मा स्वाहा मरुद्भिः पञ्चचत्वारि-
ष्टं० शत् ॥ १ ॥ अथ त्रिपदा द्विरनुदात्ता । प्रघासिनो
हवामहे व्यष्टं० सोमान्तर्यच्छ मही द्यौः सह रथ्या-
ऽग्निः त्रिपयेषु समुद्द्रस्य त्वा द्वयं शुक्क्रज्योतिस्तेद-
ङ्च वैश्वानरो नः पावका नः सुनावमारुहेयन्दे-

वस्य चेततो रातिठं० सत्पतिं देवस्य सवितुरूपह्वरे
 गिरीणासुच्चा ते द्रविणो दाः पिपीप्रति विभक्तारठं०
 हवामहऽउभा पिबतठं० हृदे त्वा द्वाविठं० शतिः ।
 २ । अथ त्रिपदाद्यन्ता मध्येऽनुदात्तानि । अग्ने व्रतप-
 ते सुसमिहाय त्रयं मनो नु पुनर्नऽउदुत्त्यं तसुत्वा
 पात्थ्यो वृषाऽऽपो हि ष्ठाऽयमग्नेऽध्यावर्त्तिन्नग्ने वाज-
 स्य येनासमत्स्वग्ने तमह्य नमस्तो रुद्र सन्ना सृजा-
 स्यग्नेऽत्रायूप्यध्वर्योऽअदृद्भिर्गोमदूषुणा सत्या तू-
 तुजानः स हव्यवाट् स नऽइन्द्राय मध्वा यज्ञमच्छाय
 तेऽअस्य वायो ये ते व्वनस्पतेऽव कस्त्वा सत्यस्सुदस-
 स्पातिं गावऽउपेन्द्रे ह्यपास्माऽइन्द्राण्याऽउष्णीषोऽश्वि-
 ना वर्यमपातामश्विनैकोनचत्वारिठं० शत् । ३ ।
 अथ त्रिपदाऽऽद्यानुदात्तानि । स्वयम्भूरस्यग्ने क-
 व्यवाहनाय समिधाग्निं त्रिठं० शब्दामास्य प्रत्नान्न हि
 तेषांयुक्त्वा हि देव क्षपो राजन्भद्राऽउतैभिर्नो वी-
 तठं० हविरुभाभ्यां देवापां फेनेन क्षत्रस्य योनिर्द्वी-
 नावन्तं करस्मिण्मश्विनक्षतस्य ते महोऽअर्णऽइम-
 म्मे सुष्ठुतिठं० सुमतीवृधो युञ्जन्त्यस्यैना विश्वान्य-
 भि यज्ञं केतुङ्क्षवन्नग्निर्दृवाणि वृहन्निदिधमो मि-
 च्चठं० ऊवऽ उग्रा विघनिना सविता ते शरीरे द्वे वा-
 युः पुना तु खोना पृथिव्यैकत्रिठं० शत् । ४ । अथ त्रि-

पदा मध्योदात्तान्यन्तश्चरत्यग्निर्मूर्धा महि चीणा-
 मिदं विष्णुर्विष्णोः कर्माणि मित्रस्य चर्षणीष्टतो वि-
 सुच्यङ्गमषाढाऽसि सऽइधानो भद्रो नऽइष्टो ऽअ-
 ग्निः पुनाति ते यत्ते पवित्रं चोदयित्री स्नृतानां
 तनूनपादसुरो द्वारो देवीरग्ने स्वाहा वायुरग्ने-
 गाऽअभीषुणो यदद्य स्वरऽउदिते विश्वेभिरुप नः पूष-
 न्तव धत्ता दिवश्चतुर्विंशतिः । ५ । अथ त्रिपदा
 अन्त्योदात्तानि वीतिहोत्रत्वोपप्रयन्तोऽअङ्घ्रं सो-
 मान् स्वरणं यो रेवाना नऽएतु युञ्जाथा रासभ-
 न्तसुरवा सीरायुञ्जन्त्याप्यायस्व समेतु ते मदिन्त-
 मं मधुनक्लमयमग्निः सहस्त्रिणाऽऽतजिञ्चऽऽतश्च स्व-
 तवांश्च दिवो मूर्धा हिरण्यपाणिभूतयेऽग्निन्द्रतं व्यु-
 ज्जन्ति ब्रध्नं कस्त्वाऽऽच्छयति स्वादिष्टया तिस्रो
 देवोर्बर्हिर्द्वयं नियुत्त्वान्वा कया नश्चित्रस्तरणिर्विश्वद-
 र्शतऽइन्द्रवायू बृहस्पतिमिमे सुतास्तहिग्रासः प्रजा-
 पतौ त्वऽऽत्तं च्वाचमेकत्रिंशत् । ६ । अथ त्रिपदामध्ये
 अन्त्योदात्तानि भेषजमस्यर्द्धाऽअस्व काव्ययो राजानेषु
 देवी द्यावापृथिवी देव्यो वम्भ्यऽइयरयग्रे षट् । ७ ।
 अथ त्रिपदा कम्पः । प्रच्युष्टं रक्षो द्विकं रेवतीर-
 मङ्गं निषसादाग्निस्तिग्मेन प्रयः पृथिव्यां नारिरस्याद-
 देऽदित्यै रास्तासि । ८ । अथ त्रिपदा जात्यः । क-

स्त्वा विमुञ्चति तद्विष्णोर्युक्तेन मनसेन्द्रस्य व्यूरास्व-
 ग्नेऽथाह्यग्ने प्रेङ्गोऽअग्ने कोऽसि बाह्व मे स्वयंवाजि-
 न्दैऽद्या होताराऽऊर्ध्वमध्वरमस्मात्त्वमेकादश । ९ । अ-
 थ त्रिपदामध्ये तकारान्ता आपवस्व परिवाजपतिराते
 वत्सो मनो देवह्य्यञ्जो मध्यान्ते पवित्रेण पुनीहि य-
 जा नः षट् । १० । अथ त्रिपदान्ते तकारान्ताः ।
 आधत्तेडऽएहि तत्सवितुरभ्यावर्त्तस्वाग्निं स्तोमेन र-
 क्षोहा विश्वचर्षणिः सप्त । ११ । अथ त्रिपदाम-
 ध्ये नकारान्ताः । अग्निऊर्ज्यीतिधोत्सकथ्याऽअव क-
 या त्वं वीणि । १२ । अथ त्रिपदान्ते नकारान्ताः ।
 ऊर्ज्व्वहन्ति वीणि पदा द्वयम् । १३ । अथत्रिपदा-
 न्तरा आद्युदात्ता । आऽयन्ते हि, मा सु, न यदाऽऽहा-
 नि पञ्च । १४ । अथ चतुष्पदा द्विरवसाना मध्येऽनुदा-
 त्ताऽन्यथादिमध्येऽदात्तानि भवन्ति । सा विश्वायुः श-
 र्मासि मनो जूतिर्यम्परिधिं सम्बर्हिरत् पितरऽआऽग-
 न्ना गृहा माऽग्ने त्वर्ठं सु, अनु त्वा माता वस्यसि
 समख्ये परि मा प्रति पन्थां सूर्यस्य चक्षुर्भवतन्नाऽआप-
 तये त्वा सन्ते कार्ष्णि रसि यत्ते सोम त्वमङ्गाऽऽवायो
 मनो न देवा गातुविदो देवी रापऽएष वो गर्भा, यस्यै-
 ते वातो वा बृहस्पते वाजंवाजस्य न्वग्नेऽअच्छ सूर्य-
 र्यत्वचसस्यऽइन्द्रस्य वज्रऽइयदस्यन्वग्निस्त्वमग्ने

दृद्युभिः सन्ते व्यायुर्थ्यदग्ने यदत्ति ये जनेषु योऽअस्म-
व्यमन्नपतेऽन्नस्य विश्वा रूपाम्यग्नेऽअङ्गिरऽउदुत्त
संयस्तेऽअद्य त्वामग्ने यजमानाऽउदुत्वा गर्भोऽअ-
सि पुनरासद्य संवायस्यास्ते कामङ्गामदुघे यत्रौष-
धीरुच्छुष्मा यस्यौषधीर्याः फलिनीरोषधयः सन्त्वाङ्ग-
न्धर्वा मा भेषमूर्जन्मोऽस्तु सर्पेभ्यो याऽइषवो ये
वा यस्ते यावत्त्वोन्त्समुद्द्रानजस्वमिन्दुत्योऽअग्निर-
ग्नेस्त्वामग्ने अऽङ्गिरसः सखायः सठं० सोऽअग्निर्न्ये
नऽत्तषयो नमोऽस्तु नीलग्रीवाय या ते हेति र्मा न-
स्तोकेऽसङ्ख्याता सहस्राणि नीलग्रीवाः श्रितिकण्ठा
दिवंये वृक्षेषु ये भूतानांये पथांये तीर्त्यान्वशस्मन्-
र्जयऽइमाऽअवष्टुष्टापरीर्षय यत्र भासा वाजी नस्त्व-
यठं० रुचन्तस्तत्त्वा याभ्येतावदूपय्यजुर्भिराप्यन्ते ये
समाना द्वे हृतीऽउदीरतामङ्गिरसो नो ये नः पूर्वै
त्वठं० सोमाच्या जानु सरस्वती मनसाऽङ्गान्याक्त्व-
ञ्छिरो मे नराशठं० सः प्रति आनऽइन्द्रो हरिभि-
रिन्द्रः सुत्रामा स्ववान्तस्य वयमामन्द्रैर्गोभिर्न यऽइन्द्रे
ता नासत्या त्वष्टा तुरीपो वनस्पतिमभि यः प्राण
तो द्विपदा या दैव्याऽअद्वयवः किंस्विद्वच्चा स्व-
र्यसमंयन्निर्णिजोपप्रागात्सुमद्यदश्वस्य यत्ते गात्रा-
ह्ये वाजिनं चतुस्त्रिठं० शद्वाजिनो यद्वाहिष्णुंवा-

यो शुक्रक्रस्तनूनपातमूतिभिर्बर्हिषीन्द्रमिन्द्रं स्वाहा
 प्रचेतसा देवानां स्वाहाद्यतिरग्निन्त्वष्टा वीरमसि
 यमः समिद्धोऽअह्य तनूनपात्पथो धन्वना गाऽआज-
 ह्वन्तीन्द्रस्य वज्रज्जो मरुता मनीकामाक्रन्द्य तस्मा-
 ह्यज्ञात्तस्मादश्रया यो देवेभ्यस्तदेव स नो बन्धु-
 र्यास्मेधान्हे विरूपेऽअग्ने शर्वं प्रवो महे आयन्तऽइव
 सूर्य्यं ये त्वा जनिष्टाऽउग्रोऽनुतेऽदग्धेभिः प्रवीरया
 ब्रह्माणि मेऽनुत्तमा तऽऋधगित्या येन कर्माणि त्रयं
 त्वमग्ने प्रथमऽइडायास्त्वा हिरण्यपाणिः सविता ये
 ते भगप्रणेताराना सत्या यदा बध्नन्तुत्तिष्टापाघठं०
 शन्नो व्वातो द्यौः शान्तिरर्थतो यतो, गर्भो देवानां
 समग्निरग्निनाऽहः केतुनेऽऽहं स्वाहा पूषणे चतुः
 स्तुतिर्नाभिस्रपसे स्वाहा शतमेकाशीत्येकन्यूनम् ।
 १५ । अथ चतुष्पदा ह्यनुदात्तानि गायत्रेण त्वा स-
 मिदस्युभावाम्पूर्णां दर्विं देहि मे महीनाम्ययः शुक्र-
 न्वाऽग्नेर्जनिवसुरु विवष्णो द्वयठं० हविष्मतीरिमा
 ह्दे त्वा वाचस्पतये सुवीरो वीरान्तसुप्रजाः प्र-
 जा ब्राह्मणमह्य वाममह्यापांरसमेघा वऽउत
 स्मेमन्देवाः स्योनाऽसि युवठं० सुराममागत्र्य वाजी
 प्रसह्य भस्मना सजूरब्दः साक्य्यक्ष्ण द्रुसश्चस्कन्द
 क्षणुष्व पाजऽइषे राये द्राणस्तेऽएना वऽउभे सुशन्द्रा-

पो हिष्ण्डाऽवतत्य धनुर्कृतवस्त्योऽपामिदं गोत्रभिदं
 गोविदमस्माकमिन्द्रोऽमीषां चित्तर्ठं सप्त ते समुह-
 द्रा दूर्ध्विरेताऽअर्षन्ति सम्यक्स्त्वन्ति सह दानुम्पुरु-
 ह्त ऋगो न पृष्टो दिव्यश्याम तं देवा यज्ञन्दीचायै
 रूपमातित्थ्यरूपं प्रैषेभिः प्रैषानर्हऽकृचैरुक्थानाम-
 श्विभ्यां प्रातः सवनं पुनन्तु मोक्षन्त्वा दृष्ट्वा परि-
 स्तुतः पृष्टीर्मे ह्रुपदादिव सुसुचानोऽर्ठं शुना ते
 प्राणाय मे तिस्रस्त्रेधऽकृतुयेन्द्रो महीमूषु सुवर्हिर-
 गिनरुषे यज्ञी तिस्रऽइडा शमिता नो देवीऽजर्जा-
 ज्जती देवा देवानां देवर्षिर्ष्वारितीनां वायुद्वा
 कुविदङ्गऽकृतवस्त्यऽकृतुयाऽर्वासासाः परुष्णि पृच्छा-
 मि त्वा परममियंवेदिर्देवानाम्नाद्राः स्वस्ति नः शत-
 मिदेय च्छागऽकृतवस्ते यज्ञमिहैवाग्ने देवा दैव्यो-
 षासा नक्ताइति चतस्रऽएता उवऽइर्मान्तासो बह्वीनां
 पिता तीव्रान्घोषान्दिवः पृथिव्याः परीच्य भूतानि मे-
 धाम्मऽआतिष्ठन्तम् परी माऽ उ त्वाऽयर्ठं सहस्वसु-
 चानाथामव प्रातरग्निमुतेदानीमायासाय स्वाहा श-
 तमेकाधिकम् । १६ । अथ चतुष्पदाद्युदात्तमध्येऽनु-
 दात्तानि भवन्ति । धूरसि घृष्टिरसि मयीदमग्ने गृह-
 पतेऽक्रन्कर्मऽदिच्यास्त्वा नमो मित्रस्याग्ने व्रतपाः
 परि त्वा गिर्वर्षो गिरो देवतीरमङ्गमाऽहिर्भूर्मा

ऽग्ना ३ इ पक्तवन्त्यां २ ॥ ऽआवह यज्ञयज्ञं देव स्व-
 वितर्वातरथं ० हा भव वाजे वाजेऽवत सोमर्थां रा
 जानमने सहस्र सोमस्य त्वाऽऽत्वा जिघर्षिं परि च्छ्व
 ऽग्ने सीद होतः सुजातो विघाजसाऽहरहरप्रयाव्यं
 विश्वस्य केतुरस्ताव्यन्निरिन्द्रं विश्वस्याऽसुन्वन्तमयञ्ज-
 मानमोजधीरितीष्कृतिर्नामान्ने तव श्वो वचो भुवो
 यज्ञस्य विश्वस्मै प्राणाय काण्डात्काण्डात्प्ररोहन्त्य-
 दित्या स्त्वाऽबोध्यग्निर्जनस्य गोपास्त्वाञ्जिघर्षवस्तमा-
 ऽऽवाचऽउदुदुश्च नमस्तऽत्रायुधाय लीढुष्टम शिव त-
 ननमस्ते हरये यो देवानां चक्षुषः पिता बृहस्पति प-
 रीन्द्रऽआताम्रेत सम्मर्षिण तऽउदेनं दैव्याय धर्मे
 क्रमद्वमग्निना वाजाय स्वाहा विश्वस्य मूर्द्ध्वग्ने च्छ्व
 चत्र्य्या व्याग्धं सोमस्य रूपं यमश्विना यदत्र त्वया
 हि नोऽग्निष्वात्ताः पितरऽआसीनासोऽअरुणीनां वे-
 देन रूपे सरसती योन्त्यां तेजः पशूनां ह्योमानि प्र-
 यतिर्ह्येव्यामिमाना वरुणः चत्र्य्यस्मिन्नश्वासः स्व-
 मिदोऽअग्निर्दुर्दुरो देवीर्यद्देवासो यद्दरिणी द्वय-
 न्नार्यस्ते केष्वन्तः कच्यस्थानो भद्रा यदूवद्यम् मा च्छ्व-
 ऽग्निर्यद्दश्रवाय यत्त सादे तं वस्तवाय मेकया च न्व
 च्छ्वावान्तस्मिधेन्द्रमिडाभिरिन्द्रदैव्या होतारा त्वष्टा
 रमिन्द्रं समिधानश्च हत्तनूपातमुद्भिदमीडेऽन्यमीडितं

व्यञ्जयतीः सुप्रायशाः सुपेशसा सुशिल्प्ये पेशसती
 शिवाः समिद्धोऽञ्जयत्योश्चोपप्रागात्परममासुष्व-
 यन्ती दैव्या होतारा प्रथमा सुवाचाऽऽनो यज्ञात्मा-
 रती ब्राह्मणासः पितरोऽहिरिव भोगैः शीघ्रतेऽग्ने
 विश्वेषामदितिस्तत्सूर्यस्य तन्निजस्य वरामहानग्ने-
 ऽङ्गु तमिदायातसुप प्रवऽइन्द्राय यज्ञाग्रतोऽनुनो-
 ऽश्वा सिनीवालि पृथुहुक्ऽञ्जारात्रि समह्वराय कल्प-
 न्तान्तऽआयु ग्नानग्ने परीमऽइन्द्राय त्वा घर्षीतन्मनस
 दात्मं त्रिंशत्तधिकीकशतम् । १७ । अथ चतुष्पदा-
 ऽऽद्युदात्तमध्येऽनुदात्तानि । अग्नेस्तनुरेतन्ते कदा
 प्यनायमग्निरेतन्ते शिवो नाम चिरपतिर्गर्भऽष्टवशास-
 थोः शिल्प्ये श्वाशाः प्रीताऽण्णा तेऽग्नावग्निर्युञ्जते म-
 नोऽग्नेशीरसि घृतङ्घृतपावानः श्वाचास्त्य राया
 वयंश्वन्ती देवानां सुगर्ष्पाऽसि हरिरसि पुरुदस्यो
 विश्वरूपः सप्तस्य ऽष्टद्विर्यज्ञस्य दोहो देवस्याहमेष-
 ष्वाय्यंमृगम्बृहस्पतिं सविता त्वा पुत्रमिव पितराव-
 पाऽष्टं रुद्राः सठं० सृज्य देवस्त्वा घृतेन सीता शतं-
 वीऽश्ववतीए सोभावतीमन्धावोऽव पतन्तीरवदन्ना-
 श्वित्री वलासत्येरज्यन्मग्ने ध्रुवाऽसृचे च्वाऽऽदि-
 च्यङ्गर्भमग्निजलशान्तेऽसौ यस्ताम्वः सहस्वाणि स-
 हस्वशः पावकया यो वाचस्पतिम्परी दिवा सङ्क्र-

न्दनेनामिषेणोचा समुद्रो विधेम तऽइमं स्तनं
 चत्वारि षडङ्गऽकृताषाडृतधामा षडिष्टो यज्ञऽएतञ्जा-
 नाथ वप्रयन्ते हविर्द्वानंथ्यद्वानाः करम्भो धानानां रूपं-
 व्रतेन दीक्षास्यित्त्वयः स्वधायित्व्योऽशिवव्याञ्चक्षु-
 र्जिह्वा मेऽपोऽअद्य बृहदिन्द्राय तिस्रो देवीर्हविषा
 चातारमिन्द्रमश्विना नमुचे, रश्विना हवि, रश्विना पि-
 वतां सुचामाणं पृथिवीन्देवीस्तिस्रो देवो देवैः स्व-
 शा त्वा यकासकावृर्द्धामेनामृर्द्धामेनमहानामन्वो रेव-

~~रयो रज्जो~~ हरिणीः पृच्छामि त्वा यूपव्रस्काऽज्यो
 निक्त्वा मणनिषदनममेव नोऽसुत्र भूयादध यज्ञायज्ञो
 वऽजर्जा नपातं जोष्ट्रीऽजर्जाऽऽजती प्रथमा वामु-
 पावसृजत्सन्वा रथवाहणं० हविस्सन्द्रमा मनसो-
 ऽहभ्यः सम्भृतः अजापतिश्चरति वेनस्तदिदम्भे ब्रह्मा
 सहेऽअग्नेर्विष्म्राड्बृहदवर्वाञ्चोऽअह्य देवासे हि
 दृत्वती भुवनानामनडाऽहस्पिता नोऽसि दिविधाऽइ-
 ममिषे पिन्वस्व दिग्भ्यः स्वाहा वाचे यमाय तयोद-
 शाधिकशतमेकम् । १८ । अथ चतुष्पदा मध्योदात्ता-
 नि । यद्ग्रामेऽवभृथ निचुम्पुण विवश्रवो देवस्येयन्ते
 चिदसि मित्रो नऽइरावत्यपाम्पेरुर्थ्य देवास्यित्वन्तेवा-
 नां समिन्द्र णो धाता रातिः सुगा वो व्वयठं० हीन्द्र-
 श्व ककुभठं० रूपं शन्तो भवन्तु वाजस्येमासुदुतिष्ठी-

ष्टऽजघुणऽओषधयः प्रति मित्रः सठं० सृज्य सिनीवाली
 सुकपहोत्याय बृहती दृशानो रुक्मोऽन्तरग्ने शिवो
 भूत्वा विवक्षा ते प्रप्रायमयठं० सोऽग्ने दिवो नमः सु
 याऽओषधीरश्वत्ये वो यदिमा सहस्र मे दीर्घायुस्त
 ऽजर्जी नपाद्भूरस्यपाङ्गर्भं ध्रुवक्षितिर्ध्रुवयोनिः कु
 खाग्निनी घृतवती घृथिव्याः पुरीषमिन्द्राग्नीऽअव्य-
 यमानाए सठं० समित्प्रमुञ्च या ते रुद्र शिव परि नः
 श्रितिकण्ठा यऽएतावन्तऽउप उज्जन्थे देवा देवेषु प्रा-
 णाऽअपानरा हविषा व्राष्टधानस्तऽआयजन्ताशुः
 शिमानो यस्य कुर्मः प्राचीमन्वग्ने सहस्राक्षानुह्वा
 नः सुप्रतीकः सिन्धोरिव प्राङ्घने स नी भुवनस्य प-
 तऽइन्द्रुर्हृक्षो विव नऽइन्द्रो वेह्यावेदिर्ये समाना
 यमग्ने कव्यवाहन त्वमग्ने ये चाऽधा यथा नः सी-
 सो राजाऽइयः क्षीरं कुम्भो वनिष्ठुराक्तमनुपरत्ये
 यद्देवास्तिस्त्री यत्र व्रह्म यनेन्द्रः समिहऽइन्द्रो जुषा-
 णो बर्हिर्व्वनरप्पतिरवसृष्टऽउषासा नक्तं स्तोकानामि-
 न्दुं देव्या होतारा भिषजा वसन्तेनऽऋतुना पञ्चे-
 भामगृभ्णन्भिधाऽअसि प्रजापतये सूर्यस्ते चन्द्रमा-
 स्ते काऽईमजारे षडस्य होता यत्तत्प्रजापतिव्यस्ये-
 मे यऽआत्मदास्तमीशानमदितिद्याः सुगव्यन्तोऽनुवी-
 रैः समास्ता पीवोऽअन्नारयिवृधऽआपो ह यश्चत्प्रया-

भिरानो नियुद्धिरुषेऽन्द्रस्य होता यत्तत्तिस्त्रो देवीधि-
यो जोष्टारं स्तोत्रं बर्हिर्नन्तरा मित्रावरुणा त्रीणि-
तेऽत्रा ते व्यक्ष्यन्ती ववेदूषे तिष्ठन्नुजीते पर्यपो ह
देवोऽस्याजरामऽहमान्ने विश्वे देवाः प्रवायुं व्यस्मि-
न्नोऽषाढं व्युत्स्वप्नसतीमश्चिन्ना प्रातर्जितस्मगमश्चवा-
वतीर्गोमतीरिमञ्जीवेद्यो वहवपौ विश्व्याऽआशा
यावतो द्यावापृथिव्यगिर्गठं हृदयेन यरिष्यन्तस-
व्वीणि समूतिञ्च विद्वद्याच्च शतमेकचत्वारिंशत् ।
१६ । अथ चतुष्पदाऽप्रत्योदात्तानि । अयन्ते देवश्यु-
तौ देवेष्वच्छिन्नस्य ते स प्रथमस्ते नोऽगर्वन्तोऽजये शृ-
हपतये यस्य प्रयाणं द्यौस्ते पृष्ठन्नि होता सठं । सीद-
स्वापो देवीर्नीभा पृथिव्याऽउदेपाद्याहू द्विवस्परि-
शीणामुदारऽइडागने ताऽग्रस्य निवेशनः सङ्गमनः
सोमराज्ञोर्बह्वीर्मा वो रिषत्पावकवर्चाः शुक्लावच्चऽस्त-
तावानम्बहिर्पय्या शतेन सम्यक्वस्त्ववल्दगने जातास्त-
भ्यङ्गीभिः सम्प्रच्यवद्भुप परि ते धन्वनो विवकिरि-
दृद्र विवलोहित यो नः पिता सूर्य्यरश्मिर्हृरिक्केगो
विवमानऽएषः पृथिव्याऽग्रहं स्वर्त्यन्तस्ताथ सवितुश्चि-
त्तिञ्जहीमि घृतं मिमिक्षे विश्वेऽग्रदोमौ ते यदाकू-
ताहामच्छ इगिरासन्दी रूपमाश्यावयेडाभिर्व्यञ्जान्मु-
रावन्तम्बर्हिषदथ्यस्ते रसस्वठं । सोम पितृभिर्यो-

ऽअग्निस्तदश्विना सुखर्ठं० सत्यति क्षत्रेऽध्यादधासि सि-
 च्चन्ति परीडितो देवैरुपासा नक्तन्द्रादेन्दुस्पातग्नो-
 अऽश्विना भेषजं सविता ववरुखास्ता भिषजा प्र बाहवा
 का खिदृद्यौरासीङ्गणानान्या आता चापितेषु के ऽ ऽस्य
 वेदाहम्प्रजापते न एषदृष्टवा मरुतः सञ्च प्रजापते-
 स्तपसेमा तेऽउप प्रागाच्छसनं प्राचीनम्यर्हिर्व्यचख-
 तीरुर्विधैतावाजस्य ततो विवराएन तस्य यस्माज्जातं
 शुधि शुचकर्णानऽइडाभिरसुखी रुद्रा विप्रश्चेऽअदृद्य
 त्वमिन्द्र देवन्देवंवऽइच्छन्ति न्वा न ते द्युभिरक्तभि-
 र्भगऽएव सप्तऽस्त्वयोऽपश्यङ्गोपाय्यमाय त्वा मयि च्य-
 दन्धन्मो हयमन्यदेव शतमेकमूनमिति । २० । अथ-
 चतुऽपदामध्येऽतोहात्तानि । सएखवभागास्य येषा-
 मद्योति सो प्रणस्व्यायुषञ्जप्रदग्नेर्वसुमते रुद्रवते
 मूर्ध्नीनन्दिवऽआकक्रम्य वाजिन्नुदकक्रमीन्कृतीषासा स-
 मनसा यास्विञ्कर्तारमङ्गरस्य विज्जन्धनुरिमा रु-
 द्राय विश्वकर्मा विमनास्सुमितेऽइग्नावेतावद्रूप-
 मग्निव्यात्तानृगुमतऽइदम्पितृव्यस्तदस्य रूपमान्वाशि
 स्थालीर्थी भूतानां सभिद्धोऽअग्निरश्विना तन्नी वा-
 तऽरकस्त्वष्टुरनाष्ट्यो जातवेदा नराश्रठं० सस्य
 महिमानं सदृद्यो जातः खादुषठं० सदः पितरस्त्य-
 च्चन्नहि रप्यशं हिरण्यहस्तीऽअसुरः शन्तो मित्रोऽचि-

षक्रददृष्टया सविता प्रथमे तदेजत्येकोनचरवारिंश-
 त् । २१ । अथ चतुष्पदा प्रथमे को जात्यः पवित्रे
 स्थो धान्यमस्यदित्यै राऽस्नासि भूर्भुवः स्वरयमग्निः
 पुरीष्योऽस्यावो देवासस्तस्यास्तो सत्यसवसो विष्णोर्नु कं
 प्रतद्विष्णुरक्षसां भागोऽसि देवीरापोऽप्रपान्नपारसा-
 वित्रोऽसि देवकृतस्त्रैनसऽइमन्नो देव पुरीष्यासोऽअ-
 ग्ने त्वं पुरीष्यो मातेव पुत्र्यन्त्वी राट्सुपर्णोऽस्यभ्यर्ष-
 तेमन्नो देव पुरीष्यासोऽअग्ने त्वन्नऽआश्विनन्तेजो-
 ऽन्नात्परिष्कृतोऽविर्न मेऽएवेद्विभूर्मात्रा यकोऽसकौ
 यद्वविष्यन्तव शरीरं वनस्पते वीडुङ्गो येन दृद्यौरि-
 न्द्राग्नीमित्रावरुणा प्रैतु ब्रह्मणस्पतिं सुखारथिर-
 श्वानिव प्रवो महे मह्युत नऽउग्रश्चेशा व्यास्य भ्रतं त्रिं-
 शदुत्तरम् । २२ । अथ चतुष्पदा मध्ये जात्योऽग्ने त्वं-
 विष्णोरराटमिन्द्रस्य ब्यूः परि वीरस्यग्नेरनीकमभि-
 भूरसि युजे वां सुजातो ज्योतिषा भूर्द्वाऽसि राड्यस्यु-
 रो हरिकेशः पञ्चानुह्वाना सरस्तत्वशिश्वना तेजसा
 सत्त्वन्नो यदातो देवीऽउषासा नत्तेन्द्रस्य रूपं परि-
 दृद्यावाष्टथिवी विददृद्यदी त्वन्नोऽअग्ने पथस्पथः
 परिपातमिमा गिरः प्रनूनङ्क्षत्रस्य त्वा सप्तविठं
 शतिः । २३ । अथ चतुष्पदा मध्येऽन्त्यो जात्यो वृ-
 ताच्यसि वृताचीस्थोऽथमिहाक्षन्नमीमदन्त सुस-

गृह्यन्वा देव सवितरेष ते कदा चन प्रयुच्छसि प्रजा-
 पतेः प्रजाऽअभूम हिरण्यरूपाऽउषसः शश्वे च पर-
 मस्याः परावतो याः सेनाऽअपो देवीर्वीधा मे पुनस्त्वा
 यत्ते दिवि वृद्धीं युनक्त सीरा लाङ्गलमपवीरवन्धुधयः
 प्रति विष्टिताः पृथिवीं व्याश्रु ब्रह्म जज्ञानं तव भ्रमा-
 सः प्रजापतिद्वाऽवोचाम कवये विश्वस्य दूतं व्येन
 वहस्यद्यवोचन्मा नो महान्तं व्या ते धामानि परमाणि
 विश्वकर्मा ह्युद्ग्राभञ्चाग्ने प्रेहि प्रस्तरेण परिधि-
 ना पशुभिः पशूनायन्तु नः पितरो येऽअग्निष्वात्ता-
 स्तमिन्द्रं देवं बर्हिः सरस्वती त्रिः, सठं ० शितो रश्मि-
 ना भद्रं कर्णेभिर्मा नो मित्रो यग्नीक्षरं क्षत्रेणा-
 ग्नेऽति निहः स्वाससत्यमिन्द्रेणानु त्वा रथो जीमूत-
 स्थिव भवति त्रिपादूर्ध्वस्तस्माद्दयज्ञाद्यत्पुरुषेण चीणि
 शताऽऽदिषऽइन्द्रो वृत्रं वट्स्वर्यस्य देवेभ्यो हि दे-
 वेन नऽएष वस्तोमी नमस्तेऽअस्तु प्रजापतिः सम्भ्रव-
 माणः कुर्वन्नेव स परि चतुष्पष्टिः । २४ । अथ चतु-
 ष्पदा कम्पो जात्यः । रूपेण वऽउपाशो वीर्येण स-
 धमादो द्युमिन्ननोराददे गायत्रेण प्रतूर्वन्नेहि सुञ्चन्तु
 माऽस्मिन्महत्प्रश्नो भैषज्येन सुभूः स्वयम्भूर्यद्वा-
 जिनो दश । २५ । अथ चतुष्पदा कम्पमानेऽन्तकः ।
 द्वितीयं वसोः पवित्रमग्ने जुष्टं गृह्णात्याददेऽह्वरत्न-

तं संवर्चसा ध्रुवासि ह्ध्रुवोऽयमग्ने नयान्दस्ते समु-
 द्रे तेऽप्लवः सरस्वत्यै वाचोऽपो देवाऽत्रा विश्वतः
 स०० सृष्ट्वाँवसुभिः स०० शितम्भे समुद्रे त्वा स बो-
 ध्यति विश्वास्वसुत्तमाऽग्ने तव शश्वऽउदग्ने तिष्ठ
 खैर्द्वैर्या ते रुद्र शिवा तनूरघोरासौ योऽवसर्षति
 सऽइषुहस्तैरभि गोचारयभि प्रवन्त धामर्त्तऽग्निंऽनु-
 चिज्म परीतोपिञ्चत बर्हिषदः पितरः पयसा शुक्र-
 भिन्द्रः सुत्रामोद्दयन्तनूपा भिषजेन्द्रन्दुरः कवष्यो
 नाश्विना गोभिः शैशिरेण तेजोऽसि वसवस्त्वाञ्जन्तु
 गायत्री लिष्टुप्यौस्ते शन्ते परेभ्यो मा त्वा तपत्पा-
 हि नऽओजो न सुबर्हिषप्रापस्त्रिदातत्तऽथानी यज्ञं
 चन्द्र नाऽअप्सु पञ्च नद्व्यस्वमिमा सह स्तोमाऽअसुय्या
 नाम हिरण्यमेन पात्रेण पञ्च पञ्चाशत् । २६ । अथ
 चतुष्पदा द्विकम्पः । अपारकन्द्यौरिव भूष्वा वनेषु वि-
 द्वितीयस्त्वसुद्रे ते चत्वारि । २७ । अथ चतुष्पदा
 द्विर्जात्यः । प्रथमं वसोः पवित्रं तनूपाऽअग्ने सन्नः
 सिन्धुः पवित्रे स्त्वः स्थिरो भवापेत वीत स रुद्रवत्क-
 न्याऽइव वहतुं वायव्यैर्वायव्यानि वैश्वदेवी पुनत्युप-
 हृताः पितरोऽहाव्यग्ने त्रिज्जार्च्यो होताऽहुर्गुर्वा-
 ह्योऽस्य सोमो धेनुं तिरायुष्यं च्छंष्यं षोडश । २८ ।
 अथ चतुष्पदामध्ये तकारान्ताः । अह्नतर्मास द्विवो

वा ज्योतिरसि यस्ते दृष्टसस्क्रन्दति कोऽदात्सोम-
 स्य त्विधिरस्यग्ने बृहन्वृष्टं० सः शुविषरसञ्ज्ञानमसि
 हिरण्यगर्भः संवृत्नीन्वष्टुः प्रोथदशश्चः किठं० खि-
 दासोद्विश्वतश्चक्षुत व्वाजस्य मा सोममदृश्यः स्वा-
 हा यज्ञं वरुणो यदस्या देवत्वर्हिरिन्द्रन्देवऽइन्द्र इतस्यो
 देवत्वर्हिर्वयोधसं देवो नराशठं० सञ्चतुर्भिरादिरथै-
 र्नी भारती यदक्क्रन्दो यमेन दत्तं हिरण्यष्टङ्को य-
 ऽउपश्चासय सहस्रशीर्षी वेदाहमेतमदृष्ट्या देवास्ति-
 रश्चीनो व्विततोऽप्राधमत्प्रमन्महे शवसा परं सृत्थो-
 स्तञ्च चुरनेजदेकमन्यदेव चीर्यधिकचत्वारिंशत् ।
 २६ । अथ चतुष्पदा अन्त्ये नकारान्ताः । ये रूपाश्चि
 तन्वा शोचिष्ट्वाव रुद्रं स प्रथमऽइडे रन्ते युञ्जानः
 प्रथमं हस्तऽआधाय प्रतूर्त्तं वाजिन्त्सं व्वसाथामा ह्वा-
 ऽऽहार्षम्प्रति स्वशो यामिषुं शिवेन व्वचसा द्रापेऽअ-
 न्धसो व्विष्वक्कर्मन्हविषा बलविज्ञाय स्थविरऽइन्द्र-
 स्य वृष्ट्याऽइन्द्रेमं पञ्चदिशो व्वयन्नाम व्वाजस्य नु
 यद्वत्तंय्यच धाराऽइन्द्रस्य रूपमाया^{भा} निषसाद मह्यं^{स्य}
 त्विद्वान्कः खित्सूर्य्यऽएकाकी प्रथ^{भीमं सप्तदश । ३६ ।}
 कक्राव्गोऽअकारिषं पञ्चस्वन्तस्तान्^{नि । आ वायो आघा}
 सर्वे निमेषा यज्ञो देवानामिन्द्रव^{यन्ते देव्यग्निर्मूर्द्धी}
 मजीऽअपात्पितृन्वशिश्वभ्यां पिश्वस्यो^{मतौ नव । ३७ ।}

च्चारिंशत् । ३० । अथ चतुष्पदा मध्ये नकारान्ताः ।
 पुनर्मर्तनोऽग्रयन्नोऽग्रगिनरुपावीरयुक्क्रामाकक्रन्दग्निः
 स्त्रीदत्त्वमयमगिनर्वीरितमो येऽन्नेष्विन्द्रन्दैवीस्त्रिधा
 हितमगिनरस्मि जन्मना नाना हि यमश्चिना देवी-
 द्द्वारोऽइन्द्रन्दैवीस्त्रिधा द्वारो व्वयोधसं देवीस्त्रिधा
 हतेनाञ्जन्यत्पुरुषंयज्ञेन यज्ञेन ० रुचं ब्राह्ममारोदसी
 दिवि ष्टोऽष्टौ व्यकस्यद्ये नः सपत्न्याः षड्विंशतिः ।
 ३१ । अथ चतुष्पदा अन्ते नकारान्ता मित्रो नो या
 तऽआदिच्येभ्यस्त्वा चतुस्त्रिंशत् ० शतन्तवो मा नऽइन्द्र
 ते युक्काय सविता शिवो भव दृष्टं ० ह्रस्व देवि द-
 र्ठं ० द्वाभ्यां मलिच्छूनुशिकवपावको धरुणेतो जज्ञे
 व्वातस्य जूतिं सहसा जातांल्लोकमृष्टा किंठं ० स्वद्वनं
 कऽउ सो या सेनाऽईदृक्षासऽएतादृक्षासऽएतर्ठं ० स-
 धस्य सीसेन तन्वं मनसा त्वष्टादधदातऽइन्द्रो दूरा-
 च्चामग्ने दृणतेऽआजुह्वानऽईडयो यऽइमे तेऽआच-
 रन्ती सुपर्णं वस्त्रे नाभ्याऽआसीदाकृष्णेन प्रवाहजे-
 ऽप्रसूः पवित्रे स्तयः पुंष्व्वातः कक्रव्यादमगिनमेकाधिक-
 न्याऽइव व्वहतुंवाय चतुष्पदोत्तराऽऽद्युदात्ताः । सन्व-
 ह्यताः पितरोऽहावत्, माह, त्वन्नो न वै त्वामि,
 ह्योऽस्य सोमो धे प्रतदृहोचे, दग्निवत्त्वात् हि मन्दे-
 अथ चतुष्पदामर्षं अथ च्यवसानाऽऽद्युदात्ताः । अ-

गने ब्रह्मा असुव्यस्त्वोर्गस्युद्विवमत्यन्व्याम्नस्ते यावा-
 न्तम्प्रकृथा विश्वेदेवासऽआतिष्ठेन्द्रमिदुदुत्प्रजाप-
 ते नादित्यै रास्त्रऽकचो नामाश्विनौ च्छागस्य य-
 ङ्क्रन्दसी देव्यावद्व्युं ब्रह्मणस्पते हते हठं० ह मा-
 ऽनाष्टऽष्टा पुरस्ताद्विश्वासास्त्रुवां स्वाहा प्राणोऽभ्यो लो-
 मव्यश्चतुर्विंशतिः । ३४ । अथ अयसानाऽऽद्यनुदा-
 त्ताः । युष्माऽइन्द्रः सवितुस्त्वैषा तेऽग्निर्ज्योतिर्व्र-
 तङ्कणुतैन्द्रः प्राणोऽयंवेनो मरुत्वां २ ॥ ऽइन्द्र-
 महारं २ ॥ ऽइन्द्रो यऽओजसा वाचस्पतिन्ध्रुवसदन्वा-
 ऽश्विष्याम्यच्यस्व कुविदङ्ग विश्वकर्मा त्वा हे पर-
 मेष्ठो त्वा हे स्वाद्वीन्वेदं० हविर्द्वारुपऽकृता-
 वानं वैश्वानरस्य सुमतौ वैश्वानरो नऽकृतयेऽग्नि-
 र्कर्षिष्यमाय त्वा समुद्राय त्वा समुद्राय त्वा ष-
 ङ्ङिंशतिः । ३५ । अथ अयसाने कम्पः । संवपाव्युप-
 ङ्गतो ह्यौः कम्पो जात्यः सठं०हिताऽस्याकृत्यै प्रयुजे
 तप्नायनी मे बृहन्नसि यवोऽसि हे माऽपः प्रपर्वतस्ये-
 मन्मा हिठं०सीद्वेऽअन्तरिक्षे निषसाद महारं २ ॥ ऽइ-
 न्द्रो वज्रहस्तो यस्ते स्तनोऽभीमं सप्तदश । ३६ ।
 अथ अयसाने प्रथमाद्वीदात्तानि । आ वायो आघा
 ये विनो ग्रहाऽकर्जाऽतयो यन्ते देव्यग्निर्मूर्धा
 रेतो मूवमग्निश्च वैश्वानरस्य सुमतौ नव । ३७ ।

अथ च्यवसानान्तोदात्ताः । गन्धर्वस्त्वोपहृताऽइहा-
 ग्नेर्वीं चिवखन्नादिर्यैजतु दशमास्योऽग्निः पशुरथै-
 तानष्टावासुते दस्ता युवाकवः स्योना ष्ठिऽव्यहानि
 शमेकादश । ३८ । अथ च्यवसाने जात्यः । पुरा वक्रू-
 रस्य व्वेदोऽस्यापोऽअस्मानभि र्यं घृतेनाक्तावुपयाम-
 गृहीतोऽसि ध्रुवोऽस्यस्मे वः पुरीष्योऽस्युतर्ठं० सत्यम्भ-
 धुश्च शुक्रशेषश्चाग्ने त्वन्तोऽअन्तमऽआयुर्थ्यञ्जेन कुवि-
 दङ्ग प्रजापतये त्वेमा नु यथेमामधि नोऽपेतऽएक-
 विंशतिः । ३९ । अथ च्यवसाने द्विर्जात्यः । कोऽसि
 महाराऽइन्द्रो नृवदाचर्षणिप्राः सहस्र नभश्च तपश्च
 पञ्च । ४० । अथ च्यवसाने द्वितीयार्द्धोदात्तानि । अहि-
 त्यास्त्वःसोम राजन्निन्द्रवायुऽइमेऽइन्द्राग्नीऽआगत-
 सोमासश्चर्षणीष्टतऽइन्द्र मरुत्वो जवो यः षोडशी सो-
 मोऽग्निर्ठं० होतारन्नमोऽस्तु रुद्रद्रेब्धयो द्विस्त्रया देवा
 यदापः प्राणाय स्वाहा बृहस्पतिऽअतीन्द्र गोमन्नि-
 न्द्रायाह्यग्निर्ष्ट षिर्गीयत्रञ्चन्द्रः पयसो रेतो विंश-
 तिः । ४१ । अथ च्यवसाने तकारान्तास्त्वमग्ने वव्रत-
 पाऽइदमापो बृहस्पतिसुतस्य विश्वकर्षेण्वहविषेन्द्र-
 स्य वज्जोऽस्यामा क्षत्रस्योल्बन्नाभिर्षोऽष्टौ । ४२ । अथ
 च्यवसाने नकारान्ताः । भद्रो मे सजोषाऽइन्द्रहरति
 रूर्वी भव यदा पिपेष पञ्च । ४३ । अथ च्यवसाने

प्रथमे द्वितीयान्तमुदात्तानि । उखाङ्कणोत कुतस्त्वं
द्विः । ४४ । अथ अवनसाने ह्याद्युदात्ताः । एदन्द्या-
स्या द्विः । ४५ । अथान्त्यावसाने त्वाद्युदात्ताः । मा
भेरग्ने दध्यायोऽन्वस्त्य स्वाहा यज्ञं वरुणस्थीत्तम्भनं
देवीरापः शुद्धा वोङ्ठं वाचन्ते द्वितीयं स्वाङ्कतोऽसि
सोमः पवते यस्तेऽअश्म्वसनिर्व्रंशीनान्त्वा वसवस्त्व-
योद्ग्राक्षरेण ये देवाऽअग्निनेत्रा वसवस्त्वा धूपय-
न्त्वाकूतिमग्निंविष्णोः कक्रमोऽसि चिदसि तथाऽऽयु-
र्ध्वं नवविठं शत्या स्तुवत तन्तुना रायस्पोषेण रा-
क्षस्यधिपत्न्यसि वञ्चते गणोव्यो धृष्णावे शम्भवाय
पर्षायौजश्च ज्येष्ठयञ्च शञ्चीककचाश्म्या च वसु चै-
का च चतस्रश्च अविश्वेडेडितो बर्हिर्हृर्गम्भदाः सु-
प्रेशसोषे दैव्या होतारा तिष्ठी देवीश्चतस्रोऽश्विनौ
सरस्वती चत्वार्यग्निः स्विष्टकृतन्वामद्य प्राच्यै
वाताय नक्षत्रेव्यस्ताऽउभौ अवन्यो गायत्र्यै भूम्या-
ऽआखुन्वातं प्राणेन विष्टतिन्नाभ्यैधोऽस्यैकाधिकः ष-
ष्टिः । ४६ । अथान्त्यावसाने ह्याद्यनुदात्तानि । इषे
त्वाऽग्नेस्तनूरिन्द्रघोषस्त्वा रक्षोहृणंवल्लगहनं रक्षो-
हृणो वो मित्रस्य माऽऽत्माने सऽउश्रिककत्वनापये
स्वाहैष ते निर्वृतेऽग्राविश्वीर्याऽऊर्ध्वामारोहाग्निः
ष्टयुः सवित्रा प्रसवित्राऽपान्त्वाऽयम्पुरऽइयमुपरि स-

जूर्त्तुभिरनड्डान्वयः पृथिवी च्छन्दीऽग्निर्देवता-
 ऽऽच्छन्दी विवराडसि त्रयः प्राणश्च सत्यञ्च तिस्रो रयि-
 श्च ब्रीहयश्चाग्निश्च द्वे मित्रश्च चतस्रोऽग्निर्दूर्ध्वं पठ-
 वाट् च त्रिरश्विभ्यान्वा प्रथममग्नये स्वाहा हिङ्गा-
 राय प्राणायान्नयः पृथिव्यै धूम्रान्वसन्ताय पठ्ठवाहो
 विवराजे प्रजापतये पुरुषान्मयुः प्राजापत्यः पुरुष-
 ष्टगश्चन्द्रमसो मशकान्केशैर्मरुताण्स्कन्वा नृत्ताय
 सूतस्यतये स्तेनहृदयं पञ्चपञ्चाशत् । ४७ । अथा-
 न्यावसाने ह्यूर्वादात्तानि । एष ते रुद्रभागः स्वराड-
 सि सपत्नूहाऽग्नये त्वा गायत्रच्छन्दसं वसवस्त्वा वृश-
 न्पुराङ्गसि नृपदे वेत् प्रथमं कृष्णग्रीवाऽआग्नेयाऽऽ-
 न्ततऽऽकृषभः कृष्णा भौमाः प्रथमद्वितीयोक्ताः सञ्चरा
 धूम्रवा बभ्रुनोकाशाः प्रजापतये च सौरी बलाकाऽए-
 रण्यहो वर्षाहृत्तूनामाखुः श्वित्रऽआदित्रयानाम्पूष-
 णं वनिष्टुना नदीव्यः पौञ्जिष्टं सन्धये जारसुरसादे-
 व्य्यः कुब्जम्भायै दाव्रीहारम्भान्यवेऽयस्ताय्यमाय य-
 मस्रं सरीव्यो धैवरमक्षराजाय कितवं प्रतिशशुक्वा-
 याऽअर्तनमग्नये पीवानमष्टाविंशतिः । ४८ । अथा-
 न्यावसाने ह्येकी जारयः । कुक्कुटोऽसि जनयत्यै त्वा-
 ऽग्ने व्रतपतऽएष ते गायत्रो ध्रुवोऽसि पृथिवीन्देवान्दि-
 वं वसवस्त्वाऽदितिष्वाऽयन्दक्षिणा सहस्रस्य प्रमा न-

मऽत्राशवेऽहमा मे वाजस्य वित्तञ्च स्वुचस्य देवो-
 ऽत्रग्निर्य्यते स्वाहा काय द्वितीयाऽग्नये स्वाहाऽऽयु-
 र्य्यज्ञेनैकस्मै रोहितो धूम्ररोहितः शुद्धवालस्तृतीयो-
 क्ताः सञ्चराः सुपर्णः पार्जन्यः खड्गो वैश्वदेवोऽग्नेः
 पक्षतिर्ब्रह्मणे ब्राह्मणं तपसे कौलालमर्म्मन्व्यो ह-
 स्तिपम्बीभरसायै पौलकसमेकत्रिंशत् । ४६ । अथान्या-
 वसाने कम्पः । पृथिवि देवयजन्यदिर्यै व्युन्दनम-
 ग्ने वः समुद्रद्रुच्छ प्रथमः स्वाङ्कतोऽसि स्वर्णं चतुः
 कम्पाद्दृष्ट्यदे तनूनपात्सरस्वतीन्नराशठ्सन्न द्वि-
 कम्पो दुरो दिशो वाजाय स्वाहा सोमाय कुलुङ्ग-
 ऽइन्द्राग्नयोः पक्षतिरग्नेयेऽनीकवतेऽग्नेये गायत्राय
 नर्म्माय पूञ्चलं सुमित्रिया नोऽष्टादश । ५० । अथा-
 न्यावसाने कम्पो जात्यः । भृताय च्वा दिविर्विष्णु-
 द्वितीयः सिंध्यसि तेजोऽसि तेजो मयि धेह्याब्रह्म-
 न्नश्च स्तूपरः शिल्पा वैश्वदेव्यऽएताऽऐन्द्राग्ना
 त्रितीयः कृष्णग्रीवाऽआग्नेयः कृष्णग्रीवा दश ।
 ५१ । अथान्यावसाने द्विर्जात्यः । अस्कन्नमद्याग्र-
 यणोऽसीदमुत्तरादाशुस्त्रिष्टरसमुद्रोऽसि नभस्वान्ष्ट
 शिन्नस्त्रिष्टौनष्टशिनस्तृतीयः कृष्णग्रीवाऽआग्नेया-
 ऽअन्यवापोऽहमासानामिन्द्रस्य कक्रोडो नव । ५२ ।
 अथान्यावसाने त्रिर्जात्यः सिंध्यसि मित्रावरुणा-

वध्यान्वा षड्जात्यो मधवे त्वाऽग्नये त्वा मर्त्यां चतुरी
 जात्यः पृथिव्याः सधस्यान्निष्टदसि प्रथमा द्वितीयैश्चत्वा-
 रो जात्या मधवे स्वाहा शाइन्द्रदिङ्मन्व । ५३ । अ-
 ध्यात्थावसाने नकारात्ताः । नमो मे प्रथमाग्नयेऽनीक-
 वते वसन्ताय कपिञ्जलानान्तसमुद्राय शिशुमार-
 न्तोमाय हर्षसानग्नये कुटरुन्तोमाय लवानन्हे
 पारावताग्वसुभ्यऽक्षयानीमानाय परस्वते दश ।
 ५४ । अथ निरवसाने ह्याद्युदात्ताः । नमो वऽइन्द्रश्च
 भरुतश्च विश्वे देवाश्चमसेऽवेष्टा दन्द्रश्चकाइयसु-
 दिचीमारोह मा च्छन्दऽएकया सुवतैवश्चन्तो ववन्तु-
 श्याय रोहिताय कृत्स्नायोष्णीषिणेः विश्वजङ्घः सभा-
 वभ्यो गयोभ्यस्तक्षेभ्योऽश्वेभ्यो हस्ताय वग्न्याय विं-
 शतिः । ५५ । अथ निरवसाने ह्यनुदात्ताः । प्राणाय
 मेऽप्रोह्यमाणः सोमः पूषा पञ्चाक्षरेणार्थतरत्य प्रती-
 चीमारोह मूद्द्वी वयो नवभिरस्तुवत रश्मिना स-
 च्याय प्रतिपदस्यग्निमद्वद्य सूपस्त्याऽअद्य द्वादश ।
 । ५६ । अथ निरवसाने कम्पः । कृष्णोऽसि मधुमती-
 न्तः परमेष्ठ्यभिधीत इति त्रिः । ५७ । अथ निरव-
 साने कम्पो जात्यः । समुद्रोऽस्यग्निरेकाक्षरेण
 यवानाम्भागस्त्रिः । ५८ । अथ निरवसाने ह्येको जा-
 त्यः । विश्वे देवा नवभिरस्तुवत नमो हिरण्यवाह-

वे नमः कपर्दिने स्तुत्याय उवाच्याय पाष्याय सप्त । ५६ ।
 अथ निरवसाने द्विर्जात्यः । उशिगसि वृष्णऽजर्भि-
 उर्जेऽष्टाय व्विलिम्बने ब्रज्याय पञ्च । ६० । अथ नि-
 रवसाने त्रिर्जात्यः । सीव्याय कूप्याय चतुरगने
 र्भागोऽसि व्वसूनाम्भागोऽसि सिकत्याय शुष्कक्याय
 षट् । ६१ । अथ निरवसाने मध्यावसाने द्वितीयाश-
 र्भाऽस्यगने व्वाजजिह्विभूरस्याददे रावाऽसि द्विर्जा-
 त्यमिन्द्राय त्वा बृहहते पञ्च । ६२ । अथ चतुरवसा-
 ने ह्याद्यदात्ताः । प्रत्युष्टेऽ० रक्षऽन्धानास्त्वा च्यम्ब-
 कन्वामान्युग्णसि माऽहिर्भूर्भ्राष्टदाकुरगने पवस्या-
 दृग्भ्रजस्य व्वाजी कनिकक्रादेधोऽसीन्द्रस्यौजस्य
 स्वाहा रुद्रायैकादश । ६३ । अथ चतुरवसाने ह्या-
 द्यदात्ताः । अग्नीषोमयोर्ज्जतिं द्विकम्पाः सजृहे-
 वेनाऽ० गुरऽ० शुष्टेऽग्नीषोमाभ्याश्च दत्त्वन्तं वृषभसु-
 त्तिष्ठन्नीजसा युवन्तन्देवस्याहम्प्रथमो देवस्य त्वा
 यथिव्याः सुपर्णोऽसि व्विराड्ज्योतिरिमठे० सा-
 हश्चन्निहो व्वायोः पूतः पुनन्तु मा पितरः सँव-
 रसरोऽस्यग्निमद्योभयोर्ऋजवे त्वा हिरण्मयेन पा-
 त्रगतिं द्वाविंशतिः । ६४ । इति महर्षियोगियाञ्जव-
 लक्यज्ञता मनःस्वारशिखा समाप्ता ॥

अथ प्रातिशाख्यप्रदीपशिक्षा- ऽऽरभ्यते ॥

हेरम्बं विघ्नहर्तारं प्रणमामि सरस्वतीम् ॥ य-
 योर्नमनमात्रेण विघ्नसङ्घो विनश्यति ॥ १ ॥ प्रातिशा-
 ख्यं च शिक्षाञ्च सम्यगालोच्य यत्नतः ॥ वैदिकानां
 सुबोधाय सम्यक्पाठस्य सिद्धये ॥ २ ॥ सदाशिव-
 तनूजेन बालकृष्णेन धीमता ॥ प्रातिशाख्यप्रदीपाख्या
 शिक्षा सम्यङ्निरूप्यते ॥ ३ ॥ अथ वेदाध्ययनप्रका-
 रः । तत्र याज्ञवल्क्यः । प्रणवं प्राक्प्रयुञ्जीत व्याहृती-
 स्तदनन्तरम् ॥ सावित्रीं चानुपूर्व्येण ततो वेदान्स-
 मारभेत् ॥ १ ॥ हस्तौ तु सँयुतौ धार्थ्यां जान्वोरुपरि सं-
 स्थितौ । शुरोरनुमतिं कृत्वा पठेन्नान्यमतिर्भवेत् ॥
 २ ॥ ऊरुभागे तृतीये तु करन्यस्याथ दक्षिणम् ॥ प्र-
 सन्नमानसो भूत्वा किञ्चिन्नम्वमधो मुखः ॥ ३ ॥ कूर्-
 मीऽङ्गानीव सँहृत्य हस्तदृष्टिर्दृढमनः ॥ स्वस्थः प्रशा-
 न्तो निर्भीतो वर्णानुच्चारयेद्बुधः ॥ ४ ॥ नाभ्याह्न्यान्त
 निर्ह्न्यान्त गायेन्त च कम्पयेत् ॥ यथादांबुच्चरे द्वर्णींस्त-
 थैवैताग्समापयेत् ॥ ५ ॥ निवेश्य दृष्टिं हस्ताग्र्ये वेदार्थ-

मनु चिन्तयेत् । सव्यगुञ्जारयेद्वर्णाङ्गहस्तेन च मुखेन-
 च ॥ ६ ॥ खरश्चैव तु हस्तश्च द्वावेतौ युगपतिस्थितौ ॥
 हस्तादृष्वष्टः खरादृष्वष्टौ न वेदफलमश्नुते ॥ ७ ॥ न क-
 रातो न लघ्वोष्ठो नाव्यक्तो नानुसिकः ॥ गदृगदो बह्वजि-
 ह्वश्च न वर्णान्वक्तुमर्हति ॥ ८ ॥ इतुर्नीका स्फुटो दण्डी
 स्वस्तिको मुष्टिकाद्यतिः ॥ एते वै हस्तदोषाः स्युः पर-
 शुश्चेति सप्तमः ॥ ९ ॥ अथ करचालनक्रमस्तत्रैव
 अङ्गुष्ठस्योक्षरे पर्वे तर्ज्जन्गुपरि यज्ञवेत् । प्रादेशस्य
 तु यो देवस्तन्मात्रं चालयेत्करम् ॥ १० ॥ उदात्तं भु-
 वि पातेन प्रचयं नासिकाग्रतः । हृत्प्रदेशेऽनुदात्तं त-
 त्तिर्यग्जात्यादिकाः खराः ॥ ११ ॥ खरिते व्यङ्गुलं
 विद्यान्निपाते तु षडङ्गुलम् ॥ उत्थाने तु नवाङ्गुल्यमे-
 तत्स्वारस्य लक्षणम् ॥ १२ ॥ तथा च प्रतिज्ञा सूत्रे ॥
 हृद्यनुशक्तो मूर्ध्निर्मुदात्तः श्रुतिमूले खरित इति ॥
 अथ खरविचारः । तथा चोक्तम् । खरउच्चः खरो
 नीचः खरः खरित एव च ॥ खरप्रधानं त्रैस्तथ्यं व्य-
 च्छन्नं तेन सखरमिति ॥ अथोदात्तानुदात्तखरित-
 खराणां लक्षणान्युच्यन्ते । तथा च प्रातिशाख्ये । उच्चैक-
 दात्तः ॥ १ ॥ ऊर्ध्वभागे निष्पन्नः खरउदात्तसञ्ज्ञः स्था-

अधोभागे निष्पन्नः खरोऽनुदात्तः स्यात् । यथा ।
 आर्षेयऽऋषीणाम् । अनुदात्तप्रदेशाः । “उदात्ताच्चानु-
 दात्तंरस्वरितम् ॥ ४ ॥ उदात्तादक्षरात्परं व्यञ्जनव्य-
 वहितमनुदात्तमक्षरं स्वरितं भवति । यथा स्वाहा
 हिष्म । हि ष्म ॥ निहितमुदात्तस्वरितपरम् ॥ ५ ॥
 अनुदात्तमापद्यते स्वरितं उदात्तपरं स्वरित परं च ।
 उदात्तपरे यथा स्वाहा सोमाय । स्वर्ग्यायेति स्वः ग्या
 य । प्रसवेऽश्विनोः । परमेष्ठ्यभिर्धातः । सुचीवे-
 ति । स्वरितपरे यथा स्वाहा स्वर्गाङ्गः ॥ इत्येवमाद-
 यः ॥ “उभयवान्स्वरितः ॥ ६ ॥ अधोभागे नि-
 ष्पन्नः खरः स्वरितमञ्जः स्यात् । यथा स्वः । धान्यम-
 लि ॥ अथ स्वरितस्त्वैवान्तर्भेदा अष्टौ स्वरा उच्यन्ते ॥
 तथा च याञ्जवत्स्वः । अष्टौ स्वराग्रवक्ष्यामि तेषामेव
 च लक्षणम् ॥ जात्योऽभिनिहितः क्षैप्रः प्रक्षिप्य
 तथाऽपरः ॥ १३ ॥ तैरोव्यञ्जनसञ्ज्ञश्च तथा तैरोवि-
 रामकः ॥ पाददृत्तो भवेत्तद्वत्तायाभाव्य इति ख-
 राः । १४ । इति । तत्र प्रत्येकलक्षणमुच्यते । तथा
 च प्रातिशाख्ये ॥ एक पदे नीचपूर्वः सयवो जात्यः ॥
 एकस्मिन्पदे नीचपूर्वऽनुदात्तपूर्वी यकारेण वा सहि-
 तो जात्यः खरः प्रत्येतव्यः । नीचपूर्व इति सम्भवद्वि-

शेषणम् । अपूर्वीऽपि भवति । नीचपूर्वी यथा ।
 धान्यमसि । कन्याऽइव । अपूर्वी यथा स्वहेवेषु । त-
 था च याञ्जवलक्यः । एकपदे नीचपूर्वः सयवो जा-
 ष्यदृष्यते ॥ अपूर्वीऽपि परस्तद्वहान्यं कन्या स्वरित्य-
 पि ॥ १५ ॥ उदात्तादयः परे सप्त ॥ ७ ॥ उदात्ताद-
 यः परे सप्त स्वराः प्रत्येकव्याः । अभिनिहितक्षैप्रप्र-
 क्षिष्टतैरोव्यञ्जनतैरोविरामपादृत्तताथाभाव्याः ॥ न-
 यो नीचस्वरपराः ॥ ८ ॥ अभिनिहितक्षैप्रप्रक्षि-
 ष्टा नीचस्वरपराः ॥ एदोदृश्यामकारो लुगभिनि-
 हितः ॥ ९ ॥ एकारौकाराभ्यामुदात्ताभ्याम्परी-
 षकारोऽनुदात्तो यत्र लुक् लुप्यते तत्राभिनिहितः
 स्वरो भवति । यथा तेऽप्सरसाम् । तेऽवन्तु । व्वेदो-
 सि । स्तुपोऽसि । तथा च याञ्जवलक्यः । एधो आ-
 भ्यामुदात्ताभ्यामकारो रिफितश्च यः ॥ अकारो लुप्य-
 ते यत्र तं चाभिनिहितं विदुः ॥ १६ ॥ अस्यापवादः ।
 न देशेऽभवति ॥ १० ॥ देशद्वयमेकारः अभव-
 दित्यस्याकारे लुप्तेऽप्यभिनिहितस्वरितो न भवति ।
 यथा देशेऽभवत् ॥ युवर्षी यवौ क्षैप्रः ॥ ११ ॥ इत्य-
 उच्च य युवर्षी उदात्तौ अनुदात्ते स्वरोदयौ यकारव-
 काराभ्यां यथासङ्ख्येन युक्तौ यदा तदा क्षैप्रस्वरो
 भवति । यथा त्रिअब्जकम् । त्र्यब्जकम् । व्याजी अर्ब-

न् । वाउज्यर्षन् । नु इन्द्र । न्विन्द्र । दृ अन्नः । अन्नः । तथा च याज्ञवल्क्यः । इउवर्षी यदोदात्तावा
 पद्ये यवौ क्षचित् ॥ अनुदात्ते परे नित्यं विद्यात्स्यै-
 प्रस्य नञ्शम् ॥ १७ ॥ इवर्षीऽउभयतो ह्रस्वः प्रसृष्टि-
 टः ॥ १२ ॥ ह्रस्वइकार उदात्तः परस्य ह्रस्वइकारो-
 ऽनुदात्तक्षयोः परस्यरप्रसृष्टिष्टे प्रसृष्टिष्टखरो भवति ।
 यथा अभि इन्धताम् । शमीन्धताम् । सुधीव । तथा
 च याज्ञवल्क्यः । इकारो ह्रस्वते यत्र इकारेणैव सं-
 व्युतः ॥ उदात्तानुदात्तेन प्रसृष्टिष्टो भवति खरः ॥
 १८ ॥ खरो व्यञ्जनप्रुतक्षैरोव्यञ्जनः ॥ १३ ॥ उदा-
 तात्पूर्वक्ष्मात्परो यः खरो व्यञ्जनयुतः स तैरोव्यञ्जन-
 सञ्ज्ञकः खरो भवति । यथा इडे । रन्तौ । तथा च
 याज्ञवल्क्यः । उदात्तपूर्वव्यत्किञ्चिद्व्यञ्जनेन च संव्यु-
 तः ॥ एष सर्ववञ्जहारक्षैरोव्यञ्जनसञ्ज्ञकः ॥ १९ ॥
 उद्वग्रहक्षैरोविरामः ॥ १४ ॥ उदात्तावग्रहक्षैरोवि-
 रामसञ्ज्ञकः स्यात् । अयं च समस्तपदेषु भवति ।
 अवग्रहवचनात् । अवग्रहाभावे तु तैरोव्यञ्जन एव ।
 यथा गोपताविति गो । पतौ । यज्ञपतिमिति य-
 ज्ञ । पतिम् ॥ तथा च याज्ञवल्क्यः । अवग्रहात्परो
 यस्तु खरितः स्वादनन्तरम् ॥ तैरोविरामं तं विद्वद्या-

लः ॥ १५ ॥ स्वरयोरन्तरं विवृत्तिरुच्यते । तथा ल-
 व्यतइति विवृत्तिलक्षणः स पादवृत्तमञ्जो भवति ।
 विवृत्त्या व्यवहित इत्यर्थः । यथा ध्रुवा असदन् । ध्रु-
 वाऽअसदन् । का ईम् । काऽईम् । तथा च याञ्जव-
 लक्ष्यः । स्वरे च स्वरिते चैव विवृत्तिर्दृश्यते यदि ॥
 पादवृत्तो भवेत्स्वारः श्वित्रऽआदित्येति निदर्शनम् ॥
 २१ ॥ स्वरयोरन्तरे काले विवृत्तिर्यत्र दृश्यते ॥ स स्वा-
 रः पादवृत्तः स्याद्दृकाऽईमिति निदर्शनम् ॥ २२ ॥ उ-
 दात्तान्तो न्यवग्रहस्ताथाभाव्यः ॥ १६ ॥ उदात्तादिरु-
 दात्तान्तो नीचावग्रहस्ताथाभाव्यसञ्ज्ञकः खरो भव-
 ति । यथा तनूनप्त्रऽइति तनू । नप्त्रे । तनूनपादि-
 ति तनू । नपात् । तथा च याञ्जवलक्ष्यः । उदात्ताक्ष-
 रयोर्मध्ये भवेन्नीचस्त्ववग्रहः ॥ ताथाभाव्यो भवेत्क-
 म्पस्तनूनप्त्रे निदर्शनम् ॥ २३ ॥ केषां चिन्मते ना-
 दृशस्तु ताथाभाव्यः, कम्परूपस्य ताथाभाव्यस्य वाजस-
 नेयिनां संहितापाठे निराकृतत्वात् । उक्तं च माध्य-
 न्दिनशिक्षायाम् । औजिहायनकैर्मध्यन्दिनमतानु-
 सारिभिः । अवग्रहोयदा नीचउच्चयोर्मध्यतः क्वचित् ॥
 २४ ॥ ताथाभाव्यो भवेत्कम्पस्तनूनप्त्रे निदर्शनम् ॥
 पशुपाठे भवत्येव कम्पो नाम खरस्तथा ॥ २५ ॥ इत्यष्टौ

स्वराः सोदाहरणा व्याख्याताः ॥ ऋजुं निहत्य प्रणि-
 हन्यतऽउदात्तं ॥ १७ ॥ ऋजुं स्वरितस्वरं निहत्य ह-
 स्तमनुदात्तवत् । ततोऽत्यन्तं निहन्त्यते नीची क्रि-
 यते जात्याभिनिहितच्चैप्रप्रसिष्टा उदात्ते परभृते ।
 यथा स्वः द्यौरिव । स्वर्द्यौरिव । प्रसवे अश्विनीः ।
 प्रसवेऽश्विनोः । नि अत्रिणम् । न्यत्रिणम् । स्तुचि
 इव । स्तुचीवेति । उदात्त इति कस्मात् । धान्न्यम-
 सि । विष्णोर्व्यौ । प्रचयस्वरत्नक्षमाह । स्वरितात्परम-
 नुदात्तसुदात्तमयमेकमनेकं वा ॥ १८ ॥ स्वरितात्परम-
 नुदात्तमेकमनेकं वाऽक्षरसुदात्तवत् । एकश्रुत्या उच्चा-
 रणोयं स्यात् । अयमेव प्रचयः प्रचितः प्रचो निचित
 उदात्तमयइति वैदिकैर्ब्रह्मयते । ह्रस्वं तु नासिकाग्र-
 सम्भितं कृत्वा प्रदर्शनीयः । प्रचयन्नासिकाग्रत इति-
 याज्ञवल्क्यशिक्षावाञ्छ्यात् । यज्ञर्पितः । अत्रऽऋषऽआर्षे-
 यः ॥ नोदात्तस्वरितोदयम् ॥ २० ॥ स्वरितात्परमनु-
 दात्तं उदात्ते स्वरिते वा परे प्रचयं न स्यात् । ह्रस्वो
 ह्रस्व मा । तनश्चि विष्णो । सादन्न्यंविदत्थ्यम् ॥
 उदात्तवानुदात्तः । स्वरितवान्स्वरितः । यत्र स्त-
 न्द्वयस्य प्राप्तौ सत्यां विप्रतिषेधऽउत्तरस्वरत्नव-
 द्भवति । यथा स्तनवेऽग्ने । अद्दूत्येऽवसे ॥

खरविधायकं शास्त्रम् ॥ अथ खरसन्धिरभिधीयते ॥
 स डे ० हितायाम् । १ । अधिकारोऽयम् । पदान्तप-
 दाद्योः सन्धिः । २ । यदत्र सन्धिकार्यमुच्यते तत्प-
 दान्तपदाद्योः स्यात् ॥ खरे भाव्यन्तस्याम् । ३ । अ-
 कस्यो भावी । इत्यनेन सूत्रेण भावीसञ्ज्ञीक्ता ।
 ते भावीसञ्ज्ञका इ उ वृ ल खराः खरे परे अन्त-
 स्या यवरताः क्रमशः आपद्यन्ते । उदाहरणं यथा पुना-
 स्यच्छिद्रेण । वाञ्ज्यर्वा । वेत्वाञ्ज्यस्य । विभूर्वा-
 चा षप्रभूः पित्रा । लकारोदाहरणं नास्ति संहिताया-
 म् ॥ सन्ध्यक्षरमयवायावम् । ४ । सन्ध्यक्षरसञ्ज्ञकाः
 खरा एचौ ऐचौ खरे परे अय् अक् आय् आक् ए-
 तानादेशानापद्यते । यथा इडऽएहि । अथादेशे
 कृते “यवयोः पदान्तयोः खरमध्ये लोपः । पू । इयोः
 खरयोर्मध्ये विद्यमानयोः पदान्तयोर्थकारथकारयो-
 र्लोपः स्यात् । सरस्वत्याऽइन्द्राय । विष्णो एते वृत्ति
 स्थिते अवादेशे कृते लोपे च पूर्वसूत्रेण प्राप्तेऽग्नि-
 मसूत्रेण निषेधः कृतः ॥ न वकारस्यासस्थान एकेषा-
 म् । ६ । खरयोर्मध्ये विद्यमानस्य वकारस्य पदान्त-
 स्य लोपो न स्याद्भिन्नस्थाने खरे परे, यथा विष्णवे-
 त् । आनन्दनन्दावाण्डौ । असस्थानइति किम् । वि-
 ष्णोऽउक्ताय । ऊरु पादाऽउच्येते ॥ करव्यऽऋकारे ऋ

स्वम् । ७ । करव्य खरञ्जकारे परे ह्रस्वं खरः
 द्यते । त्वऽञ्जभ्रमते ॥ सिठं० सवर्णे दीर्घम् ।
 सिम्सडञ्जकः स्वरः सवर्णे परे पूर्वः परश्च एकां
 मापद्यते । यथा नारातये । स्वाहात्मये । य्यौर
 म् । पचन्तूये । अत्र खरे भाव्यन्तस्थामिति
 विप्रतिषेधद्वत्यनेन परत्वादिदमेव भवति ॥ कर
 दिवर्णऽएकारम् । ८ । करव्यात्परद्वर्णपूर्वः प
 कारमापद्यते । जयेन्द्राय । एदम् ॥ उवर्णं उो
 म् । १० । करव्यात्परउवर्णः पूर्वश्च एकसोकार
 पद्यते । इहोर्जाम् । प्रीहामि ॥ सन्ध्यक्षरभै
 रौकारौ । ११ । करव्यात्स्वरात्परं सन्ध्यक्षर
 एतो ऐकारौकारौ आपद्यते । यथा भ्राजायैषः
 इन्द्रेयैन्द्रम् । ओजिष्ठौजिष्ठः । प्रौक्षन् ॥ समुद्र
 मंस्त्वमंस्त्वोश्निति च । एते निपात्यन्ते । अन्त
 प्राप्तश्च अन्यथोच्चारणं निपातनम् । यथा अपां
 समुद्रस्येमन् । अपान्त्वेमन् । अपान्त्वोश्नन् ॥
 परकालः पूर्वकाले पुनः । १२ । जातः परकालो
 धिः पूर्वकाले विधौ प्राप्ते सत्यसिद्धः स्यात् । तऽ
 श्रुवन्तु । प्रादाऽउच्येते । अराध्याऽएदिधिसुःपा
 म् । राध्याऽ कृत्तः । अत्र यवयोः पदान्तयोरित्य
 परकालत्वात्तस्मिञ्जाते पूर्वकालं यथायथं प्राप्तं

त्विकार्यं न भवति ॥ आरब्धकारोऽष्टक्तात् । १३ ।
 अष्टक्तात्परश्चकारः पूर्वञ्च एकसारजापद्यते । कश्च
 ष्टकार इत्यस्यापवादः । यस्यावश्यं प्राप्तौ सत्यां यो
 विभ्रितारभ्यते स तस्यापवादः, यथा स्वपनमार्त्ये ॥ ए-
 दोद्दृभ्यां पूर्वमकारः । १४ । एदोद्दृभ्यां परो अकारः
 पूर्वञ्च एकमेकारं ओकारं वाऽऽपद्यते । एतत्प्रकरणे चा-
 नि विसर्गान्तानि पदानि तेषां “सर्वीं अकार ओ-
 कारं” इत्यनुवर्त्तमाने “अकारे च”ति वक्ष्यमाण-
 स्त्वद्वयेन च ओकारान्तत्वम् । उदाहरणं यथा अ-
 ग्नयेऽनीकवते । अग्नेदब्धायोऽशीतम ॥ प्रकृतिभा-
 व ष्टक्षु । १५ । ष्टक्षु नियताक्षरच्छंदस्सु जल्बेषु
 एदोद्दृभ्याम्परो अकारः प्रकृत्या भवति । एदोद्दृभ्या-
 मित्यस्यापवादः । यथा गर्भेऽञ्जन्तः । व्यायोऽ अ-
 स्मिन् ॥ यजुषु च । १६ । अनियताक्षरेषु अवि-
 शेषेण एकारौकाराभ्यां परः अकारः पूर्वञ्च एका-
 रमीकारं वाऽऽपद्यते । यथा अग्नेपुवीऽग्ने । च
 मेऽपानः । चकारादृक्षपि क्वचित् । योऽसावादिश्ये
 पुरुषः सोऽसावहम् ॥ का ध्रुवोती सदना होतारा
 ज्या स्वधा पृथिवी प्रतिमिमसदन्तस्यामाकर्माद्विमिय-
 मवस्तादुतास्त्रिषु ॥ १७ ॥ कादीनि नव पदानि यथा-
 सङ्ख्यं इमादिषु नवसु परेषु प्रकृत्या भवन्ति । का-

ऽईम् । ध्रुवाऽअसदन् । कृतीऽअश्याम । सदनाऽअक-
 र्म होताराऽऊर्हम् । ज्याऽइयम् । स्वधाऽअवस्तात् ।
 पृथिवीऽउत ह्यौः । प्रतिमाऽअस्ति ॥ प्रगृह्य ए स्व-
 रे ॥ १८ ॥ प्रगृह्य सञ्ज्ञकं पदं स्वरे परे प्रकृत्या
 भवति । इन्द्राग्नीऽअपात् । इन्द्रवायुऽइमे । शिप्रे-
 ऽअधैपयः । अस्मोऽअरात् । त्वेऽइषः । अमीऽअ-
 बन्धः ॥ उकारोऽअष्टोऽस्पृशात् ॥ १९ ॥ पूर्वेषु भावे
 निष्कार्यं वचनम् । अष्टोऽउकारः स्पर्शात्परत्वाभाव
 एव प्रकृत्या । एतवाऽउऽअञ्जि । अस्पर्शात्किम् । त-
 द्इन्द्रिके । सम्बतद्दधामि ॥ न रोदसीमे ॥ २० ॥
 रोदसी इत्येतद्द्विवचनान्तं पदमपि प्रकृत्या न भव-
 ति इने शब्दे परे । रोदसी मे शये ॥ इत्यष्टौ स्वराः
 सोदाहरणा व्याख्याताः । अथाङ्गुलिभिः प्रदर्शनीयवि-
 पया व्याख्यायन्ते । तत्र व्यञ्जनानामिमे धर्माः सन्ति
 प्लुतस्मात्कारणादादौ व्यञ्जनसन्धिरुच्यते । तकारव-
 र्गश्चकारवर्गे चकारवर्गम् । १ । तकारादयः पञ्च च-
 कारादि पञ्चान्यतमे वर्गे परे चकारादीन्वापद्यन्ते ।
 अत्र स्थान्यादेः प्रथो र्यथासङ्ख्यम् निमित्तकार्यिण्योस्तु
 न “शकारे च्चे”त्यस्याथेतत् । सूत्रशेषत्वेन निमित्तानां
 पठत्वात् । योगविभागस्तु तावत् एवोत्तरसूत्रेऽनुष्ट-
 त्यर्थः । यञ्चाहम् । आच्छच्छन्दः । अनूपजेषम् । अक्षू-

श्लघतु ॥ शकारे ॥ २ ॥ शकारे च परे तवर्गश्चवर्गमापद्य-
 ते । अदित्याऽऽश्रयुभिः ॥ परश्चास्पर्शपरञ्छम् ॥ ३ ॥
 तवर्गात्परः शकारञ्छकारमापद्यते स्पर्शपरी न चित् ।
 चात्पूर्वश्चवर्गम् । यच्छूद्रे । कूष्माऽऽकृकपिशडैः । अस्पर्श-
 परः किम् । पूर्वसूत्रोदाहरणं बोद्धव्यम् ॥ नुः । ४ ।
 अधिकारोऽयम् ॥ अनुनासिकमुपधा । ५ । अथम-
 पि तथा ॥ चक्षुः शम् । ६ । चकारे छकारे च प-
 रे नकारः शकारमापद्यते । उपधा चानुनासिकम् ।
 तांश्चक्रे । जटायं अवंञ्छन्ति ॥ तथयोः सम् । ७ ।
 तकारे थकारे च परे नकारः सकारमापद्यते । उप-
 धा चानुनासिकम् अश्नंस्ते । पशूस्तान् ॥ दधन्वा-
 न्स्त्वान्यकारे लोपम् । ८ । अनयोर्नकारो थकारे प-
 रे लोपमापद्यते । नाचानुनासिकोपधा । उक्तं च व-
 सिष्ठशिवायाम् । खराणामानुनासिक्यं प्रतिजानन्ति
 सर्वदा । वर्जयित्वा तमाकारं यत्र लोपो विधीयते ।
 दधन्वा यः । खवायातु ॥ रयिष्ठे च । ९ । रयिष्ठे
 परे नकारो लोपमापद्यते । पीवोऽन्नारयिष्ठः ॥
 नृपकारे विसर्जनोपम् । १० । नृनिश्चयं नकारः प-
 कारे परे विसर्जनीयमापद्यते । अनुनासिका चोप-
 धा । ईऽपाहि ॥ गत्त्रूपरिधीन्क्रतून्वनस्पतीन्स्व-
 रे रे ॥ ११ । एतेषां नकारः स्वरे परे रेफमाप-

द्यते । अनुनासिका चोपधा । शतृ० १ ॥ रप । परि-
 धां १ ॥ रपोर्णु । क्रतू १ ॥ रनु ॥ एते ह्यकार्वाणिका
 भवन्तीति पाराशरेणोक्तम् ॥ आकारोपधी यकार-
 स् । १२ । आकारोपधी नकारो यकारमापद्यते स्वरे
 परे अनुनासिका चोपधा । यां २ ॥ ऽआवहः । अत्र
 यत्रोरित्यनेन लोपेऽपि “न परकालः पूर्वकाले पुन-
 रित्यनेन तस्यासिद्धत्वात्प्रकरणान्तरस्थत्वाच्चानुनासि-
 कवर्जनं न भवति ॥ स्वर्शोऽपञ्चमः स्वरधौ तृतीय-
 म् । १३ । प्रतिवर्गमाद्याः स्वरे धिसञ्ज्ञके च परे
 वर्गतृतीयमापद्यन्ते । ऋधगित्या । रेडसि । तदि-
 दासम् । सङ्क्रान्तोदाहरणं । अनुद्युवेवः । ऊर्गसि ।
 बाडयन्ती । तस्माद्यज्ञात् । षिष्ठु जागती । अप-
 ञ्चमः किम् । युङ्ङसि । अस्मिन्न्यञ्जे ॥ पञ्चमे पञ्चम-
 स् । १४ । अपञ्चमः स्वर्शः पञ्चमे स्वर्शे परे पञ्च-
 ममापद्यते । वाक्प्रात्या । व्याङ्मात्या । यःमे च्छि-
 ह्द्रम् ॥ हञ्च तस्मात्पूर्वचतुर्थम् । १५ । अपञ्चमात्परो
 ष्हकारः पूर्वस्य चतुर्थमापद्यते चात्पूर्वस्तृतीयम् । व्या-
 ञ्घृतः । सप्तसुखोद्दृहः । अवाड्ढव्यानि । अपञ्चमा-
 त्किम् । जीमूताङ्घ्रदयौपशेन ॥ “अनुस्वारठं० रो-
 ञ्चसु मकारः । १६ । मकारो रेफे ञ्चसु च परे-
 ष्वनुस्वारमापद्यते । “अनुस्वारस्य ठं०मित्यादेशः श-

षसहरेफेषु” । तेषामनुस्वारादीनामङ्गुलिभिः प्रका-
 रो दर्शितवान्याञ्जवल्काः । मुष्च्याङ्गतिर्मकारे तु नका-
 रे तु नखग्रहः । ककारान्ते टकारान्ते ङ्गोऽधोऽङ्गु-
 लिनामनम् । १ । पञ्चाङ्गुल्यं प्रकारे तु तकारे कुण्ड-
 लाङ्गतिः । ऊर्ध्वक्षेपाच्च योष्णास्यादधः क्षेपाच्च यो भ-
 वेत् । २ । एकैकामुत्सृजेद्वीरः स्वरिते तूभयं क्षि-
 पेत् । स्वरितं यद्भवेत्क्षिप्त्स्वकारोष्णकं ततः ।
 दीर्घं वा यदि वा ह्रस्वं निक्षेपउभयोरपि ॥ ३ ॥ जात्ये
 च स्वरिते चैव यकारो दृश्यते यदि ॥ कर्तव्यस्तूभयोः क्षे-
 पो व्यायव्यैरिति दर्शनम् ॥ ४ ॥ तथा च लघु-
 माध्यन्दिनीयश्चिदायाम् । कञ्जिष्ठामोचनं कुर्या-
 न्नीचे च प्रचये सति । नमः कूप्याय प्रथमो द्वितीयो
 जाग्रतस्तथा । १ । तर्जनीमोचनं कुर्यादुदासे तु वि-
 सर्गके । देवो घर्मस्तथा ह्रस्वे स्वरिते तूभयं क्षिपे-
 त् । २ । अश्वो मर्त्यो भवेत्क्षुब्धं स्वारे दीर्घं कनि-
 ष्ठिकाम् । उभयोरपि ह्रस्वे च वकारे स्वरिते स-
 ते । ३ । दीर्घेऽपि चोभयोः क्षेपइति शास्त्रव्यवस्थि-
 तिः । अस्वार्थः । मकारेऽसुष्टिः । नकारे अङ्गु-
 ष्ठेन तर्जनीनखग्रहणम् । ककारे टकारे ङकारे,
 णकारे पदपाठे वृषखवस्त्रित्यादौ च तर्जनीमधो ना-
 मयेत् । प्रकारे पञ्चाङ्गुलिमेलनम् । तकारे कुण्डला-

रे विसर्गे तर्जन्याः प्रसारणम् । अनुदात्तात्प्रचयाच्च प-
 रे कनिष्ठिकायाः प्रसारणम् । ह्रस्वात्स्वरितात्परे चो-
 भयोस्तर्जन्यकनिष्ठिकयोः प्रसारणम् । दीर्घात्स्व-
 रितात्परे विसर्गे कनिष्ठिकायाः क्षेपः । वकारयुक्ताद्दी-
 र्घादपि परे चोभयोः । यकारयुक्ताज्जात्यस्वरिताद्दी-
 र्घादप्युभयोः । इत्यङ्गलिप्रदर्शनीयविषया निरूपि-
 ताः ॥ अनुस्वारविषयो व्याख्यायते ॥ अनुस्वारठं० रो-
 षसु मकारः । १ । मकारोऽनुस्वारमापद्यते रेफसहि-
 तोऽपरेषु । यथा अपाम् रसेन । अपाएरसेन । त्वा-
 म् । शश्वन्तः । त्वाएशश्वन्तः । देवम् सवितारम् । दे-
 वठं० सवितारम् । उरुम् हि । उरुठं० हि । तथा-
 च प्रतिज्ञासूत्रे । अनुस्वारस्य ठं०मित्यादेशः शपसह-
 रेफेषु, तस्य त्रैविध्यमाख्यातं ह्रस्वदीर्घगुरुभेदैर्दीर्घा-
 त्परो ह्रस्वो ह्रस्वात्परो दीर्घो गुरौ परे गुरुः । अ-
 नुस्वारस्य स्थानेठं० इत्यादेशो भवति शपसहरेफेषु
 परेष्विति शेषः । यथा चिठं०शत् । हवीएपि । प-
 याएसि । हठं०ह्रस्व । सठं०रायः । ह्रस्वादक्षरात्परो
 दीर्घः । गुरौ परे नाम संव्युक्ताक्षरे परे गुरुर्भवति ।
 क्रमेणोदाहरणानि । दीर्घात्पराद्द्वस्वो यथा । पृथि-
 व्याए शतेन । यजूएपि । सस्वाएसम् । अङ्क्ताए ह-

विषा । इषाए रयीणाम् । ह्रस्वात्परो दीर्घो यथा चि-
ठं श्वाभाम् । सर्वठं षडिति । भूयासठं सुगृहप-
तिः । सठं रायस्पोषेण । गुरौ परे गुरुर्यथा । भेष-
जए श्रिया । दएद्राभ्याम् । सोमानए स्वरणम् । सि-
एह्यसि । ऋकारसंयोगे परे दीर्घ एव भवति न तु
गुरुः । उक्तं च कात्यायनशिक्षायाम् । अनुस्वारस्य ठं
कार आदेशश्चन्द्रसि रमृतः । ऊष्मरेफेषु परतस्तस्य
त्रैविध्यमुच्यते । १ । ह्रस्वादीर्घो दीर्घाद्दधस्वो गुरौ
च परतो गुरुः । ऋकारपर ऊष्मान्तो दीर्घाद्दी-
र्घोऽपि जायते । २ । तथा चामोघनन्दिनीशिक्षायाम् ।
अनुस्वारो द्विमात्रः स्याद्वर्णव्यञ्जनोदये । ह्रस्वाद्वा
यदि वा दीर्घाद्देशानाठं हृदये यथा ३ । सठं सृष्ट-
जित्सठं सृष्टां संयोगे ह्रस्वत उपधा च दीर्घमापद्ये-
षथः । अथानुस्वारेऽङ्गुलिप्रदजनविचारः लाक्षकः ।
मत्तसर्वसङ्ग्रहस्तस्वरप्रक्रियाग्रन्थे ? स्वरधौ ।
न्याज्या क्षिप्रं स्याद्द्विलके लघौ । षधिसञ्ज्ञके
प्रकरणस्यत्वाद्दीर्घे अनुस्वारे रनिलम् ।
या निष्कास्या । द्विलके गुञ्जहरभकार-
स्वारे क्षिप्रं स्यात् । क्षिप्रं नादीरिव । “प-
कारिकायामेवोक्तम् । तर्जन्याः षष्ठसंज्ञि । “अनरस्य” इ-
ग्रनामितम् । तं क्षिप्रं हि विजानीयाजत्परत्वा”त्प्राप्तस्य

परसर्वसङ्ग्रहस्तस्वरप्रक्रियाग्रन्थे ?
शौचाराण
स्थानाम्
स्थानाम्

रितम् । ५ । अयं भावः । लघौ अनुस्वारे शुरौ अनुस्व
 च तर्जन्याः षष्ठमङ्गुष्ठाग्रेण नामितं कार्यम् । इदम्
 नुस्वारेङ्गुलिच्छेपइति सामान्येनोक्त्वा, अङ्गुष्ठाकुञ्ज
 लघावनुस्वारे त्वपाए रसम् । दीर्घे रङ्गे च तर्जन
 प्रसारः परिकीर्तितः । ६ । इत्यनया दीर्घेऽनुस्वारे च
 च तर्जन्याः प्रसारणं तदन्ये ह्रस्वे शुरौ चानुस्वारेऽ
 ष्ठाकुञ्जनमिति, भगवता याज्ञवल्क्येन प्रतिपादिते
 शास्त्रेणाप्यविरुद्धं भाति । तर्जन्याकुञ्जनं तु बाध्याभ
 वाहिशेषविहितत्वाच्च भवति । अत एव विद्वांसोऽ
 दीर्घेऽनुस्वारे तर्जन्याः प्रसारणम् । लघौ शुरौ चा
 स्वारे तर्जनीषष्ठेऽङ्गुष्ठं नामयति ॥ स्पर्शं परपञ्चमस
 र । मकारः स्पर्शं परस्य पञ्चमनापद्यते । हिङ्गाराय
 चान्तस्यामन्तस्ये । अनुस्वारेऽन्तस्यादादाहरणं बोध्यम्
 रेफेषु, तर्जन्या । ८ । परस्य वणस्य किञ्चित्तत्सर्वे
 त्परी गीयम् ॥ अन्तस्यामन्तस्याखनुनासिकां परस्य
 नुस्व । ५ । अन्तस्यामन्तस्यासु परासु परेषु समान-
 परेऽनुनासिकामन्तस्यामापद्यते । तय्यञ्जम् । सं-
 यार्शिसि । श्लोकम् ॥ तकारो ले लम् । ६ । तकारो ल-
 दीर्घः । रमापद्यते । आसीश्लोकम् । परिच्छिन्नोक्त-
 क्रमेणोदासिकम् । ७ । नकारो लकारे परे अनुना-
 व्याए शतेन पद्यते । अस्मिंश्लोके । श्रीश्लोकान् ।

स्वच्छकारे चकारेण सर्वत्र । ८ । स्वरः छकारे परे
चकारेणागमिकेन स विधीयते पदादिमध्यान्तेषु । अ-
च्छावदासि । माच्छन्दः । जगतीच्छन्दः ॥ यस्याति-
हायसहेति न । ९ । एतेषान्न । सहच्छन्दसः । अतिहा-
यच्छिद्रा, यस्य छाया । ड्णौ क्णाभ्यां सकारौ । १० । छका-
रनकारौ यथासङ्ख्यं ककारतकाराभ्यां व्यवधीयेते स-
कारे परे ॥ प्राङ्ङ्क्सीमः । समुद्द्राङ्त्वमस्यपत् । उद-
स्तभाने लोपम् । ११ । उदः परः स्तभानशब्दीयसकारो
लोपमापद्यते । उत्तभान । “तस्मादित्युत्तरस्यादे” रि-
त्यस्त्रिभ्रवेऽव्यत्रहितस्येत्युक्तत्वात् । उहिव एस्तभानेत्यत्र
न सकारलोपो भवति । भाव्युपधश्चरिद्विसर्जनीयो, रे-
फे लुप्यते दीर्घञ्चोपधा । १२ । भाविसञ्ज्ञोपधो रिफि-
तश्च विसर्गो रेफे परे लुप्यते उपधा च दीर्घमापद्यते ।
व्यसुभोरुद्द्रेः । जटायुस्तुदाहरणम् । अन्तारुक्कः ।
नीरपाश्चि । रुक्कुरैद्रः । धातूरायः ॥ रेफश्च स्वरधौ ।
१३ । भाव्युपधो रिफितश्च विसर्गः स्वरे परे धिसञ्ज्ञके
च परे रेफमापद्यते । घृश्रिन्द्ररुक्कभोत् । वायुरनिलम् ।
अग्निर्भूर्ही । त्वष्टृर्जीसातः । अहर्जिन्व । “अहरभकार-
पर” मित्युक्तत्वात् । शुद्धानु शमहोव्यः । खर्दीरिव । “प-
दादिश्चाजित्पर” इत्युक्तत्वात् । स्वर्ग्याय । “अनरस्ये” इ-
त्युक्तत्वात्स्वाय चारणाय च । “अजित्परत्वा”त्प्राप्तस्य

निषेधः ॥ कण्ठ्यपूर्वी यकारमरिफितः । १४ । रिफित-
 भिन्नः कण्ठ्यपूर्वी विसर्गी यकारमापद्यते स्वरं परं ।
 यऽद्रुमा व्विश्रवा । शुष्माऽउषधीनाम् । यवयोरिति
 लोपः ॥ लोपन्धौ । १५ । अरिफितः कण्ठ्यपूर्वी विसर्गी
 लोपमापद्यते धौ परं । देवा देवैः । अयच्छ्वा मा ॥ भूमि-
 श्चाकारेऽष्टके । १६ । भूमिशब्दसम्बन्धी विसर्गी लोप-
 मापद्यते अष्टक्काकारे परं । भूम्याददे ॥ सर्वो अकार ओ-
 कारम् । १७ । ह्रस्वाकारपूर्वी अरिफितो विसर्गः सोपध-
 ओकारमापद्यते धौ परं । “लोपं धा” वित्यस्यापवादः ।
 देवो देवैः, देवो बः सविता ॥ अकारे च । १८ । अरि-
 फितो ह्रस्वकण्ठ्यपूर्वी विसर्गः सपूर्वं ओकारमापद्यते
 अकारे परं । स्तुपोऽसि । कृष्णोऽसि ॥ स्वीरुहावहश्च
 रीश्याम् । १९ । ~~स्वरित्ययं कृते अहरित्ययं रात्रिशब्दे~~
 परं सपूर्वं ओकारमापद्यते । स्वीरुहाणाः । अहोरा-
 त्रयोः ॥ चक्रयोः शम् । २० । विसर्गश्चक्रयोः शमापद्यते ।
 इन्द्रश्च । प्रजापतिश्छन्दः ॥ तथयोः सम् । २१ । विसर्ग-
 स्तथयोः समापद्यते । कस्त्वा । नमस्ते ॥ अविकार-
 र्थं ० शाकल्यः शषसेषु । २२ । एषु विसर्गी विकारन्ना-
 पद्यते शाकल्यमतेन । व्यायठ्याः श्वेताः ॥ अग्नीषोमयोः
 षष्ठी । व्वानस्पत्यः ॥ प्रकृत्या कखयोः पफयोश्च । २३ ।
 कखयोः पफयोश्च परयोर्विसर्गः प्रकृत्या भवति । सिमाः

छारवन्ति, ततः खनेम । व्वसोः पवित्रम् । यः फ-
 लिनोः ॥ तस्मिँल्लरहजिह्वामूलोयोपधमानीयनासिक्या
 न सन्ति माध्यन्दिनानाम् । २४ । इति पाणिनीयसूत्रैः
 प्राप्ताः प्रतिषेधा बोध्याः ॥ लुङ्मुदि जित्परे । २५ ।
 जिसञ्जके परे सुत्सञ्जके च परभूते विसर्गो लुप्यते ।
 अष्टतासुताः । ऊर्जस्त्य ॥ उपवसने पीवः । २६ । अयं
 विसर्गो लुप्यते उपवसने परे । पीवोपवसनानाम् ॥ स-
 ओषधीमयोः । २७ । स इति विसर्गो लुप्यते ओषधी-
 शब्दे इमशब्दे च परे । सौषधीरनु । सेमान्नः ॥ व्यञ्ज-
 ने च । २८ । स इत्ययं विसर्गो लुप्यते व्यञ्जने परे । स
 ते लोकः स पर्यगात् । स बोधि ॥ स्य एष च । २९ । स्यः
 एषः इमौ विसर्गो लुप्यते व्यञ्जने परे । स्यराट्थ्यः ।
 एषते । एषच्छागः ॥ स्य व्याजी । एषस्य । इदं सूत्रद्वयं
 “तथयोः स”मित्यादीनां बाधकम् । स्य व्याजी स ओषधी-
 त्यादौ “सर्वी अः कार ओकार”मित्यनेन पूर्वान्विधीन्वा-
 धत्ते नोत्तरानिति न्यायेन “विप्रतिषेधऽउत्तरस्वस्तव-
 दलोपे” । ३० । इत्युक्तत्वादेतस्य बाधो मध्येऽपवादः प्रा-
 प्तः अन्तोप इत्युक्तत्वान्न भवति ॥ अनितावध्याये । ३१ ।
 अधिकातोऽयम् । विधीयमानमागमविकारादिकार्यमितौ
 परे न भवति । उपस्थितं विना इति परत्वासम्भवात् ।
 स्थितोपस्थितस्य तु एकविषयत्वाद्गन्तःपदविकारागसवि-

षधोऽयं निषेधः । अध्याये इत्यधिकारोऽवध्यर्थम् । अधि-
कारः किम् । तवस्त्वरभितितवः । तरम् । इत्यादौ “तथ-
योः स”मित्यादि भवति । अर्ध्याये किम् । गोव्यच्छमिति
गो । व्यच्छन् । इत्यादौ “स्वरे भावी”त्यादि भवति ।
षयं निषेधो विकारवतः पदस्यैव स्थितोपस्थिते ना-
न्यत्र तेन रायस्पोषद इति रायस्पोष । दे । अत्र रा-
यः सङ्घसङ्घ इति सकारो भवति ॥ इति वञ्चञ्चयाम् ।
३२ । पुनरुच्चारितं चञ्चा । इतेः परं पदं तत्र इतौ पदे-
यथा न भवति तद्देव ॥ ककारप्रकारयोः सकारम् ।
३३ । भाव्युपधः षकारम् । ३४ । भाव्युपधो विसर्गः ष-
कारमापद्यते । परिशेषात्कण्ठ्यपूर्वः सकारः ककारे च
परे । अधिकारोऽयम् । उत्तरह्रस्वेषु यथाद्योग्यमुभयोः
सम्बन्धः ॥ आविर्गिरिड इडाया वसतिर्वरिवः । ३५ ।
एतेषु वृक्षां विसर्गः ककारप्रकारयोर्ग्रथायथं सकारं
र्षकारं चापद्यते । आविष्कणुष्व । अस्वनिष्पर । इड-
रूपदे । इडाया रप्पदम् । वसतिष्ठता । वरिवरुणोत्तु ॥
दिवोऽककुत्प्रथिव्योः । ३६ ॥ दिव इत्ययं विसर्गः कप-
योः समापद्यते ककुत्प्रथिवीशब्दौ वर्जयित्वा । दिवरूप-
रि । दिवरूपुत्राय । श्वस्वृष्टे । अककुदित्यादि कि-
म् । दिवः ककुत् । दिवः प्रथिव्याः ॥ रायः सहस-
स्पोषपुत्रयोः । ३७ । एतौ यथासङ्ख्यं षोषपुत्रयोः प-

रयोःसकारमापद्यते । रायस्ष्पोषे । सहसस्ष्पुत्रः ॥ तम-
 सोऽपरस्तात् । ३८ ॥ कपयोरयं विसर्गः समापद्यते पर-
 स्ताच्छब्दं वर्जयित्वा । तमसस्ष्परि । अपरस्तात्किम् ।
 तमसः परस्तात् ॥ तमसस्ष्पिठ्व्याम् । ३९ । अयं समा-
 पद्यते ष्पिठ्वीशब्दे । तपसस्ष्पिठ्व्याम् ॥ अङ्गनो रजसो
 रिषस्ष्मस्ष्पातौ । ४० । एते चत्वारः पाधातौ सकार-
 मापद्यन्ते । अङ्गनस्ष्पातु । रजसस्ष्पाति । रिषस्ष्पाहि
 सुस्ष्मस्ष्पाहि ॥ अङ्गनस्कुर्वितिच । ४१ । एतन्निपा-
 त्यते । सकमांरऽ ॥ अङ्गनस्क्रु ॥ समानपदे च । ४२ ।
 एकपदे विद्यमानो विसर्गः कपयोर्यथायथं सकारं ष-
 कारं चापद्यते इतौ परे चर्चायां च न ॥ थ्येयस्क्कर ।
 तपस्यतिः । हविष्कत् । चतुष्पात् । स्थितोपस्थिते ।
 थ्येयः करेति थ्येयः कर । तपः पतिरिति तपः । पतिः ।
 शाःपत्यनितिजाः । पत्यम् । हविष्कदिति हविः क-
 त् । चतुःपादिति चतुः । पात् । इत्यादि भवति ॥ प-
 राववसाने । ४३ । अवसानस्थिते परिशब्दे परे विसर्गः
 समापद्यते । ओषधयस्ष्परि । अवसाने किम् । हेडः प-
 रि ते ष्पुक्त् ॥ कविः करत्कधिषु । ४४ । एतेषु विसर्गः
 कविशब्दे सकारं षकारं चापद्यते । वसुष्कविः । थ्येयस-
 स्क्करत् । पुनस्कुधि ॥ कपीश्च कधौ सकारम् । ४५ । क-
 पीरित्ययं विसर्गः कविशब्दे सकारमापद्यते । भाव्युप-

धत्वात्पूर्वसूत्रेण प्रकारे प्राप्ते विधिः । कृषीस्कृधि ॥ सदी
 द्यौर्नमस्कृतं पितापथेषु । ४६ । सदइत्यादीनां चयाणां
 विसर्गः कृतमित्यादिषु यथायथं सं प्रं चापद्यते । ये-
 षामप्सु सदस्कृतम् । उपहृतो द्यौष्पिता । शर्ष सप्र-
 था नमस्यथे ॥ पतितालव्यस्वरोदये, पदे च । ४७ । ता-
 लव्यस्वरान्ते पतिशब्दे पदरूपे परे विसर्गः सकारमाप-
 द्यते । तालव्यस्वरोदयइति सम्भवाभिप्रायम् । ब्रह्मण-
 ष्यते । व्याचस्पतये । व्याचस्पतिम् । पदे किम् ।
 “तस्मिन्निति निर्दिष्ट” इतिसप्तमोनिर्दिष्टवर्णविष-
 यम् । अत्र चेदमेव ज्ञापकं पदावयवे व्यवहितस्यास-
 म्भवात् । यतो जातः प्रजापतिः ॥ न परुषः परुषि । ४८ ।
 परुषइत्ययं विसर्गः परुषि न सकारमापद्यते । “समा-
 नपदे चे”ति प्राप्तस्य निषेधः । प्ररोहन्ती परुषः प-
 रुषः ॥ वाजपतिर्वासऽएदिधिषुरन्तःपर्शब्धेनान्तःपा-
 श्शर्म्यमिति च । ४९ । कपयोर्वाजपतिरित्यादीनां
 चयाणां विसर्गो अन्तःपर्शब्धेनेत्यादिपदद्वयसम्बन्धी
 च न विकारमापद्यते । वाजपतिः कविः, “कविः कर”-
 दित्यस्य निषेधः । वासःपल्पूलीम् । एदिधिषुः पतिम् ।
 अन्तःपर्शब्धेन । अन्तः पाशशर्म्यम् । “समानपदे चे”ति
 प्राप्तस्य निषेधः । इति चेति अनुक्तसमुच्चयार्थं तेन
 जातः पतिरित्यत्र न सकारः ॥ अहः पतौ रेफम् ।

पू० । अहरित्ययं विसर्गः प्रतिशब्दे परे रेफमापद्यते ।
समानपदइत्यस्यापवादः । अहर्षतये । स्थितोपस्थि-
ते तु अहः पतयऽइत्यहः । पतये ॥ परञ्च मूर्धन्यम् ॥ पू१ ॥
अधिकारोऽयम् । परञ्चेति तऽआघादनाडम्बरादित्य-
स्यात्प्राक् मूर्धन्यमिति तमभि व्याप्य ॥ स्वधूः साण-
सहयोः ॥ पू२ ॥ स्वः धूः इमौ यथा संख्यं साम् सह इ-
त्येतयोः रेफमापद्यते, परञ्च मूर्धन्यम् । स्वर्षामिषाम् ।
इतं धूर्षाहौ ॥ “विकारी यथासन्न”मिति द्वेषद्विटतत्वा-
त्षकारः । स्थितोपस्थिते स्वः सामिति स्वः । साम् ।
धूः सहावितिधूः । सहौ ॥ उकारन्दुर्दं ॥ पू३ ॥ दुरित्य-
यं विसर्जनीयः उकारमापद्यते परञ्च मूर्धन्यम् । धिस-
उङ्गकत्वाद्सोष्णत्वान्निरनुनासिकत्वाच्च उकारः । परि-
ते दूडभः । स्थितोपस्थिते दुर्दंभऽइतिदुः । दभः ।
अध्यायइत्युक्त्वादुपस्थिते “रेफस्वरधा”विति भव-
ति, स्थिते तु न संहिताया अभावात् ॥ ओकारमितः
सिञ्चतौ सोपधः ॥ पू४ ॥ इत इत्ययं विसर्गः पूर्ववर्णसहि-
त ओकारमापद्यते सिञ्चतौ परे परञ्च मूर्धन्य-
म् । परीतो पिञ्चता सुतम् ॥ इति विसर्गसन्धि-
कार्यम् ॥

अथ विसर्गाङ्गुलिप्रदर्शनप्रकारमा-

ह भगवान्महाप्रियाज्ञवल्क्यः ॥

हकारो नैव मन्त्रव्यदिति शास्त्रव्यवस्थितिः । इति
वचनात्तत्स्वराग्ने तादृशस्वरानुकूलो विसर्गलक्षण-
शीयो न हकारसदृशद्व्युच्चारणकर्तृशासनाद्यवस्था
बोध्या ॥ तत्राघादनाडम्बरात् ॥ ५५ ॥ आघाशब्दात्पर-
स्तकारो मूर्धन्यमापद्यते । स चेदाघाशब्दाडम्बरश-
ब्दात्परो न।दार्वाघाटः । नित्सञ्जकत्वादसोष्णत्वाच्च
टः । स्थितोपस्थिते तु दार्वाघातइतिदाक् । आघातः ।
अनाडम्बरादिति किम् । शब्दायाडम्बराघातम् ॥ व-
नसदोऽवेटो रेफेण ॥ ५६ ॥ वनशब्दः सदशब्दे परे
रेफेण व्यवधीयते वनशब्दो वेट्शब्दात्परोन चेत् ।
भुरण्यथो वनर्षदो व्यायवः । स्थितोपस्थिते वनस-
दइति वन । सदः । अवेटः किम् । अणसु षदे
वेङ्गनसदे ॥ पत्यौ च सकारेण ॥ ५७ ॥ वनशब्दः प-
तिशब्दे सकारेण व्यवधीयते । वनस्पतिः शमिता
देवः । इदं शाखान्तरविषयम् । अत्र लेखनं तु सकारे-
णेत्यनुवृत्तिप्रदर्शनार्थः ॥ ऋतावरौ च पतिपरयोः ॥ ५८ ॥
ऋत अवर एतौ पति परयोः सकारेण व्यवधीयेते ।
तव व्यायवतस्प्यते । तूणवद्भूमवरस्प्यराय । स्थितो-
पस्थिते तु ऋतपतइत्यृत । पते । अवरपरायेत्यवर ।

पराय ॥ तद्बृहती करपत्योस्तलोपश्च ॥ ५६ ॥ तत् बृहत्
एतौ करपतिशब्दयोः प्रत्ययघोर्यथासङ्ख्यं सकारेण
व्यवधीयेते । पूर्वपदयोश्च तकारलोपो भवति । यथा तत्
करान् । तस्क्व रौऽर ॥ अतः बृहत् पतिः ॥ बृहस्पतिः ।
परिक्रते षकारेण ॥ ६० ॥ परीत्ययं कृते परे षकारेण
व्यवधीयते । परिष्कृताः शुक्लाः । स्थितोपस्थिते तु
परिक्रताऽइति परि । कृताः ॥ चन्द्रे सुशकारेण ॥ ६१ ॥
सुशब्दः चन्द्रे परे शकारेण व्यवधीयते । उभेसुश्चन्द्र ।
स्थितोपस्थिते सुचन्द्रेति सु चन्द्र ॥ दुधुक्षन्धी दकार-
म् ॥ ६२ ॥ दुधुक्षन्नित्ययं धकारो दकारमापद्यते ।
बृहतीन्दुदुबन् । स्थितोपस्थिते दुधुक्षन्निति दुधुक्षन् ॥
भाविभ्यः सषठ् । समानपदे ॥ ६३ ॥ भाविभ्यः परः स-
कार एकपदे विद्यमानः षकारमापद्यते ॥ प्राप्तौ मू-
र्धन्यम् ॥ ६४ ॥ षकारात्परो तथौ मूर्धन्यमापद्यते । वज-
ङ्गच्छ गोष्ठानम् । परमेष्ठ्यभिधीतः । अप्स्वन्नरा सु-
षाव । भुवना सीषधाम । दुष्टरस्तरन् । तकारस्य टका-
रः । जित्सञ्जकत्वात्सोष्णत्वाच्च यस्य ठः । स्थितोप-
स्थिते तु । गोस्थानमिति गो । स्थानम् । परमेस्थीति
परमेस्थी । दुष्टरऽइति दुः । तरः । सुसावेति सु । सा-
वा । सीसधामेति सीसधाम । तस्मादित्युत्तरस्येत्यव्यव-
हितस्य । नेत्रं पेषितं इत्यत्र तकारस्य मूर्धन्यो न ॥ अ-

नुस्वाराच्च तत्पूर्वात् ॥ ६५ ॥ भाविपूर्वादनुस्वारात्परः
 सकारः षकारमापद्यते । तत्पूर्व्यग्ने । पुरोडाशैर्हवीष्
 ध्या । तत्पूर्वात्किम् । वामनाऽसि ॥ करेफाभ्यां च ॥
 ६६ ॥ ककाररेफाभ्यां च परः सकारः षकारमापद्यते
 ऋत्तु । वनर्षदः । अनुस्वारात्ककाराच्च परस्य षत्वं व्या-
 करणसिद्धम् । अत्र लेखनं तु हिठं० सीर्द्धकसामयोरि-
 त्यादिनिषेधस्य वक्ष्यमाणत्वात्प्राप्तिप्रदर्शनार्थम् ॥ नेः
 सीदते ॥ ६७ ॥ नेः परः सदधातोः सकारः षकारमा-
 पद्यते । एदं बर्हिर्निषीदत ॥ ससाद च ॥ ६८ ॥ नेः परः
 ससादेति सकारः षकारमापद्यते । एतस्य सदधातु-
 जत्वात्स्यष्टार्थम् । निषसाद धृतव्रतः ॥ ओकारात्तु ॥
 ६९ ॥ ओकारात्परः सुसकारः षकारमापद्यते । मीषू-
 षः ॥ उग्रचाष्टक्तात् ॥ ७० ॥ अष्टक्तादुकारात्परः सुसकारः
 षकारमापद्यते । जहृच्च ॥ ऊपुषः ॥ अभेश्च ॥ ७१ ॥ अ-
 भेः परः सुसकारः षकारमापद्यते । अभीपुषः ॥
 परेश्च सिञ्चते ॥ ७२ ॥ परेः परः सिञ्चतेः सकारः
 षकारमापद्यते । परिपिञ्चन्ति ॥ अभेश्च ॥ ७३ ॥
 अभेः परः सिञ्चतेः सकारः षकारमापद्यते । मि-
 चावरुणावभ्यञ्चन् ॥ वेर्युह्यः ॥ ७४ ॥ वेः परीभू-
 तो यकारपरः सकारः षकारमापद्यते । विष्ट्याम्त्या-
 युषो न सद्घात् । युदयः किम् । विस्वः पश्य ॥ छे-

ऋयोदयः । ७५ । हेः परीभूतो मकारपरस्थकारपरश्च
 सकारः षकारमापद्यते । अस्ति हिष्मते । आपो हि
 ष्ट ॥ द्यवेश्च । ७६ । द्यविशब्दात्परस्थकारोदयः स-
 कारः षकारमापद्यते । मकारस्त्वसम्भवान्न सम्बध्य-
 ते । उपद्यविष्ट ॥ नेस्त्यास्तनोः । ७७ । निशब्दात्पर-
 स्त्यास्तन्योर्धातोः सम्बन्धिसकारः षकारमापद्यते ।
 निःस्त्यायताम् । निःस्तनिहि इति स्थिते “लुङ्मुदि जि-
 त्परे” इत्यनेन विसर्गलोपे कृते सस्य षः । आष्याय-
 तान्निष्टयायताम् । निष्टनिहि ॥ ततच्चौ । ७८ ।
 नि इत्यस्मात्परः सकारः षकारमापद्यते ततच्चौ परे ।
 तथथोरिति सस्य षः । स्वधया निष्टतक्षुः ॥ अनोः
 स्तुवन्त्याम् । ७९ । अनोः परः स्तुवन्ति सकारः ष-
 कारमापद्यते । अनुष्टुवन्ति पूर्वथा ॥ दुःष्वान्यम् ।
 ८० । इदं कृतषत्वं निपात्यते । दुःष्वान्यठ० सुव ।
 स्थितोपस्थिते दुःस्तान्यमिति दुःस्तान्यम् ॥ वन्दारुष्मी-
 क्तिः । ८१ । एतयोः सकारः षकारमापद्यते । इह
 यानि विसर्गान्तानि पदानि तेषां तथथोरिति सत्वे
 जाते षः । गृणाति व्वन्दारुष्टे । माकिण्टे व्यथिराद-
 धर्षीत् ॥ सहेः घतनाथाः । ८२ । घतनाशब्दात्परः
 सहेः सकारः षकारमापद्यते । घतनाषाह्याय च । स्थि-

भाविपूर्वादिप्राप्ते विधिः ॥ सधिरठंशुरदितिः ।
 ८३ । एतेषां त्रयाणां सकारः षकारमापद्यते । अ-
 रस्वजे सधिष्ठव । अठंशुरठंशुष्टे । अदिति-
 ष्टे ॥ वायुरग्निरग्नेरेकाक्षरे । ८४ । एतेषां त्रया-
 णां सकारः एकाक्षरे पदे षकारमापद्यते । व्या-
 ष्टवा पचतैः । अग्निष्टेऽधिपतिः । अग्नेद्वा तेज-
 सा । एकाक्षरे किम् । अग्निस्तिग्नेन । अग्नेस्ता-
 नूः ॥ सकारपरे च । ८५ । भाव्युपधः सकारः स-
 कारे परे एकाक्षरे पदे षकारमापद्यते । अत्रतत्त्व
 धनुद्वम् । सकारपरे किम् । सवितुस्त्वा प्रसवे ॥
 मातृभिरर्चिर्चभिः पायुभिर्व्वरुवीः । ८६ । एतेषां
 चतुर्णां सकारः षकारमापद्यते । सठं सृज्य मातृभि-
 द्वम् ॥ शिवेभिरर्चिर्चभिद्वम् । अदब्धेभिः सवितः पा-
 युभिद्वम् । वरुवीद्वा ॥ प्रकृत्या नानापदस्थे तका ।
 ८७ । अधिकारोऽयम् । अनु सन्तनोतु बृहस्प-
 ति सुतस्य सुसमिदाय सुमन्दशमभि सत्वाऽभिसंवि-
 शन्तु सुसस्याऽअतिस्थूलम्सुसले पत्नी संख्याजान् क्र-
 तुस्थलाञ्जिसक्थ्यो दिविस्पृशा हृदिस्पृशठं सीर्ष-
 कसामाभ्यां तित्तिरिस्ते सीसेन सीसाः सीसं पशुस-
 नि गोसनि प्रतिसदृङ् प्रतिसदृक्षासञ्चतुस्त्रिठं शत् ।
 ८८ । एते षड्विंशत्सकाराः प्रकृत्या भवन्ति । हि-

ठं०सीरि“त्यत्रानुस्वाराच्चेति” प्राप्तिः । ऋक्सामेति
 द्वये “कारेफाभ्यां चेति” । तित्तिरिस्ते सर्पाणामित्यत्र
 ‘सकारपरे चेति’ । अन्यत्र समानपदत्वात् । चतुस्त्रिंशत्
 श्रुदिति किम् । धर्नञ्चतुष्टोमः । अत्र ‘लुङ्मुदीति’
 विसर्गलोपे ‘भाविभ्य’ इति षत्वं भवति । वीर्यं पुत्रो-
 ऽनुसन्तुनीत । बृहस्पतिस्तुतस्य । सुसमिद्धाय,
 सुसन्दृशन्वा । अभिसत्त्वा सहोजाः । देवाऽअभिसं-
 विशन्तु । सुसखाः कृषीस्कधि । अतिस्थूलं चातिह-
 शम् । उलूखलमुसले । शय्युना पत्नीसंख्याजान् । पु-
 ङ्क्तिरथला च क्रतु स्थला । शितिकक्षोञ्जिसवकथः ।
 बृहता द्विविष्टया । भद्रदृष्टं० हृदिस्थृगम् । एनठं०
 हिठं०सीः । ऋक्सामयोः शिल्प्ये । ऋक्सामाभ्याए-
 सन्तरन्तः । तित्तिरिस्ते सर्पाणाम् । सीसेन तन्वम् ।
 हरिणीः सीसाः । सीसञ्च मे । प्रजासनिपशुसनि । गो
 सनि । प्रति सदृङ् । प्रति सदृक्षासऽएतन । चतुस्त्रिंशत्
 द्वाद्वजिनः ॥ ऋकारेफारुदयञ्च । ८६ । ऋकारो रेफऽअ-
 रइत्येतन्नयपरः सकारः प्रकृत्या । तिसृभिरस्तुवत ।
 तिस्रश्च मे । वाचो विसर्जनम् ॥ ष्ठिवि दिव्युपरि-
 चर्षशिशकुनियसिभ्यः । ६० । एतेभ्यः षड्भ्यः सकारः
 प्रकृत्या । ष्ठिवि सदन्वा । दिवि सदन्वा । उपरि स-
 दो दुवस्वन्तः । चर्षणो सहोऽवेत्तु । शकुनि सादेन कृ-

ष्मीन् । अवयासिसीष्ट्याः । इतिषत्वप्रकरणम् । ऋषरे-
 थ्यो नकारो णकार्ठं० समानपदे, स्वरयवहकपैश्च ।
 ६१ । ऋकारषकाररेफेभ्यः परः स्वरयकारवकारह-
 कारकवर्गपवर्गव्यवहितोऽपि नकारो णकारमापद्यते
 समानपदे । तस्मादित्युत्तरस्येत्युत्तरस्येत्युक्त्वाद्यवधाने
 अप्राप्तवचनादेतैर्ग्रन्थैर्यथासम्भवमिलितैश्च व्यव्राये भव-
 ति नान्यैः । नृमणाः । पुरीषवाहणः । स्थितोपस्थिते
 तु नृमनाऽइति नृ । मनाः । पुरीषवाहनऽइति पुरीष ।
 वाहनः । प्रवाहनऽइति प्र । वाहनः । एतैः किम् । र-
 शिम्नाना । रसेन । रुचानः । रथेन ॥ प्रनेति लुदाति
 हिनोमीनाम् । ६२ । प्रेत्यञ्जान्तीनुदधात्वोर्हिनो-
 मिशब्दस्य च नकारो णकारमापद्यते । प्रणय देवा-
 ष्यम् । प्रणुदानः । प्रहिणोमि ॥ प्रकृत्या पदा-
 न्तीयः । ६३ । पदान्तीयो नकारः प्रकृत्या भव-
 ति । पूषन् । अश्रून् । पितृन् ॥ निवनिन-
 सः प्रपीनम् । ६४ । ऋषरेथ्यो निवनिनसइत्येपां
 प्रपीनमित्ययं नकारः प्रकृत्या । धूम्रा बभ्रुनीका-
 शाः । ब्रह्मवनि च्वा क्षत्रवनि । वार्ध्वांसस्ते । प्रपी-
 नमग्ने ॥ श्रीमनाऽइत्येके । ६५ । एकशब्दो सुख्य-
 वाची । अयं च निपात्यते । श्रीमनाः शतपथाः ॥ इ-
 न्द्राग्नी चित्रभानो वार्त्तमन्दुः प्वान्यं ध्रुवयोनिः पुरोऽ-

नुवाक्याभिःपुरोऽनुवाक्याश्चर्मन्मम् । ६७ । एतान्य-
 ष्ठी निपात्यन्ते । इन्द्रान्योरुज्जितिम् । इन्द्रायाह्निचि-
 चभानो सुताः । इन्द्रस्य वार्त्तग्नमसि । दुःष्वान्यर्ठ० सु
 व । ध्रुवक्षितिर्ध्रुवयोनिः । ऋचः पुरोऽनुवाक्याभिः ।
 पुरोऽनुवाक्याभिः । पुरोऽनुवाक्यायाज्याभिः । साह्यो-
 ष्यश्चर्मन्मम् ॥ तवर्गे च । ६८ । ऋषरेव्यः परो
 नकारः प्रकृत्या पवर्गे परे । त्स्मन्तु होत्राः । अवल्ल-
 न्देन तालु । क्रन्दते ॥ षादनन्तरऋकारे । ६९ ।
 षात्परो नकारः प्रकृत्या ऋकारे परे । उग्रस्त्वेष नृ-
 ष्णः ॥ निषणाय रथवाहणमिन्द्रऽएणं परिणीय-
 ते समिन्द्रणऽउरुष्याखो रक्षा यः पुणः पूणःपुणा स
 च्या स्वर्णस्थूरिणौ प्रणऽआयूष्णि । १०० । एता-
 नि त्रयोदश निपात्यन्ते । निषणाय । रथवाहणम् ।
 इन्द्रऽएणम् । परिणीयते कविः । समिन्द्र णो मन-
 सा । उरुष्याखोऽअवायतः । रक्षाखो बल्लणस्पते ।
 मीपूणऽइन्द्र । अभीपुणः । गीमपूणः सच्या । स्वर्ण
 ष्णः । अस्थूरिणौ । निसन्नायेतिनि । सन्नाय । रथ-
 वाहनमिति रथ । वाहनम् । इति णत्वप्रकरणम् ॥
 दीर्घम् । १०१ । अधिकारोऽयम् ॥ अश्वरश्मि मति
 सुमति चारय ष्णिसेदिमेन्द्र य धारय चित्रभङ्गुर-
 वयुनाश्चस्य हृदयघुष्यतीश्ववताध्यर्चशक्ति पुरुशचि-

वकारे । १०२ । एते पञ्चविंशतिद्वस्वा दीर्घमाप-
 द्यन्ते वकारे परे । अश्र्वावतीम् । रश्र्शीवतीम् ।
 मतीविदे । सुमतीष्टधः । श्वाविद्भौमी । सुतावतः ।
 चारवाष्टण् । सेदिमावयम् । इन्द्रियावान् । धार-
 याव्वह्नि । चित्रावसो । भङ्गुरावताम् । व्युनावि-
 देकः । अश्र्वावतीविश्र्वा । ऋतावानम् । अभीवर्त्तः ।
 प्रावतावचः । अधीवासम् । अर्च्चां विम्बानराय । शक्ती-
 वन्तो गभीराः । इमाऽऽत्वा पुरुवसो । स्थितोपस्थिते
 तु अश्र्वावतीमित्यश्च । वतीम् । रश्र्श्र्वावतीमिति रश्र्श्र्वा-
 वतीम् । मतिविदऽइति मति । विदे । सुमतिष्टधऽइ-
 तिसुमति । ष्ठधः । श्वाविदितिश्च । वित् । सुतवतऽइति
 सुत । वतः । ष्ठिवाविति ष्ठि वान् । इन्द्रियवानि-
 तीन्द्रियवान् । चित्रवसो ऽइति चित्र । वसो । भङ्गु-
 रवतामिति । भङ्गुर । वताम् । व्युनाविदिति व्युन ।
 वित् । हृदयविधऽइति हृदय । विधः । ऋतवानमि-
 त्यत । वानम् । अभीवर्त्तऽइत्यभि । वर्त्तः । अधीवास-
 मित्यधि । वासम् । शक्तिवन्तऽइति शक्ति । वन्तः ।
 पुरुवसोऽइति पुरु । वसो । शचीवसो । अन्यशाखीय-
 मिदमुदाहरणम् ॥ नाश्र्वावद्विरणयात् । १०३ । हि-
 रण्यवच्छब्दात्परश्र्वावद्विरणयात् । १०३ । हि-
 रण्यवच्छब्दात्परश्र्वावद्विरणयात् ॥ अभिविषयखयेषु वी-

रविश्वरसृष्टवाजयन्तेषु । १०४ । अभीत्यं ह्रस्वो वि-
 कखेपमित्यादिषट्सु न दीर्घमापद्यते । अभि विकखे-
 षम् । अभि वीरोऽभिसत्त्वा । अभि विश्वे गृण-
 न्तः । अभि वत्सन् । अभिट्टवम् । अभिवाजयन्तः ॥
 अश्वस्य व्याजिन इति च । १०५ । अश्वस्येति ह्रस्वो
 वाजिन इत्येतस्मिन्परे न दीर्घमापद्यते । अश्वस्य
 व्याजिनः । इति चेत्येवं विधान्योदाहरणसूचनार्थ-
 म् । तेनाधिवक्तृति न दीर्घः ॥ विश्वसहभुवपुषवसु-
 षु । १०६ । नेति नानुवर्त्तते । विश्वेत्यं ह्रस्वः सहा-
 दिषु चतुर्षु दीर्घमापद्यते । विश्वासाहमवसे ।
 विश्वानराय विश्वाभुवे । उत विश्वापुषम् । ग-
 न्धर्वस्त्वा विश्वावसुः । स्थितोपस्थिते तु । विश्व-
 सहमिति विश्व । सहम् । विश्वभुवऽइति विश्व ।
 भुवे । विश्वपुषमिति विश्व । पुषम् । विश्ववसुरि-
 ति विश्व । वसुः ॥ तिष्ठद्याद्युदात्तम् ॥ १०७ ॥ आद्यु-
 दात्तं तिष्ठेतिपदं दीर्घमापद्यते । तिष्ठा रथमधिय-
 म् । तिष्ठ्टा देवो न सविता । आद्युदात्तं किम् । आ-
 तिष्ठ्ट वृत्रहन् ॥ प्रवणशृङ्गयासेषु ॥ १०८ ॥ प्रेत्यं
 ह्रस्वो वनादिषु त्रिषु दीर्घमापद्यते । प्रावणेभिः स-
 लोषसः । प्राशृङ्गा माहेन्द्राः । प्रायासाय । स्थितो-
 पस्थिते प्रवणेभिरिति प्र । वणेभिः । प्रशृङ्गाइति प्र ।

ष्टङ्गाः । प्रधासायेति प्र । यासाय ॥ धारयाम योजा-
 व सचस्व लुट् मोषु जयतीरुष्य रक्ष यज यच्छ म-
 त्सथ पिष्टत गायता तु येन नकारे ॥ १०९ ॥ धारया-
 सेत्यादयः षोडशह्रस्वा नकारे दीर्घमापद्यन्ते । धार-
 यामा नमोभिः । योजान्निन्द्र । अवानो देव्या धि-
 या । सचस्वानः स्वस्तये । प्रणुदानः । मोषूणः । मो-
 षु किम् । ऊर्ध्वऽऊषुणः । जयता नरः । उरुष्याणः ।
 रक्षाणः । यजानो मित्रावरुणा । यच्छानः शर्म्भे ।
 मत्सथा नो विष्णुम् । पिष्टतानिरवद्द्वयात् । गायता
 नरः । आतूनः । आतुकिम् । तु चेतुनो भवन्तु । वे-
 नानः पूर्वे ॥ भव च ॥ ११० ॥ अयं ह्रस्वो दीर्घमाप-
 द्यते नकारे परे । भवानः ॥ सचावरुत्प्यवाजस्य
 पायुषु च ॥ १११ ॥ भवेत्ययं ह्रस्वस्त्वचादिषु चतुर्षु
 दीर्घमापद्यते । भवासचा । भवा व्वाजस्य । भवा पा-
 युः ॥ नावनयामि ॥ ११२ ॥ अवेत्ययं ह्रस्वो नयामि-
 ष्यञ्छे परे न दीर्घमापद्यते । अवनयामि ॥ अष्टक्ताः
 सौ ॥ ११३ ॥ उकारः सौ परे दीर्घमापद्यते । महीमू-
 षु ॥ रथितकारनकारयोः ॥ ११४ ॥ रथीत्ययं ह्रस्वस्त-
 कारनकारयोर्दीर्घमापद्यते । रथीतमम् । रथीनांवा-
 जानाम् । स्थितोपस्थिते रथितममिति रथि । तम-
 म् । रथिनामिति रथि । नाम् ॥ अथोदारिथशोच

पनय सादयर्जुं वृषश्च सलच्छाघाघारात्तुतभवता
 यकारे ॥ ११५ ॥ यथादयश्चतुर्दश ह्रस्वा यकारे
 दीर्घमापद्यन्ते । अद्यमश् यथाय । उशरिथा यज ।
 बृहच्छोचा यविष्ट्य । पनया युजम् । सादया यज्ञ-
 म् । ऋजूयताम् । वृषायमाणः । शत्यूयतो हन्ता ।
 सलच्छा यत् । आघाये । अघायतः । अरातीयतः ।
 ऋतायते । स्थितोपस्थिते तु यथयेति यथय ।
 ऋजूयतामित्यृजु । यताम् । वृषयमाणऽइति वृ-
 ष । यमाणः । शत्यूयतऽइति शतु । यतः । अघयत-
 ऽइत्यघ । यतः । अरातियतऽइत्यराति । यतः । ऋ-
 तयतऽइत्यत । यते ॥ वृषधृजोः ॥ ११६ ॥ व इत्ययं
 वृषधृजोर्दीर्घमापद्यते । वावृधे । प्रवावृजे । स्थितो-
 पस्थिते ववृधऽइति ववृधे । ववृजऽइति ववृजे ॥ अद्य
 तर्ठः हकारचकारभवत वृषीमहे देवेषु ॥ ११७ ॥
 अद्येत्ययं तमित्यादिषट्सु दीर्घमापद्यते । अद्यातम-
 स्य । तमिति किम् । अद्य तेऽअपरम् । अद्याञ्जवे-
 म । हवमद्या च । अद्या भवत । अद्या वृषीमहे ।
 अद्यादेशः ॥ न हीतरि ॥ ११८ ॥ अद्येत्ययं न हीतरि
 दीर्घमापद्यते । अद्य हीतारम् ॥ इणुत् त्विषि ध्रजि
 भवत पिबेत रश्वा तिष्ठ्ठ रक्षामकारे ॥ ११९ ॥ इणुता-
 दिनव ह्रस्वा मकारे परे दीर्घमापद्यन्ते । इणुत्

ऽइमम् । शष्पिञ्जराय त्विषीमते । व्यातऽइवध्रजी-
मान् । इदं शाखान्तरविषयम् । साध्यन्दिनानान्तु
दीर्घान्तादेव मतुप् । अतएवाचान्तःपददीर्घाभाव
इति स्थितोपस्थितं न । भवतामृडयन्तः । पिबामि-
षस्य । इता मरुतः । हिष्मन्ना अनवे । तिष्ठता महा-
एसि । रक्षा साकिः । स्थितोपस्थिते । त्विषिमतऽइ-
ति त्विषि । मते ॥ विश्वदेव्यसोमौ वत्याम् ॥ १२० ॥
एतौ ह्रस्वौ वतीशब्दे दीर्घमापद्यते । विश्वदेव्याव-
ती । सोभावतीम् । स्थितोपस्थिते विश्वदेव्यवती-
ति विश्व । देव्यवती । सोमवतीमिति सोम । वतीम् ।
वत्यामितिकिम् । सोमवताम् ॥ उपसहोभिर्नक्तमीका-
रैकारौकारनकारेभ्यः ॥ १२१ ॥ सहोभिरित्यादि-
त्रिभ्यङ्कारादिचतुर्भ्यश्च पर उष इत्ययं ह्रस्वो दी-
र्घमापद्यते । प्रकरणानुसारादन्त्यस्य व्याख्यानात् ।
सहोभिः उषासा नक्ता । नक्तोषासा । आयतीमुषा-
सम् । देवीऽउषासौ । उपाकेऽउषासा नक्ता । यो-
नाऽउषासा नक्ता । नऽउषासः । अव्यवहितस्यास-
न्धवाद्यवधानेऽपि । स्थितोपस्थिते उषसानक्तेत्युष-
सा । नक्ता । नक्तोषसेति नक्तोषसा । उषसमित्युषसम् ।
उषसावित्युषसौ । उषसऽइत्युषसः । एतेभ्यः किन् । अ-
थऽउषसाम् ॥ पूरुषोऽवसाने ॥ १२२ ॥ पूरुष इत्ययं

आदिदीर्घो निपात्यते अवसाने चेत् । सनवथ पूरुषम् ।
 अवसाने किम् । उदैत्पुरुषः ॥ पूष्णो नहीमस्तेष्वत्त्र ॥
 १२३ ॥ अर्चत्ययं ह्रस्वः पूष्णइत्यादिषु त्रिषु दीर्घमापद्य-
 ते । अत्त्रा पूष्णः । अत्त्रा ते भद्रद्राः ॥ गरः सप्तऽऋषी-
 न्नसऽआङ्गर्नियुङ्गिषु यत्र ॥ १२४ ॥ यत्रेत्ययं ह्रस्वो
 नरइत्यादिषु पञ्चसु दीर्घमापद्यते । यत्रा नरः ।
 यत्रा सप्तऽऋषीन् । यत्रा नञ्जक्त्रा । यत्रात-
 ऽआङ्गः । तऽआङ्गः किम् । यत्र ते ययुः । यत्रा
 नियुङ्गिः ॥ अभिमातिष्टतनासु सपत्नधूर्विश्वसमत्सुष्ट-
 तना व्रातेभ्यः सहैः ॥ १२५ ॥ अभिमातीत्याद्यष्टभ्यः
 सह घातोर्ह्रस्वो दीर्घमापद्यते । अन्त्यस्यासम्भवादन-
 न्त्यस्य । तत्र द्वयोः प्राप्तौ “सन्निकृष्टविप्रकृष्टयोः स-
 न्निकृष्टस्येत्यादेः । अभिमातिषाहः । ष्टतनासु सास-
 हिम् । सपत्नसाही । इतं धूर्षाहौ । विश्वसाहस-
 वसे । समत्सु सासहः । ष्टतनाषाह्याय च । व्रातसा-
 हाः । स्थितोपस्थिते अभिमातिसहऽइत्यभिमाति ।
 सहः । ससहिमिति ससहिम् । सपत्नसहीति सप-
 त्न । सही । धूः सहाविति धूः । सहौ । विश्वसह-
 मिति विश्व । सहम् । ससहऽइति ससहः ।
 ष्टतनासह्यायेति ष्टतना । सहाय । व्रातसहाऽइ-

उक्थशब्दात्परः शशेर्ह्रस्वो दीर्घमापद्यते । उक्थ-
 शासश्चरन्ति । स्थितोपस्थिते उक्थशशऽइत्युक्थ ।
 शतः ॥ एवाच्छवह्रमाथ ॥ १२७ ॥ एतेषां चतुर्णां
 ह्रस्वा दीर्घमापद्यन्ते । संहिताऽधिकारादवसाने न ।
 एवा नो दूर्ध्वे । गिरिशच्छावदासि । च-
 ह्रमा व्ययम् । अथा नऽइन्द्रः । एवशब्दोऽचोपमा-
 र्थ एव व्याख्यानात् । अवधारणार्थस्य तु न । तदेव शुक्ल-
 म् । सऽएव जातः । अवसाने तु तानो ऽअच्छ ॥ विदुद्वा
 सौत्रामण्याम् ॥ १२८ ॥ विदुद्वात्त्ययं ह्रस्वो दीर्घमापद्य-
 ते सौत्रामणीमन्वान्वर्जयित्वा । विदुद्वा तेऽअग्ने ।
 असौत्रामण्यां किम् । विदुद्वा यँ २ ॥ ऽउ च न ॥ अधा-
 यत्समग्नावायुषु ॥ १२९ ॥ अधेत्ययं ह्रस्वो दीर्घमापद्य-
 ते यत्समग्नावायु एतान्वर्जयित्वा । अधासपत्नान्-
 न् । अयाह्यग्ने । अयदित्यादि किम् । अधयत् ।
 अधरस्य ते व्रजनम् । अधग्नाः । अधव्वायुम् ॥ पिवा-
 सोमं पिवास्तुतस्य रथामयो भुवो नूरणे शमीष्व मा-
 महानो मामहन्नामशीतम रीरिषो रीरिषत
 यामयन्ति हि षष्ठा ते वर्धयारयिष्य शुधीहवञ्चरा सो-
 म स्त्रयवसिनी श्रोताग्रावाणो धर्षा मानुषः पाथा
 दिवो युद्धवा हि गमया तमः सिञ्चता सुतं परीवा-
 पऽउक्था शस्त्राण्यत्ता हवीष्याच्या जानु क्षामारे-

रयाम पितरा ऋधो बोधा मे विचृता बन्धमवता हवेपु
 ष्टुध्री गिरी रक्षा तोकं चर्षणीसहां चर्षणीधृतौ
 येना समत्सु वनेमातऽऽवृद्ध्यामा ते शिजासखिऽभ्यस्तत्रा
 रथं दीया रथेनेता जयत वर्द्धया च्वं प्रव्ववामा घृतस्या-
 जगन्या परस्याररिमाहि पुरीतता लीहाकर्णशुण्ठाक-
 र्णौ प्रकृतिदीर्घावित्येके नीकाशा अनूकाशेन चक्रा-
 ज्जरसम्भियूकस्तरता सखायः सासह्वानपामार्गीभ-
 यादत्ऽऽवृत्तीहमभीषु सुष्टरीमा जुषाणो यजा देवान्ये-
 ना पावकाश्चायन्तो यदी सरमा स्वदया सुजिह्व नि-
 पद्या दधिष्व सदतना रणिष्ट न भराचिकित्साद-
 यागविष्टाववाददद्द्रक्षा चायुनक्स्त्रजा रराणः सादन्य-
 मिति च ॥ १३० ॥ पित्रासोमभित्यादीन्यष्टसप्ततिरूपा-
 णि कृतदीर्घाणि निपात्यन्ते । यत्र तु पदद्वयपाठस्त-
 च यथोक्ते दीर्घः । अन्यत्र तु एकपदस्थः । लीहाकर्ण-
 शुण्ठाकर्णौ प्रकृतिदीर्घौ । इति चकारोऽनुक्त-
 समुच्चयार्थः । तेन यच्छ देवायुवम् । यच्छेति किम् ।
 यज्ञपतिं देवयुवम् । पुरीततेति विभक्तिरविवक्षिता ।
 पुरीतत् इत्यपि भवति । स्थितोपस्थिते शमिष्वेति
 शमिष्व । समहानऽइति समहानः । समहन्तामिति
 समहन्ताम् । अशितमेत्यशितम् । रिरिषऽइति रि-

रिषः । रिरिषतेति रिरिषत । सुयवसिनोऽइति सु ।
यवसिनो । परिवापऽइति परि । व्यापः । चर्षणि
सहामिति चर्षणि । सहाम् । चर्षणिघृतऽइति च-
र्षणि । घृतः । पुरिततेति पुरि । तता । पुरितदिति
पुरि । तत् । लीहकर्षऽइति लीह । कर्षः । शुण्ठ-
कर्षऽइति शुण्ठ । कर्षः । बभ्रुनिकाशाऽइति बभ्रु ।
निकाशाः । अनुकाशेनेत्यनु । काशेन, अश्वयन्तऽइत्य-
श्व । यन्तः । अयुनगित्ययु । नक् । सदन्यमिति स-
दन्यम् । देवयुवमिति देव । युवम् । आकारोपधो
यकारमिति सूत्र एतदध्यायस्याप्येतदध्यायस्यत्वात् ।
स्थिकोऽस्थिते वृष्टिमानिवेति वृष्टिमान् । इव ॥ स्व-
रात्संध्यागादिर्द्विरुच्यते सर्वत्र ॥ १३१ ॥ स्वरात्परः
संयोगस्यादिवर्णः पदान्तमध्यादिषु द्विरुच्यते । अनु-
ष्ठुप्ते । इषे त्वा । आचच्या जानु । स्वरादिति किम् ।
शुधि ष्युक्कर्ष ॥ परन्तु रेफहकाराभ्याम् ॥ १३२ ॥ त
एवार्थः । रेफहकाराभ्यां परं व्यञ्जनमेव द्विरुच्यते
न रेफहकारौ । स्वर्यः । पूर्वः । प्रवाच्याय । बाह्वोः ।
रेफहकारयोः प्रत्यक्षश्रुतिनिमित्तत्वेन सामान्यप्राप्त-
कार्यित्वबाधः । तेन रहभिन्नस्यैवानेन द्वित्वम् । अ-
ति द्वस्वम् । अर्हतः । अत्रैतयोर्न द्वित्वम् । स्वरे परे
रेफात्परेषामूष्णामनेन द्वित्वम् । तत्र रेफस्य ए-

कारसहितोच्चारणविधानाद्रेफधर्माभावात् । दर्श-
तम् । वर्षा, यत्र तुल्यरत्वं तत्र विधानाभावाद्द्वित्वं
भवत्येव । वस्त्रैः । व्यर्थाय । अत एव पाणिनिना “शरोऽ-
चीति” द्वित्वनिषेधः कृतः । परं रेफहकाराभ्यां व्यञ्जनं
तूष्णवर्जितम् । द्वित्वमापद्यते रेफहकारौ तु न कुत्र-
चित् ॥ १ ॥ ऊष्णान्तस्थाभ्यश्च स्पर्शः ॥ १३३ ॥ च ए-
वार्था भिन्नक्रमः । ऊष्णोऽन्तस्थाभ्यश्च परः स्पर्श एव
द्विरुच्यते न ऊष्णान्तस्थाः । अश्वन्नुर्जम् । पूष्णः । ह-
स्ते । दधिवक्राव्णः । शलम्बलिः ॥ विसर्जनीयाद्यञ्ज-
नपरः ॥ १३४ ॥ विसर्जनीयात्परः स्पर्शा द्विरुच्यते व्य-
ञ्जनपरश्चेत् । विष्णोः वक्रमः । हिरण्यपाणिः प्र-
ति गृह्णातु । व्यञ्जनपरः किम् । न्यङ्कः । गौरमृगः
पिद्वहः ॥ ड्णौ चेह्रस्वपूर्वा स्वरे पदान्तौ ॥ १३५ ॥ प-
दान्तस्थौ डकारनकारौ स्वरे परे ह्रस्वपूर्वा द्विरुच्ये-
ते ॥ युङ्ङसि । अक्षन्तमीमदन्त । ह्रस्वपूर्वा किम् । सु-
प्राडजः । कुट्रुनालभते ॥ नास्वरपूर्वा ऊष्णान्तस्थाः ॥
१३६ ॥ अस्वरेति पर्युदासः । तेन स्वसदृशस्य वर्णस्य
ग्रहणम् । ये ऊष्णाणोन्तस्थाश्च व्यञ्जनपूर्वास्ते द्विर्व-
चनस्य निमित्तं न भवन्ति । व्यर्थांन् । पाष्ण्यां वा । व्य-
ञ्जनेति किम् । अष्त्रे ॥ यैस्तु परं तैर्न पूर्वम् ॥ १३७ ॥
यैर्हेतुभूतैः परस्य द्विर्भावः क्वचिदुक्तस्तैः सह संयुक्तं

पूर्वं तद्यञ्जनं न द्विरुच्यते । कृत्स्नहृदयेन । सकारस्य
 ऊग्रत्वात्स्पर्शद्विर्भावस्य निमित्तत्वं तेन संयुक्तं पूर्वस्पर्शः
 तकारो न द्विरुच्यते । अत्र पूर्वस्थानेन निषेधः पर-
 स्य पूर्वेण । यत्र चोभयतः स्पर्शैः संयुक्ताः शषसाः स-
 ह ॥ तत्र नाद्यः क्रमो ज्ञेयो नापरो बोधितो बु-
 धैः ॥ २ ॥ प्रथमैर्द्वितीयास्तृतीयैश्चतुर्थाः ॥ १३८ ॥
 द्वितीयाः प्रथमैश्चतुर्थास्तृतीयैः सह द्विरुच्यन्ते । परि-
 भाषेयम् । यत्र द्वितीयानां चतुर्थानां च द्विर्भावः प्रा-
 ष्णत्वेन प्रसूयतिष्ठते । विकल्पाय । शीघ्र्याय । परमेष्ठि ॥
 विष्णुः । अन्तःपदेऽपञ्चमाः पञ्चमेषु विच्छेद-
 म् ॥ १३९ ॥ पदमध्ये विद्यमानाः पञ्चमभिन्नाः स्पर्शाः
 पञ्चमेषु यममापद्यन्ते । विच्छेदइति यमसंज्ञा । रु-
 क्कः । अग्निः । वार्त्तग्नम् । तनच्छिम । आर्त्ती । वि-
 द्वा ते । सिद्धमलम् । पाप्मने । अत्र “स्वरात्तद्योगा-
 द्दिरिति” द्वित्वे जाते “विकारी यथासन्न” मिति प्रति-
 वर्गमाद्यानां जित्सञ्ज्ञकत्वात्प्रथमो यमः । द्वितीयानां
 जित्सञ्ज्ञकत्वात्सोष्णसञ्ज्ञकत्वाच्च द्वितीयः । तृतीयानां
 धिसञ्ज्ञकत्वात्तृतीयः । चतुर्थानां धिसञ्ज्ञकत्वात्सो-
 ष्णसञ्ज्ञकत्वाच्च चतुर्थः । एवं चत्वारः । अत एव चत्वा-
 रश्च यमाः स्मृता इति पाणिनीयशिक्षायासुक्तम् ।
 एते ज्ञेयाः । न त्वेषामुच्चारणम् ॥ अशरीरं यमं

प्राङ्गिरिति शिक्षाप्रामुक्तत्वात्केवलं ज्ञानमात्रफलम् ।
 नानुस्वारः ॥ १४० ॥ अनुस्वारी न द्विरुच्यते ।
 इम ए स्तनम् ॥ सवरर्णे ॥ १४१ ॥ सवरर्णे परे
 व्यञ्जनं द्वित्वं भवति । संयौमि । यन्ते ॥ ऋ-
 वरणे ॥ ॥१४२ ॥ ऋवरर्णे परे न द्विरुक्तिर्भव-
 ति । अनिष्टृतः । ऊङ्गान्तस्थाभ्यइति प्राप्तम् । यसे ॥
 १४३ ॥ यसे परे न द्वित्वम् । यक्क्या । अत्र अन्तः-
 पदइति ककारात्परे यसे जाते ककारस्य संयोगा-
 दित्वात्प्राप्तं द्वित्वन्न ॥ विसर्जनीयः ॥ १४४ ॥ न द्वि-
 रुच्यते । द्विः ककुत् । स्वरात्संयोगादिरिति प्राप्तम् ॥
 स्ववर्गीये चानुत्तमे ॥ १४५ ॥ उत्तमभिन्ने स्ववर्गीये
 वर्णे परे द्वित्वन्न । यत् ते । तत् देवानाम् । अनुत्तमे
 किम् । तन्नः ॥ अवसितं च ॥ १४६ ॥ अवसानगतं
 व्यञ्जनं न द्विरुच्यते । ऊक् । 'परन्तु रेफहकाराभ्या'-
 मिति 'ऊङ्गान्तस्थाभ्यश्चेति' वा ककारस्य द्वित्वप्राप्तिः ॥
 द्वियकारम् ॥ १४७ ॥ इत्यधिकारः ॥ आप्यायमानो
 यमो रय्यै धाव्या रूपं श्वाय्यं नृपाय्यं पौरुषेय्या हृदय्याय
 सह रय्या निचाय्य भन्ताय्येति च ॥ ॥ १४८ ॥
 इमानि द्गणरूपाणि द्वियकाराणि निपात्यन्ते, चका-
 रोऽनुक्तममुच्चयार्थः । तेन रय्या प्रोक्षेण । आप्याय्य-
 मानो यमः । यम इति किम् । आप्यायमानो ऽत्र-

ऋताय सोम, रथ्यै त्वा । यजेति धाय्या रूपम् । त-
 न्नो गीर्भिः श्रवाय्यम् । वर्त्ती रुद्रा नृपाय्यम् । पौ-
 रूपेय्या गृभः । नमो हृदय्याय च । सह रथ्या निवर्त्त-
 ख । अग्ने उज्योतिर्निचाय्य । शरसि सन्ताय्यमा-
 ने ॥ द्विसकार्ठं० शास्त्ररास्त्रेति ॥ १४६ ॥ इमे द्वे
 द्विसकारे 'स्वरात्संयोगादिरिति' द्वित्वे प्राप्ते द्विसकार-
 त्वविधानं ज्ञापकम् । सामान्यतः अन्तस्थासु सकारस्य
 द्वित्वन्न । उक्तं च शिक्षायाम् । सकारस्य द्विरुक्तित्थ्या
 सा द्वयोरेव नान्यतः ॥ आ च शास्त्रा च रास्त्रेति स-
 कारोऽत्र द्विरुक्तिजः । १ । अत एव केशवेनापि "न सो
 व्योश्चेति सूत्रमकारि ॥ न क्षत्रचिश्चिसतयेभ्यस्त्रैकम् ॥
 १५० ॥ क्षादिभ्यः सप्तभ्यस्त्र इत्यत्र एकमेव व्यञ्जनं न
 द्वे ॥ क्षत्रस्य यीनिः । वृत्रस्वधेत् । चित्रन्देवानाम् ।
 श्वित्रऽआदित्यानाम् । सत्रस्यऽऋद्विः । लोके तत्र । स-
 चन्त यत्र पूर्वे ॥ वीङ्गाय वादृधीनसोद्राश्चराश्चेत् ॥
 १५१ ॥ एतेषां त्रयाणां द्वित्वं न प्राणिवाचकाश्चेत् ।
 नमो वीङ्गाय च । वादृधीनसस्ते मरुयै । अपा रुद्रो मा-
 साम् । चराः किम् । समुद्राय शिशुमारान् । एतत्प्र-
 करणं ज्ञानार्थं क्वचिदुच्चारणार्थम् । न व्यञ्जनपरस्यैक-
 स्थानेकस्य वीच्चारणे विशेषोऽस्तीति श्रीभाष्योक्तः ॥
 स्वरोऽक्षरम् । सहायैर्व्यञ्जनै, रुतरैश्चावसितैरित्युक्तम् ।

तत्र स्वरयोर्मध्ये यत्रानेकं व्यञ्जनं तत्र किं पूर्वस्याङ्गं
 किं परस्येति निर्णयार्थमाह ॥ सँथोगादिः पूर्वस्य ॥
 १५२ ॥ सँथोगस्यादिवर्णः पूर्वस्याङ्गश्भवति । इषेत्त्वा ।
 अत्र द्वित्वे द्वौ तकारौ । तत्र प्रथमस्तकारः पूर्वस्य द्वि-
 तीयस्तकारो वकारश्च परस्य ॥ यमश्च ॥ १५३ यमश्च
 पूर्वस्याङ्गम् । रुक्मः । अत्र ककारो यमश्च पूर्वस्याङ्गं
 मकार उत्तरस्य ॥ क्रमजं च ॥ १५४ ॥ सँथोगादेः परस्य
 द्वित्वेन जातं व्यञ्जनं क्रमजं तच्च पूर्वस्याङ्गम् । पाश्र्व्यम् ।
 रेफः एकः शकारः पूर्वस्य द्वितीयशकारवकारयकारा
 उत्तरस्य । वष्टर्याय । रेफः एकः षकारः पूर्वस्य द्वितीय-
 पकारयकारौ परस्य । बाह्व्योः । हकार एको वकारः पू-
 र्वस्य । द्वितीयो वकार उत्तरस्य । तस्माच्चोत्तरं स्पर्शं ॥
 १५५ ॥ क्रमजादुत्तरं व्यञ्जनं स्पर्शं परे पूर्वाङ्गं भवति ।
 पाश्र्व्या वा । रेफो द्वौ षकारौ पूर्वस्य शकारयकारौ
 परस्य । वृष्मन् । रेफो द्वौ षकारौ पूर्वाङ्गं मकारः
 पराङ्गम् । यदर्थं पूर्वाङ्गपराङ्गत्वविचारस्तदाह ॥ व्य-
 ञ्जनं स्वरेण सस्वरम् ॥ १५६ ॥ यद्यञ्जनं यस्थो-
 दात्तादेः स्वरस्याङ्गं तत्तत्स्वरयुक्तं स्यात् । उक्तान्युदा-
 हरणानि । उक्तं च, स्वरउच्चः स्वरो नीचः स्वरः स्वरि-
 तएवच ॥ स्वरप्रधानं वैस्वर्यं व्यञ्जनं तेन सस्वरम् ॥ सँ-
 थोगपूर्वा व्यञ्जनान्ता अवसानगताः स्वरा द्विमा-

चाः ॥ १५७ ॥ द्विमात्रा इति ह्रस्वापेक्षया किञ्चित्कालाधिक्यस्योपलक्षणं न तु दीर्घत्वस्य । उक्तं च शिक्षायाम् । स्वराः संयोगपूर्वा ये व्यञ्जनान्तास्तथान्तगाः । एषां कालो द्विमात्रः स्यान्न तु दीर्घा हिते स्मृताः । १ । अग्निः । तत् । जातः । तन् । उत । च । इति सामान्यविकाराः ॥ स्वरितवर्जमेकोदात्तं पदम् ॥ १५८ ॥ स्वरितमक्षरं अस्ति यस्मिंस्तत्स्वरितवत्पदं वर्जयित्वा एकोदात्तं पदं स्यात् । एकः स्वरः पदे उदात्तः स्वरितो वा भवति । उत्सर्गोऽयम् । द्युदात्तानितु वाचकानि वक्ष्यति । अवशिष्टं तु ॥ अनुदात्तम् ॥ १५९ ॥ अनुदात्तोऽस्यस्मिंस्तदनुदात्तं स्वरविशिष्टं स्यात् । सादन्यम् । व्यर्थम् । अनमीवाः । अनुदात्तमित्यधिकारः ॥ नो नौ मे मदर्थं त्रिद्विकेषु ॥ १६० ॥ नः नौ मे एतानि पदानि अनुदात्तानि स्युः । आनः । तन्नौ । यन्मे । त्रिद्विकेष्विति स्पष्टार्थम् । मदर्थं इत्युत्तरार्थम् । संदेहे साहचर्यं नियामकमिति सर्वादेशस्यैव ग्रहणं तेन मे इत्यादेशविशिष्टस्य न । रायो मे ॥ मा च ॥ १६१ ॥ मा इत्येतत्पदं अस्मदर्थं विद्यमानं अनुदात्तं स्यात् । प्रमातिर । मदर्थं किम् । मा नो मित्रः ॥ वो वान्ते त्वदर्थं ॥ १६२ ॥ वः । वाम् । ते । इमानि पदानि युष्मदर्थं वर्तमानानि अनुदात्तानि स्युः । देवो वः । संवाम् । मा ते ।

त्वदर्थे किम् । ते नोऽञ्ज्वन्त ॥ ॥ त्वा च ॥ १६२ ॥ इद-
 मनुदात्तं स्यात् । भूताय त्वा । गन्धर्वस्त्वा ॥ पूर्ववाननु-
 देशः ॥ १६३ ॥ पूर्वीक्तार्यवाचकं सत्पञ्चादुच्चारितं प-
 दमनुदात्तं स्यात् । घासमस्त्रौ । एषाङ्ङणुहि । आ-
 स्त्रिन् । पूर्ववानिति किम् । अस्त्रौ क्षत्राय । एषाम्प-
 शूनाम् । अस्त्रिन्त्सधस्त्ये ॥ असि ॥ १६४ ॥ इदमनु-
 दात्तं स्यात् । वेदोऽसि । वृष्णोऽसि ॥ यथा गृभो भु-
 —क्वेऽर्ग्वन्ध्वः ॥ १६५ ॥ गृभ इत्यादित्रिभ्यो यथेति
 पदमनुदात्तं स्यात् । जीवगृभो यथा । अक्षिभुवो य-
 था । अग्गयो यथा । एभ्यः किम् । करद्वया ॥ गि-
 र्व्वणः ॥ १६६ ॥ इदमनुदात्तं स्यात् । परिक्त्वा गिर्व्वणः ॥
 अग्ने एतेनेति च ॥ १६७ ॥ अग्ने इत्येतत्पूर्वं एतेने-
 त्येतत्पदमनुदात्तम् । अग्ने एतेन । अग्ने किम् । अ-
 क्तितो एतेन ॥ प्रचिकितश्च ॥ १६८ ॥ प्रेत्येतत्पूर्वं
 चिकित इत्येतत्पदमनुदात्तम् । प्रचिकितो मनीषा ।
 एनोऽपापे ॥ १६९ ॥ एन इत्येतत्पदमनुदात्तं पापेऽक्वि-
 द्यमानं चेत् । उदेनम् ॥ मैनाम् । अप्पलेनत् । अवि-
 शेपात्सर्वलिङ्गं गृह्यते । अपापे किम् । एनश्चलम ॥
 इह पूर्व्ं श्रुतम् ॥ १७० ॥ इहेत्येतत्पूर्वं श्रुतमित्येत-
 दनुदात्तम् । ममेदिह श्रुतम् । तस्याख्यातत्वादनुदा-
 त्तमाख्यातमित्यनेनानुदात्तत्वे सिद्धे विधानं ज्ञापक-

म् । शुधातो राख्यातस्य तेन नानुदात्तत्वम् । तेन
वरुण शुधीहवमित्यस्य न निघातः । इह किम् । युवा-
ना युतम् ॥ मन्ये पदपूर्वठं ० सर्वत्र ॥ १७१ ॥ पद
पूर्वमन्ये इत्येतदनुदात्तम् । होतारमन्ये । सर्वत्रेति
यहृत्तोपपदाच्चेति निषेधबाधनार्थम् । तन्मन्ये यः ॥ वा
च कमुचितत्समस्माद्ब्रह्मवर्द्धम्यर्था अरे खिन्निपा-
पाताच्चेत् ॥ १७२ ॥ वा इत्यादयश्चतुर्दशशब्दा अनुदा-
त्ता निपाताच्चेत् । व्वातो वा ॥ अग्निश्च । इमा नु कम्प-
यऽउसम्भूत्याम् । हृदया विधश्चित् । अघायतः सम-
स्मात् । आघा ये । दधे ह गर्भम् । हि षष्ठाते । पी-
यति त्वोऽनुत्त्वः । काऽई मरे । आविर्भ्यर्थाः । अ-
जारे पिशङ्गिला । कः खित् । निपाताः किम् । चिद-
सि । द्रविणमष्टु यङ्गम् । अन्ये निपाता आद्युदात्ता
इति । अथो निपाता आद्युदात्ताइत्युक्तत्वात् ॥
पदपूर्वमामन्वितसनानार्थे पादादौ ॥ १७३ ॥ पादादौ
अविद्यमानं पदपूर्वं सम्बोधन विभक्त्यन्तमनुदात्तं स्या-
त् तत्पदमामन्वितं च परस्परानन्वितं । अरातिम-
ग्ने । रोदसी विष्णो । नियुङ्गिर्वीयो । तव पूरुषः ।
पदपूर्वं किम् । अग्ने व्रतपते । व्वायोऽअस्मिन् ।
पूषन्तव । अनानार्थे किम् । अन्विहि देवाः । अपा-
दादौ किम् । वृषन्नग्ने ॥ तेनानन्तरा षष्ठ्येकपदव-

त् ॥ १७४ ॥ आसन्वितेन अर्थतो देशतश्च सम्बद्धं प-
 ष्ठयन्तमेकपदवत्स्यात् । विश्व्वासां भुवां पते । उत्ति-
 ष्टु ब्रह्मणस्पते । देशतः पूर्वं परञ्च । अत एव “न
 पृथिवीत्यादिनिषेधः हातः । अनन्तरं किम् । पते त्वमस्य ।
 यस्यौषधीः प्रसर्ष्यथ । यत्र यस्मिंति अङ्गमङ्गमित्यनेन
 सज्जष्यते ॥ न पृथिवि देवयजन्यौषध्या देव भूरिः प्र-
 विचपते पवित्रपूतस्त्रापान्त्रपान्त्रशान्त्रपते सोमाग्निः
 सोमेन्द्रस्य सोम सुधीर्थस्य सोम विश्वेषान्देवानां प्र-
 जापते यस्य यस्य देवाग्निं तवाग्निं वाजस्याग्निं वरु-
 णस्यापि ऽ अस्त्राकम् ॥ १७५ ॥ एतानि पञ्चदश ष-
 ष्ठयन्तानि नैकपदवत्स्युः । प्रतिरक्षन्ति किम् । अ-
 पान्त्रपाथी वः ॥ सुमङ्गल सच्यराजग्विकिरिद्भ्रुविलो-
 हित दरिद्रं नीललोहित येषस्कार भूयस्काराब्धिऽअ-
 ग्विके वालिके शरठ्ये मह्ये षठ् शिते मरुतो ऽ अश्वि-
 ना यव्ये गःठ्ये द्यावापृथिवीऽउरो अग्ना ३ इपत्नीव-
 ज्ञाजो ३ नृशाची ३ न्मीदुष्टम शिवतम सहस्राक्ष्र शते पुधे
 वसुपते वसुशवन् ॥ १७६ ॥ एतान्येकोनत्रिंशदा-
 सन्वितानि नानुदात्तानि । अत यानि अपूर्वाणि पा-
 दादीनि वा तेषामनुदात्तत्वाभावः सिद्ध एव । अन्ये-
 पामनेन निषेधः ॥ इडोत्तराणि नव खानोत्तराणि
 षडगन्युत्तराणि चत्वारि भगोत्तराणि चेन्द्रोत्तरमेक-

ठं० सिनीवाल्क्यतरं च प्रजापतये ब्रह्मन्विति च ॥
 १७७ ॥ इडशब्दादुत्तराणि नव । खानशब्दादुत्तरा-
 णि षट् । अग्निशब्दादुत्तराणि चत्वारि । भगशब्दा-
 दुत्तराणि चत्वारि । इन्द्रशब्दादुत्तरमेकं । सिनीवालि-
 शब्दादुत्तरमेकं, प्रजापतये शब्दादुत्तरे ब्रह्मन्विति ।
 एतानि षड्विंशतिरामन्वितानि नानुदात्तानि स्युः ।
 इडे । रन्ते । हव्ये । काम्ये । चन्द्रे । ज्योते । अदिति ।
 सरस्वति । महि । विश्व्युति । खान । भ्राज । अ-
 ह्वारे । बभ्रारे । इक्ष । सुहृत् । छगानो । अ-
 ग्ने । इन्द्र । वरुण । मित्र । देवाः । भग । प्रथितः ।
 भग । सत्यराधः । । जग । इन्द्र । गोमन् । सिनी-
 वाल्कि । षड्शुक्ले । प्रजापतये । ब्रह्मन् ॥ भूतिराद्युदा-
 दात्तम् ॥ १७८ ॥ अथाद्युदात्ताधिकारः । भूतिरित्येत-
 दाद्युदात्तं स्यात् । भूतिश्च मे । नभो भूर्यै येदम् ॥ कदा
 नरिष्येम पूर्वम् ॥ १७९ ॥ नरिष्येऽेतत्पूर्वं कदा आद्यु-
 दात्तं स्यात् । नरिष्येम कदाचन । नरिष्येम किम् । क-
 दाचन स्तरीः ॥ आमन्वितं च ॥ १८० ॥ सस्वीधनविमक्त्य-
 न्नामाद्युदात्तम् । अग्ने गृहपते ॥ “तेनानन्तरेत्येकप-
 दातिदेशात् ऊर्जो नपादित्यत्र ऊर्जः शब्द आद्यु-
 दात्तः । वस्तुत ऊर्जः शब्दस्तु अन्तोदात्तः । ऊर्जा
 नपातम् । “पदपूर्वमिति तु एतस्यापवादः । तस्याप्रा-

मिर्निषेधविषयश्चात्रोदाहरणम् ॥ कृष्णो ऋगसंख्यो-
 गे । १८१ । कृष्णशब्द आद्युदात्तः स्यात् । पशुवा-
 चकस्य विशेषणं न चेत् । कृष्णोऽसि । कृष्णो रात्र्यै ।
 अन्तेति किम् । स्या कृष्णः । अत्र श्वेत्यस्य कृष्णइ-
 ति विशेषणम् ॥ व्ययवाञ्छान्तः । १८२ । विकारवा-
 नन्तःशब्द आद्युदात्तः स्यात् । परोऽचन्तः । व्ययवाङ्कि-
 म् । अन्तर्ही इति । अग्रमग्र्यम् अतो वचनादिङ्गतो वि-
 कारो न ॥ परः प्रधाने ॥ १८३ ॥ अग्रमाद्युदात्तः प्रधान-
 वाचकश्चेत् । जातः परोऽग्रन्यः । प्रधाने किम् । परो दि-
 वा । अत्र परशब्दोऽन्यवचनः ॥ मात्रा च परिमाणे ॥ १८४ ॥
 मात्राशब्द आद्युदात्तः परिमाणवाचकश्चेत् । कस्य मा-
 त्वा । परिमाणे किम् । विभूश्चात्रा । इदं मातृशब्दस्य
 तृतीयैकवचनम् ॥ दक्षिणाच ॥ १८५ ॥ अग्रमाद्युदात्तः ।
 दक्षिणामातोह ॥ न द्वाविश्वकर्मनिषद्येन्द्रस्य पातु स-
 दः सदृश्येषु ॥ १८६ ॥ दशेत्यादिसप्तसु दक्षिणाशब्द आ-
 द्युदात्तो न । निषद्यादिषु त्रिषु अव्यवहितस्यासम्भवे-
 ऽपि निषेधो भवत्येव । तस्मिन्निति वर्षसप्तमीनिर्हे-
 शविषयं “पदे चेति ज्ञापकात् । दक्षिणा दश । द-
 क्षिणा विश्वकर्म्या । दक्षिणतो निषदृद्य । दक्षिणतऽइ-
 न्द्रस्य । दक्षिणतः पातु ॥ तसित्नादि”ष्विति पुं बहुवचनः ।
 अत्र दीर्घात्त्वाभावात्पूर्वसूत्रस्याप्राप्तौ निषेधो ज्ञा-

प्रकः । यत्किञ्चिदवयवभेदेऽपि कार्यं प्रवर्तत एवे-
 ति । अतएव “एनोऽपापे” इति अस्त्रेणदित्यत्र भव-
 त्येव । दक्षिणाप्तदः । दक्षिणासदृश्यः ॥ कर्णः स्वाङ्गे ॥
 १८७ ॥ कर्णशब्दाद्युदात्तः स्वाङ्गवाचकश्चेत् । क-
 र्णो ते दनी । स्वाङ्गे किम् । कर्णो गर्हभः ॥ महो
 नपुठं० सके ॥ १८८ ॥ सह इत्येतदाद्युदात्तं नपुंस-
 कलिङ्गं चेत् । सहस्त्य । सहश्च मे । नपुंसके किम् ।
 महोऽद्यग्नः । अयं पुंल्लिङ्गः । अयश्च ॥ १८९ ॥ अर्च-
 चाद्युदात्तो नपुंसकश्चेत् । तव शश्वः । नपुंसके कि-
 म् । अयश्च मे । अयं पुंसि ॥ अन्वो वीर्ये ॥ १९० ॥
 अन्वशब्दाद्युदात्तो वीर्यवाचकश्चेत् । अन्वरत्य । वी-
 र्ये किम् । अन्वन्तमः । अत्रान्वशब्दो निर्विडार्थः ॥ ए-
 ता वर्णे ॥ १९१ ॥ अत्रमाद्युदात्तो वर्णवाचकश्चेत् ।
 एताऽरेन्द्राग्नाः । एताश्चिवाः । वर्णे किम् । एता
 मे ॥ रोहितश्च केवलः ॥ १९२ ॥ केवलरोहितशब्द-
 चाद्युदात्तः । रोहितो धूमरोहितः । केवलः किम् ।
 धूमरोहितः ॥ यन्वीराट् ॥ १९३ ॥ यन्वीशब्दाद्यु-
 दात्तो राट्शब्दपरश्चेत् । यन्वी राट् । राट् किम् ।
 यन्श्चि ॥ अषधीरनामन्विते ॥ १९४ ॥ अनामन्वि-
 तउषधीशब्द आद्युदात्तः । याऽअषधीः । अनाम-

स्वाहा वाजः पयो नमः ॥ १६५ ॥ सर्वादृशब्दा
 आद्युदात्ताः । सर्व्व्यत् । यत्र विश्वम् । धर्षमानु-
 षः । विश्वा ऽआशाः । स्वाहा यज्ञम् । वाजश्च मे ।
 पयः पृथिव्याम् । नमः पर्णाय ॥ असि शिवासुपदा
 पयस्वतीयत्ते मधुमतीर्व्वर्चस्वानोजिष्टभ्राजिष्टशु-
 ष्मिणी भद्रद्रवाचच्याय वन्द्यो रैङ्गो यस आ-
 दित्यस्त्रितः सोमेन स्वसेत्येतेषु ॥ १६६ ॥ शिवादि-
 पुसप्तदर्शसु असिशब्द आद्युदात्तः स्यात् । असि शिवा ।
 असि यत्ते । भागोऽसि । मधुमतीर्नः । असि व्वर्चस्वान-
 हम् । अस्योजिष्टोऽहम् । असि भ्राजिष्टोऽहम् ।
 असि शुष्मिणी । असि भद्रद्रवाचच्याय । असि व्व-
 नद्यश्च । असि मेद्वाश्च । असि यमः । अस्यादित्यः ।
 असि त्रितः । असि सोमेन । असि स्वसा अत्र “स-
 न्निष्ठाष्टविप्रल्लष्टघोरि”त्यनेन व्यवहितस्य असि स्यो-
 नेत्यसिशब्दस्य सुपदाशब्दपरत्वेऽपि आद्युदात्तत्वं ।
 न पयस्वती सहचरितत्वात्सुपदा चासिति सुपदा श-
 ब्दस्य आद्युदात्तत्वनिमित्तत्वं । तेजासहचरितस्य
 स्योनाप्ति सुपदासि ॥ धनदारत्नधाभ्यां च ॥ १६७ ॥
 आभ्यां च परोऽसि शब्द आद्युदात्तः । धनदाऽअसि ।
 रत्नधाऽअसि ॥ राघोऽपौषे ॥ १६८ ॥ रायइत्येतत्प-
 दमाद्युदात्तं स्यात्पौषशब्दः परो न चेत् । रायो मे ।

तोतो रायः । अपोषे किम् । रायस्पोषम् ॥ न भा-
 गमीशिषयोः ॥ १९९ ॥ एतयोः परयो रायद्वयेतदा-
 द्युदात्तन् । रायो भागम् । रायऽईशिषे ॥ त्रिधा
 बद्धहितयोः ॥ २०० ॥ एतयोस्त्रिधाशब्द आद्युदात्तः ।
 त्रिधा बद्धः । त्रिधा हितम् ॥ सुकृतं भूते ॥ २०१ ॥
 सुकृतपदमाद्युदात्तं भूतकालवाचकं चेत । पृथुः सु-
 कृतः । भूते किम् । सुकृतं च जे । अयं पुण्यवाच-
 कः ॥ द्विरुदात्तानि ॥ २०२ ॥ अधिकारोऽयम् ॥ ~~बृ-~~
 हस्पतिर्वनस्पतिर्नराशर्ठः सस्तनूनपत्ने तनूनपान्क्ती-
 षासोषासायक्ता द्यावापृथिवी द्यावाद्यासा क्रतूदद्या-
 भ्यामेतवाऽअन्वेतवा इति च ॥ २०३ ॥ चकारादुत्तरस्व-
 चादनामन्वितानीत्यपद्यते । अनामन्वितानि बृह-
 स्पतिरित्यादिद्वादशपदानि द्विरुदात्तानि भवन्ति ।
 अनामन्वितानि किम् । तनूनपालथः । बृहस्पतेऽ-
 अति । अतस्पते वीङ्ङुङ्गः । द्यावापृथिवीऽउरो ॥
 देवताद्वन्द्वानि चामन्वितानि ॥ २०४ ॥ आमन्वि-
 तानि वर्जयित्वा देवताद्वन्द्ववाचकानि पदानि द्विरुदा-
 त्तानि । अग्नीषोमौ । मित्रावरुणौ । देवतेति कि-
 म् । दीक्षातपसोः । अनामन्वितानि किम् । धेनुस्मि-
 चावरुणा ॥ इन्द्रावृहस्पतीभ्यामिन्द्रावृहस्पती इति
 चीणि ॥ २०५ ॥ अनयोः शब्दयोस्त्रोण्यक्षराण्युदा-

तानि स्युः । इन्द्राबृहस्पतिभ्यान्वा देवांश्व्यम् । इ-
 न्द्राबृहस्पतीऽऽकृष्याम् ॥ सर्वभग्ना ३ इ लाजी-
 ङ्काचोनिति त्रिमात्राणिच ॥ २०३ ॥ अग्ना इत्या-
 दिपदत्रयं सर्वमुदात्तं स्यात् । त्रिमात्रोऽस्ति येषु
 तानि त्रिमात्राणि त्रिमात्रस्वरविशिष्टानि निपात्यन्ते ।
 अग्नाइ । लाजीइन् । शाचीइन् ॥ प्रणवश्च ॥ २०४ ॥
 अयंच सर्वोदात्तत्विमात्रश्च स्यात् । मादयन्तामो ३
 इप्रतिष्ठु । ओइक्रतो ॥ विवेशाइति चानुदात्त-
 म् ॥ २०५ ॥ उत्तरम्पूर्वं इत्युत्तरस्त्राभ्यामपकृष्यते ।
 अवसाने विद्यमानमनुदात्तं विवेशाइति पूर्वं त्रिमा-
 त्रस्वरविशिष्टं निपात्यते । विश्वम्भुवनमाविवेशा ३ ।
 उत्तरं किम् । आविवेश कान्यन्तः । अनुदात्तं कि-
 म् । येषु विश्वम्भुवनमाविवेश । हिरण्यगर्भऽइत्य-
 ध्याये विवेशपदस्य चतुर्वारमेकस्मिन्दर्भे पठितत्वारपू-
 र्वत्वस्य सापेक्षत्वात्तदध्यायस्यस्यैव स्तुतत्वम् । तेनान्य-
 त्त अत्रां २ ॥ ऽआविवेश । अभिसंविवेशेत्यादौ न ॥
 आसीदितिचोत्तरंविचारे ॥ २०६ ॥ विचारे वर्त्त-
 मानमवसानस्य आसीदितिपदमनुदात्तविशिष्टं नि-
 पात्यते । उपरि खिदासीत् । विचारे किम् । खि-
 त्कथाऽसीत् ॥ पूर्वमन्तोदात्तम् ॥ २०७ ॥ विचारे
 वर्त्तमानं पूर्वमन्त्वमध्यस्थमासीदितिपदमन्तोदात्तं स्या-

त् । त्रिमात्रं च निपात्यते । अधः खिदासीत् ।
 विचारे किम् । का खिदासीत् । अन्तोदात्तमित्यधि-
 कारः ॥ इन्द्रञ्चन्द्रसोमपूर्वं पूषाग्निवायुषु ॥ २०८ ॥
 पूषादिषु त्रिषु उत्तरपदभूतेषु इन्द्रसोमपूर्वपदकं
 इन्द्रमन्तोदात्तं स्यात् । इन्द्रापूषस्योः । इन्द्राग्नी तम-
 प । इन्द्रवायुभ्याम् । सौमापौष्यः ॥ अग्निश्चे-
 न्द्रे ॥ २०९ ॥ इन्द्रशब्दे उत्तरपदे सति अग्निपूर्वी इ-
 न्द्रोऽन्तोदात्तः स्यात् । ऋक्क्वसामयोः शिल्प्ये ॥ यती
 गतौ ॥ २१० ॥ यतइत्येतत्पदमन्तोदात्तं स्याद्गत्यर्थकं
 चेत् । स्वर्यतो धिया । गतौ किम् । यतो जातः
 प्रजापतिः ॥ पायोर्विशः ॥ २११ ॥ पायुशब्दाद्विश-
 इत्ययमन्तोदात्तः । पायुर्विशः ॥ पायोः किम् । दैवीर्वि-
 शः ॥ आयुरर्योर्विश्यस्तिभ्यः ॥ २१२ ॥ अर्यमादि-
 ब्यस्त्रिभ्यः पर आयुःशब्दोऽन्तोदात्तः । अर्यमायुः ।
 उर्वश्यायुः । विधानसामर्थ्याद्यवधानेऽपि । कृष्णम-
 स्ति । आयोद्वा । एभ्यः किम् । आयुर्भ्यः ॥ अस्य
 रोचनासौ बोधा मे पारम्पुरऽएतारो दिवः कोऽह-
 न्वन्मही व्यऽईशऽईशानेभ्यः ॥ २१३ ॥ रोचनादि-
 द्वादशभ्यः परोऽस्य शब्दोऽन्तोदात्तः । रोचनाऽस्य ।
 अतावस्य पिता । बोधा मेऽअस्य । तमसस्पारमस्य ।
 पुरऽएतारोऽअस्य । दिवोऽअस्य षष्टम् । कोऽअस्य ।

वेदाहमस्य । त्वमस्य यन्ता । महीमस्य स्तोत्रे, यऽईशे-
 ऽअस्य । ईशानमस्य ॥ प्रत्नाय्यज्ञस्य हविषः पाही-
 त्पातं मदध्वो यजमानस्य हीतुरजरासो लोकेषु
 च ॥ २१४ ॥ प्रत्नामित्याद्येकादशसु अस्थेत्यन्तो-
 दात्तं स्यात् । अस्य प्रत्नाम् । अस्य यज्ञस्योद्वचः ।
 अस्य हविषस्तना । सुमनाऽअस्य पाहि । अस्थेदिन्द्रो
 वाद्वधे । अस्य यन्ता । अस्य मदध्वः पिवत । अस्य
 यज्ञमानस्य । अस्य होतुः प्रदिशि । अस्याजरासः ।
 अस्य लोकः सुतावतः । अनुदात्तमन्यत् ॥ २१५ ॥
 उक्तान्यं यदस्थेतिपदमनुदात्तम् । कथ्यस्य विष्टाः । षड-
 स्थ्य विष्टाः ॥ अनुदात्तमाख्यातमामन्त्रितवत् ॥ २१६ ॥
 तिङन्तमामन्त्रितवत्पदं पूर्वमपादादौ विद्यमानं पर-
 स्परान्वितार्थकं चेदनुदात्तम् । पशून्पाहि । हव्य-
 ठं रक्ष । पदपूर्वकिम् । व्यन्तु व्ययः । विदेदग्निः ।
 अपादादौ किम् । अरातीः सहस्र । परस्परान्विता-
 र्थकं किम् । विष्णो पाहि । पाहि यज्ञम् ॥ परो-
 पावप्रतिपर्यन्वप्यलध्याङ्प्रसन्निर्हुरन्निविस्त्रभि ॥
 २१७ ॥ परा । उप । अव । प्रति । पार । अनु । अपि ।
 अति । अधि । आङ् । प्र । सम् । निर् । दुर् । उत् ।
 नि । वि । सु । अभि । एते विंशतिरुपसर्गाः । तथा
 चोक्तम् । विंशतेरुपसर्गाणामुच्चा एकाक्षरानव । आ-

द्युदात्ता दशैतेषामन्तोदात्तमभिस्त्वयम् । १ । उप-
 सर्ग उपसर्गे ॥ २१८ ॥ उपसर्ग उपसर्गे परेऽनुदात्तः । स-
 म्प्रच्यवद्भ्रम् । सम्प्रयात ॥ आम्बेडिते चोत्त-
 रः ॥ २१९ ॥ द्विरुच्चारणे पर उपसर्गेऽनुदात्तः ।
 प्रप्र यज्ञपतिम् । सठं०समित् ॥ कदाख्यातयोश्चो-
 दात्तयोः ॥ २२० ॥ उदात्तोऽभक्ति ययो ह्युदात्तवति क-
 दन्ते उदात्तवत्याख्याते परे उपसर्गेऽनुदात्तः । विभ्रा-
 जमानः । सञ्जरन्ति । उदात्तयोः किम् । ~~उदात्त-~~
 मि । अवधूतम् ॥ नाथ्येकाक्षरश्च स्वरसन्धयेऽक-
 ति ॥ २२१ ॥ अभिरेकाक्षरश्चोपसर्गः स्वरात्मके उ-
 पसर्गेण सन्धिमति कदन्तभिन्ने परेऽनुदात्तो न स्या-
 त् । अर्थादधामि । अर्ध्यपिञ्चन् । व्याकरोत् ।
 न्यस्रीदत्पिता नः । व्यदधुः । अकृति किम् । एज्या-
 ऽइषः ॥ आपूतजातयोः ॥ २२२ ॥ आइत्ययमुपसर्गः
 पूतजातयोः परयोरनुदात्तो न स्यात् । आपूतः । आ-
 जातः ॥ अधि नि प्र प्रति श्रितात्रिणं प्रभानवः पच-
 तेषु ॥ २२३ ॥ अवीत्यादयश्चत्वारो यथासङ्ख्ये श्रि-
 तादिषु चतुर्षु नानुदात्ताः । अधिश्रिताः । विश्व-
 न्यत्रिणम् । प्रभानवः सिस्वते । प्रतिपचता गृभीषत ॥
 उज्जेषमावर्ततऽआपनीफणरसठं० सनिष्यदरसंवृतं प्रया-
 णठं० सञ्जरन्तठं० सठं० रभद्वं प्रसितिं विक्क्रमस्वे-

त्येष्वनु ॥ २२४ ॥ उज्जेषमित्यादिदशसु अनुरनुदा-
 र्ततो न । अनूज्जेषम् । अन्वावर्त्ते । अन्वापनीफ-
 णत् । अनुसर्ठं सनिष्ठ्यदत् । अनुसँवतम् ॥ अनुप्र-
 याणम् । अनुसञ्चरन्तम् । अनुसर्ठं रभङ्गम् । अ-
 नुप्रसिरिम् । अनुविक्रमस्र ॥ औपष्पीदारते ॥ २२५ ॥
 आ । उप । एतौ उदात्ते प्रशब्दे नानुदात्तौ भवतः ।
 आप्रयच्छ । उपप्रागात् ॥ अभि प्रच्छुपसुप्रयातप्र-
 त्यसनुष्वासुषाव ॥ २२६ ॥ अभिप्रेहीत्यादि चत्वारि
 निपात्यन्ते । प्रक्षत्याऽऽख्यातमाख्यातपूर्वम् ॥ २२७ ॥
 नानुदात्तम् । पिरन्तुमदन्तु व्यन्तु ॥ उदात्तोऽस्ति
 यस्मिन्नुदात्तवतः आमन्वितात्परमाख्यातन्नानुदा-
 र्तम् । अग्ने पवस्र । होतर्थ्यज । एकान्तराद-
 पि ॥ २२८ ॥ एकप्रदान्तरितादपि उदात्तवतआ-
 मन्वितात्परमाख्यातन्नानुदात्तम् । ब्रह्मन्प्रश्नम्भ-
 न्तस्यामि । अपिशब्दात्क्वचिदनुदात्तम् । इन्द्राया-
 हि । एतन्निर्णये सम्प्रदायएव शरणम् ॥ यदृत्तोपप-
 दात् ॥ २२९ ॥ च अथर्थे । यदा यच्छब्देन वृत्तं स-
 म्पादितं यत् यदि यतः यत्र यथा ये इत्यादि सर्ववि-
 भक्त्ये तं यदृत्तं तदुपपदं अर्थतः सस्वदं येन पदेन
 वच्चादपि परमाख्यतन्नानुदात्तम् । अपिना यदृत्ता-

ऽअरोचथाः । यथा समुद्रद्रऽएजति । यऽउपरासऽ-
 द्वयुः । दूरस्थस्यापि अर्थतः सम्बन्धो ग्राह्यः । तथा चो-
 क्तम् । यस्य येनार्थसम्बन्धो दूरस्थस्यापि तस्य तत् ॥
 अर्थतो ह्यसमानानामानन्तर्येन्न कारणम् ॥ १ ॥
 हे श्व ॥ २३० ॥ हिशब्दादुत्तरमाख्यातन्नानुदात्त-
 म् ॥ आपो हिष्ट ॥ उत्तरेऽपि ॥ २३१ ॥ हिशब्दे
 परं चाख्यातन्नानुदात्तम् । वासुशन्ति हि ॥ ने-
 त् ॥ २३२ ॥ अस्मान्निपातसमुदायात्परमाख्यातं
 नानुदात्तम् ॥ नेत्त्वदपचतयात् ॥ समनसस्कर-
 त् ॥ २३३ ॥ समनसइत्यस्यात्परं करदित्याख्यातं
 नानुदात्तम् । असपत्नाः समनसस्करत् ॥ द्वयोः
 पूर्वं समुच्चये ॥ २३४ ॥ द्वयोराख्यातयोः समुच्चये
 वर्तमानयोः पूर्वन्नानुदात्तम् । शर्म च सत्यो व्वर्म च
 सत्यः । शञ्च व्वच्च परिच व्वच्च । समुच्चये किम् । तन्त-
 मिहतं व्वज्ज्जेण तन्तमिहतम् ॥ इति प्रकृतिस्वराः ॥ अर्थः
 पदम् ॥ २३५ ॥ अर्थोऽस्ति यस्मिन्नर्थवाचकः । अक्षर-
 समुदायो”ऽक्षरं वा पदं स्यात् । एषः । सः । तत् ।
 उत । त्वा । आ । अवतु ॥ तच्चतुर्धा ॥ २३६ ॥ त-
 त्पदं चतुः प्रकारं स्यात् । उक्तं च । क्रियावाचकमाख्यात-
 मुपसर्गो विशेषकत् ॥ सत्त्वाभिधायकन्नाम निपाताः
 पादपूरणाः ॥ २३७ ॥ अर्पयतु । पाहि । इत्याद्याख्यात-

म् । परा । उप । इत्यादयो विंशतिरूपसर्गाः । देवः ।
सविता । इत्यादीनि नामानि । वा च उतेत्यादयो
निपाताः ॥ पदविच्छेदोऽसंज्ञितः ॥ २३८ ॥ पदे
पदे विच्छेदो विलम्बेनोच्चारणं असंज्ञितः । न संज्ञिता
यस्मिन्तः पदपाठः । धिसञ्ज्ञकेषु विसर्गस्य लोपाद्वि-
सर्गान्तस्वरान्तत्वनिर्णयार्थं सन्दिग्धानि लिख्यन्ते ।
विष्वश्वाजदजयस्पृधः । विष्वश्वा विष्वराजति । इति
मदद्वये ऊष्मान्तं ऊष्मा विसर्गः । अन्यत्र स्वरान्तम् ।
विश्वारूपाणि ॥ २३९ ॥ पृथिव्यापदं मन्धीत्यस्मिन्तस्वरा-
न्तमन्यत्रोष्मान्तम् । इमापदं विष्वश्वा । वः । ब्रह्म हरीदुक्ता
ज्जान नु कम् । इति सप्तसु स्वरान्तम् । अन्यत्रोष्मान्तम् ।
इमा रुद्रायेत्यादि । विष्णो बभूव नासत्या भिषजा न
आवोठं या देवा हविषा नो ष्टडातः । नोऽअच्छु विष्व-
सुञ्चइत्येतेषु दशसु ताइति स्वरान्तमन्यत्रोष्मान्तम् ।
ताः । नः । हिन्वन्तु । हविर्हस्पत्योः साध्यादा इति य-
थासङ्ख्यं स्वरान्तं अन्यत्र विसर्गान्ते । आर्शः हीः ।
वसुभिः ॥ २४० ॥ वरिवो विष्वद्व्युत्रमित्यनयोर्धिषण्यास्व-
रान्तमन्यत्र विसर्गान्ते । ऊचिषे । धिषण्याये ॥ मर्तो व्वुरी-
त मर्तंष्वगिनः परोमर्त्तस्ते मर्त्तइति च ॥ २४१ ॥ एते-
षु चतुर्षु मर्त्तशब्दोऽयकारः । अन्यत्र मर्त्तर्यः ॥ क्रमो-
क्तावृत्तिः पदेषु ॥ २४२ ॥ क्रमप्रकरणे उक्ता आवृत्तिः

पदपाठे स्याद्वसानवर्जम् ॥ तद्यथा ॥ पूर्वस्थोत्तरसठ्-
 हितस्य ॥ २४३ ॥ स्थितोपस्थितमवगृह्यस्य ॥ २४४
 अन्तःपदशीर्षी भावे ॥ २४५ ॥ विनामे ॥ २४६ ॥ प्रगृह्ये ॥
 २४७ ॥ रिफिते निरुक्ते ॥ २४८ ॥ तत्रावग्रहवतः पदस्य
 स्थितोपस्थितं स्यात् । ये विधयः स्थितोपस्थितो वेष्टने
 न भवन्ति ते तत्प्रकरणे एव दर्शिताः । कुत्राव-
 ग्रहः कर्त्तव्यस्तदाह ॥ समासेऽवग्रहो ह्रस्वसमका-
 लः ॥ २४९ ॥ समासऽत्यधिकारः । समासेऽवग्रहो-
 ह्रस्वसमकालः एकमात्रकालो विरामः स्यात् । स च
 चर्चायां प्रदर्शनीयः सम्प्रदायात् । अन्तःपाश्र्व्यमित्य-
 न्तः । पाश्र्व्यम् । अनुरूपमित्यनु । रूपम् । व्रतपतऽइ-
 तिव्रत । पते । पुरोगाऽइति पुरः । गाः । मणिवा-
 लऽइति मणि । मालः । षट्क्कसामाभ्यामित्यृक् । सा-
 माभ्याम् । अवग्रहइत्यधिकारः ॥ तरतमयोश्चातिश-
 येऽदक्षिणप्रत्यासङ्गे ॥ २५० ॥ समासाभावादारम्भः ।
 अतिशये विद्यमानयोरुत्तरतमयोरवग्रहः स्यात् । द-
 क्षिणशब्दः प्रतियोगी न चेत् । पूर्णतरमिति पूर्ण ।
 तरम् । प्रप्रितममिति प्रप्रि । तमम् । अदक्षिणेत्यादि
 किम् । द्यावापृथिव्योर्दृदिगं पार्श्वं त्रिभिर्दृष्टां देवानामु-
 त्तरमित्यत्रोत्तरमित्येव । अतिशये किम् । कारोत्तरः ॥
 व्धितमहूतमसूतमगोपातमरत्नधातमवसुधातमाः पू-

र्वेण ॥ ३५१ ॥ एते शब्दाः पूर्वेणावगृह्यन्ते । देववी-
तममिति देव । वीतमम् । देवहृतममिति देव ।
हृतमम् । सुहृतममिति सु । हृतमम् । सुगोपातमऽ-
इति सु । गोपातमम् । सुधातमऽइति सु । धातमः ॥
सर्पदेवजनेऽव्यञ्च ॥ ३५२ ॥ इदं च पूर्वेणावगृह्य-
ते । सर्पदेवजनेऽव्यञ्चइति सर्प । देवजनेऽव्यञ्चः ॥
तूणवह्मसुत्तरेण ॥ ३५३ ॥ इदमुत्तरेणावगृ-
ह्यते तूणवह्ममिति तूणव । धमम् ॥
रायस्पोषदे विजावेति च ॥ ३५४ ॥ इमे चोत्तरेणा-
वगृह्यते । रायस्पोषदइति रायस्पोष । दे । विजा
वेति विजा । वा ॥ वज्रप्रकृतावागन्तुना पर्वणा ॥
३५५ ॥ वज्रपदसमासे पाश्चात्कालिकेन पदेनावग्र-
हः स्यात् । प्रजापतिरिति प्रजा । पतिः । सुप्रजाऽइ-
ति सु । प्रजाः ॥ तद्द्विति तद्विते न्यायसंघट्टितं चेत् ॥
३५६ ॥ वतीति तन्त्रेण द्विरुच्चारितं तदस्ति यस्मिन्त्सः
तस्मिन्मन्त्रेण विद्यमाने तद्विते वति प्रत्यये च परेऽव-
ग्रहः स्यात् । शास्त्रोक्तसन्धिमत्पदं चेत् । मधुमदिति
मधु । मत् । सँवतमिति सम् । वतम् । न्यायसंघितमिति
किम् । मरुत्वान् । अत्र "स्यर्गोऽपञ्चम" इति तृतीयः
शास्त्रसिद्धोपि न कृतः । अतो न भवति ॥ शास्त्रन्वा-
तातिषु च ॥ ३५७ ॥ अम् इत्यादिषु चतुर्ध्ववग्रहः स्या-

त् । ऋतुशऽइत्युत् । शः । अष्टतत्त्वमित्यष्टत
 तत्वम् । देवत्रेति देव । चा । ज्येष्ठतातिमिति
 उज्येष्ठ । तातिम् ॥ धात्वर्थं यकारे स्वरपूर्वे ॥ ३५८ ॥
 धातुसञ्ज्ञानिमित्तभूतो यकारः क्वजादिः स्वरपूर्वे त-
 स्मिन्परेऽवग्रहः स्यात् । वृषयमाणऽइति वृष । यमा-
 णः । धात्वर्थे किम् । जायमानः ॥ वाःसौ च भूत-
 काले स्वरेण ह्रस्वादनुषि ॥ ३५९ ॥ स्वरेण तृतीया
 पञ्चम्यर्थे । ह्रस्वस्वरात्परभूते वांसशब्दे भूतकालार्थे
 परेऽवग्रहः स्यात्स उषरूपो न चेत् । यञ्चिवाःसऽइति
 यञ्चि । वाःसः । सस्रवाःसऽइति रुस्र । वाःसः । स्व-
 रेण किम् । चिकित्वान् । ह्रस्वात्किम् । अन्यशाखी-
 यम् । जिगीवाःसः । भूतकाले किम् । सुविदुद्वाःसऽ-
 इति सु । विदुद्वाःसः । अनुषि किम् । तस्युषः ॥
 प्रक्त्पूर्वविश्वेभर्तुर्व्यस्त्या ॥ ३६० ॥ एभ्यः पञ्चभ्यः
 स्याप्रत्ययेऽवग्रहः स्यात् । प्रक्त्थेति प्रक्त् । था । पूर्वथेति
 पूर्व । था । विश्वथेति विश्व । था । इमथेतीम ।
 था । ऋतुथेत्युत् । था ॥ ह्रस्वञ्जनाभ्याम्भकारादौ
 विभक्तिसञ्ज्ञे प्रत्यये ॥ ३६१ ॥ ह्रस्वाद्यञ्जनाच्च परे भका
 रादौ विभक्तिसञ्ज्ञे प्रत्यये परेऽवग्रहः स्यात् । अ-
 ग्निभिरित्यग्नि । भिः । धावद्भ्यऽइति धावत् ।
 भ्यः । तच्चम्भ्यऽइति । तच्च । भ्यः । समिद्भिरिति

समित् । भिः । ह्रस्वेत्यादिकिम् । व्वातेभ्यः ।
पत्नीभ्यः । विभक्तीति किम् । गर्हभः । खिति चान-
तौ ॥ ३६२ ॥ ह्रस्वञ्जनाभ्यामकृतपत्वे सुइति
विभक्तिप्रत्यये परेऽवग्रहः स्यात् ह्रस्विखिति ह्रत् ।
सु । अणिस्वत्यप् । सु । धामखिति धाम । सु । अन-
तौ किम् । अग्निषु । स्तुषु । विभक्तीति किम् ।
असुम् । ह्रस्वेति किम् । यासु । वर्णसङ्ख्येऽन्त-
रतः ॥ ३६३ ॥ समासइति मण्डकश्रुतिन्याये-
नानुवर्तते मध्ये त्वसम्भवान्न सम्बध्यते । वर्णवाच-
के मङ्ख्यावाचके च समासे विकल्पेनावग्रहः स्यात् ।
धूमन्त्ररोहितऽइति धूमन्त्र । रोहितः । पञ्चदशेति प-
ञ्च, दश । त्रयोदशेति त्रयः । दश । विभाषितत्वात् ।
त्रिनवत्रयस्त्रिंशदिति त्रिनवत्रयस्त्रिंशत् । अत्र
न । व्यवस्थितविकल्पः । सम्प्रदायानुसारेण पठनी-
यम् ॥ अनुदात्तोपसर्गे चाख्याते ॥ ३६४ ॥ अनुदा-
त्ते उपसर्ग आख्यातपरेऽवग्रहः स्यात् । उपधावती-
त्युप । धावति । सम्भरन्तीति सम् । भरन्ति ॥ गिरि-
त्रययोः ॥ ३६५ ॥ गिरिशब्दोऽवगृह्यते त्रययोः पर-
योः । गिरिशेति गिरि । श । गिरित्रेति गिरि । त्र ॥ इ-
वकाराम्बेडितायनेषु ॥ ३६६ ॥ इवकारादिषु चतुर्ष्व-
ग्रहः स्यात् । स्तुचीवेति स्तुचि । इव । ल्पट्कारे-

भिरिति वप्रट् । कारेभिः । सठं०समिति सम् । स-
 म् । प्रायनायेति प्र । अथनाय ॥ एकात्समी-
 ची ॥ ३६७ ॥ एकशब्दात्परः समीचीशब्दोऽवगृह्य
 ते । एकम् । समीचीऽइति सम् । ईची । एकात्कि-
 म् । समीचीऽइति समीची । उरसा ॥ त्वायवः शंथो
 ब्रह्मिर्द्वाऽस्मयुष्मन्मयीऽसुम्नयाशुया साधुदा धृ-
 षणुषा विशालमनुया ॥ ३६८ ॥ एतान्येकादशप-
 दानि सावग्रहाणि स्युः । त्वायवऽइति त्वा-य-वः-
 वः । शंथोरिति शम् । योः । ब्रह्मिर्हेति ब्रह्मिः । धा ।
 अस्मयुमित्यस्मयुम् । युम् । मृन्मयीमिति मृत् । म-
 यीम् । सुम्नयेति सुम्न । या । आशुयेत्यःशु । या ।
 साधुयेति साधु । या । धृष्णुयेति धृष्णु । या । वि-
 शालमिति वि । शालम् । अनुयेत्यनु । या ॥ ष्टगयु-
 सुभयादतोऽपामार्गः किम्पुरुषमिति च ॥ ३६९ ॥
 एतानि चत्वारि पदान्यवगृह्यन्ते । ष्टगयुमिति ष्ट-
 ग । युम् । उभयदत्तऽइत्युभय दत्तः । अपमार्गेत्यप ।
 मार्गः । किम्पुरुषमिति किम् । पुरुषम् ॥ अधीवा-
 समित्येके ॥ ३७० ॥ एकशब्दो मुख्यार्थः । एतत्सा-
 वग्रहं स्यात् । अधिवासमित्यधि । व्वास्म् ॥ प्रति-
 षेधे नावग्रहः ॥ ३७१ ॥ प्रतिषेधवाचिनि पूर्वपदे-
 ऽग्रहो न स्यात् । अरत्नसा । अनिरा । उत्तरेण चा-

कारेण ॥ ३७२ ॥ प्रतिषेधवाचिनः परेणाकारेणा
वग्रहो न स्यात् । अनातताय । अनाष्टष्ठ्याः ॥ द्वापू-
र्व्वत् ॥ ३७३ ॥ द्वाइतिपूर्व्वपदं नावगृह्यते । द्वादश ॥
सङ्ख्या पूर्व्वश्चा धा ॥ ३७४ ॥ सङ्ख्यावाचकपूर्व्व-
पदं धाइत्यस्मिन्परे नावगृह्यते । त्रिधा । सप्त-
धा । कतिधा ॥ द्वन्द्वानि द्विवचनान्तानि स्वरान्तपूर्-
र्व्वपदानि ॥ ३७५ ॥ स्वरान्तपूर्व्वपदमेषां तानि द्विवच-
नानि नावगृह्यन्ते । मित्रावरुणाभ्याम् । अ-
ग्निषोमौ । स्वरान्तीत्यादि किम् । ऋक्सामयोरित्यु-
क्त् । सामयोः ॥ तद्विधते चैकाक्षरवृद्धावनिहि-
ते ॥ ३७६ ॥ तद्विधते सत्येकाक्षरस्य पूर्व्वपदस्य वृद्धौ
उत्तरपदेऽप्यर्वाहितायामवग्रहो न स्यात् । सौभा-
ग्यम् ॥ वैस्तुभेनेति चै । स्तुभेन । अनिहिते किम् । सा-
म्नाज्यमिति साम् । राज्ञ्यम् । एकाक्षरे कि-
म् । आनुस्तुभमित्यानु । स्तुभम् ॥ अञ्चतिसहत्योः
कालोपे ॥ ३७७ ॥ कल्लोपे सति अञ्चतिसहत्योः प-
रयोर्नावग्रहः स्यात् । प्राड् । प्रत्यङ् । ऋताघाट् ।
कालोपे किम् । आच्योत्या । अच्य । ष्टतनासह्याये-
ति ष्टतना । सह्याय । अनुरुसुब्भ्यां कालोपे ॥ ३७८ ॥
अञ्चतौ सहतौ च परेऽवग्रहनिषेधो न स्यात् । उरु-
व्यञ्चतित्युरु । व्यञ्चम् । सुमाहमिति सु । साह-

म् ॥ समिदाभ्यां वत्सरः ॥ ३७६ ॥ सम् । इदा
 अभ्यां वत्सरेऽवग्रहो न स्यात् । संवत्सरः । इदा व-
 त्सरः । समिदाभ्यां किम् । परिवत्सरऽइति प-
 रि । वत्सरः ॥ प्राग्निव्यामनिन्धौ प्रस्ये-
 षे ॥ ३८० ॥ प्रअग्निइत्येताभ्यां इन्धधातुभिन्ने परे
 एकीभावसन्धाववग्रहः स्यात् । प्राणः । आग्निद्र-
 म् । अनिन्धौ किम् । प्रेडऽइति प्र । इडः । प्राग्नि-
 व्यां किम् । अपानऽइत्यप । आनः । वीङ्घ्रायेति चि-
 ईङ्घ्राय ॥ जनयत्याऽओषधयो वृषायिषत नहि च
 नास्मद्व्यमजावयो वल्लगम् ॥ ३८१ ॥ जनयत्या इ-
 त्यादीन्यष्टौ नावगृह्यन्ते ॥ जनयत्यै च्वा । ओषधयः
 प्रति । भागमावृषायिषत । नहि तेषाममा च न ।
 कदा चन । पावतोऽअस्मद्व्यमम् । उपहृताऽअजाव-
 यः । अहन्तं वल्लगमुत्किरामि ॥ समानोऽनश्चमेधे ॥
 ॥ ३८२ ॥ समानशब्दो नावगृह्यते । अश्चमेधे न चे-
 त् । ये समानाः । अनश्चमेधे किम् । समानऽइति
 सम् । आनः । तेजोऽसीत्यध्याये एतदारभ्याध्यायच-
 तुष्टयमश्चमेधसञ्ज्ञकम् ॥ व्यायुरसजातः समुद्द्रोऽहो-
 रात्रे विश्वानरो विश्वाहाग्रहायणोऽसपक्त्वा गो-
 धागे धूमाऽआशुशुज्जिनिर्न्यग्रोधः पुरीडाशः प्रावणे-
 निरगोतमतस्करान्धस्मासाश्चत्यऽउपस्तिर्माकिर्वि-

श्चामिचो गोपाप्प्रऽउगमङ्कानि कर्त्तवन्तरुदधा-
 त्पवीरवन्तीहारेण प्राट्टता घनाघनऽईदृङ्ग्यादृङ्-
 शूघनांसः कुशवङ्कुचरः प्प्रियङ्गुवी नीवारा एकादश
 षोडश चन्द्रमाऽआयुवो ष्याग्धोऽनड्डान्गविष्ठिठ-
 रः कपर्दिने पुलस्तये जिषङ्गिणे कुलालेभ्यः क-
 र्मारिभ्यः पुञ्जिष्टेभ्यो द्वीष्याय नीष्याय किठं शि-
 लायैलट्टदाः शूक्रागाय शूकृताय चराचरेभ्यः पाराव-
 तान्गोलत्तिकाऽऽचुरजगरो विपन्न्यवी दाचायणाऽ-
 आयुश्रुठं० सुरामं बृहस्पतिर्विनस्पतिर्नराश्रुठं० सुर-
 भिर्नरिष्ट्ठाद्यै ॥ ३८३ ॥ एतानि सप्ततिपदानि नावगृ-
 ह्यन्ते । इदं दिक्प्रदर्शनार्थम् । अन्यान्यथैवंविधानि
 द्रष्टव्यानि । उत्तम्भनम् । आदिसंशयात् । विशौजाः
 अन्याद्यसमासात् । उगणाः । उपसर्गैकदेशलोपात् । पुं-
 श्चनूम् । अनुनासिकीपधत्वात् । अवत्तानाम् । धात्वे-
 कदेशलोपात् । इत्यादीनि । तथा चोक्तम् । आदिम-
 ध्यान्तलुप्तानि समासान्यायभाञ्जि च ॥ नावगृह्णन्ति-
 कवयः पदान्यागमवन्ति च ॥ १ ॥ चकारोऽनुक्तसमुच्चया-
 र्थः । तेन ध्रजीमानित्यत्र नावग्रहः । अत्र सम्प्रदाया-
 नुसारेण व्यवस्था ॥ अनितावन्तर्विकारागसम्प्रागु-
 र्का ॥ ३८४ ॥ इतिरहितं पदं मध्यस्थविकारागस-
 सहितं पूर्वमुच्चार्थं स्थितोपस्थितं कार्यम् । श्रेयस्कर ।

श्रेयः करेति श्रेयः । कर । आयुष्प्याः । आयुःपाऽइत्या-
 युः । पाः । ऋतस्प्यते । ऋतपतऽइत्यृत । पते । अहर्ष्य-
 तथे । अहःपतयऽइत्यहः । पतथे । दुदुञ्चन् । दुधुञ्च-
 न्निति दुधुञ्चन् । विश्प्यतीवेति च ॥ ३८५ ॥ इदं च पू-
 र्वमुक्त्वा स्थितोपस्थितं कर्त्तव्यम् । विश्प्यतीवोप-
 स्थिते ॥ ३८६ ॥ विश्प्यतीदमिवे परे प्रकृत्या भव-
 ति । उपस्थिते विद्यमानं चेत् । विश्प्यती व । विश्-
 प्यतीवेति विश्प्यती । इव । सठ्ठं हितावद्भवग्रहः
 स्वरविधौ परञ्च सर्वञ्चेदनुदात्तम् ॥ ३८७ ॥ अवग्र-
 हयोग्यं पूर्वं पदं स्वरविधौ संहितावद्भवति परं च स-
 र्वञ्चेत्संहितावत्सर्वमनुदात्तञ्चेत् । आखरे सत्यऽइत्या-
 खरे । सत्यः । "नोदात्तस्वरितोदय"मिति निषेधात्प्र-
 चयो न । प्रजावतीरिति प्रजा । वतीः । अत्रो"दात्ता-
 च्चःनुदात्त"मिति वकारस्य स्वरितः । वृद्धितममिति
 वृद्धि । तमम् । अत्र"स्वरितात्पर"मित्यनेन तममित्य-
 स्य प्रवयो भवति । स्वरविधौ किम् । धावद्भव्यऽइति धाव-
 त् । भ्यः । अत्र संहिताया अभावात्"स्प्यर्थाऽपञ्चस" ॥
 इति तृतीयो न । सर्वानुदात्तत्वाभावे विशेषमाह ॥
 इति परस्तिर्यङ्ङीचान्तोदात्ते मध्योदात्तेपर्वणि का-
 श्वस्य वा ॥ ३८८ ॥ परमित्यनुवर्त्तते । अन्तोदात्ते-
 मध्योदात्ते वा पदे इतेः परभूते चर्च्चापदे परे

भागस्तिर्यङ्नीचीऽविद्धतोऽनुदात्तो यस्मिन्नेतादृशः
 स्यात् । ब्विरुचुरिति वि । रुचुः । सान्तपनेब्ध्यऽइ-
 तिसाम् । तपनेब्ध्यः । अत्र पूर्वसूत्रेण रुचुरित्यनयोः
 प्रचये प्राप्तेऽनेनानुदात्तएव विधीयते ॥ अन्तःपददी-
 र्घीभावे ॥ २८६ ॥ पदमध्यस्थं दीर्घत्वं यस्य पदस्य-
 तस्मिन् स्थितोपस्थितं स्यात् । मामहन्ताम् । ममह-
 न्तामिति ममहन्ताम् । पूरुषः । पुरुषऽइति पुरुषः ।
 इदं पदान्तस्थत्वाभावोपलक्षणम् । आयुनक् । अयु-
 नगित्ययुनक् । अन्तःपदे किम् । पित्र सोमम् । पि-
 त्वा सोमम् ॥ विनामे ॥ २८० ॥ अन्तःपदइत्यनुवर्त्त-
 ते । अन्तःपदे दन्त्यस्य मूर्धन्यभावे सति स्थितीपस्थि-
 तं स्यात् । सुषाव । सुसावेति सुसाव । सीषधाम । सी-
 सधामेति सीस । धाम । अन्तःपदे किम् । आपो
 हि ष्ठ । हिस्त्य ॥ प्रगृह्ये ॥ २८१ ॥ प्रगृह्ये पदे स्थि-
 तोपस्थितं स्यात् । द्वेऽइति द्वे । द्यावापृथिवीऽइति द्या-
 वा । पृथिवी । इन्द्रवायूऽइतीन्द्र । व्यायू । चमूऽइ-
 ति चमू । अस्मैऽइत्यस्मै । त्वेऽइति त्वे ॥ मे ॥ २८२ ॥
 इत्युदात्तस्य प्रगृह्यत्वात् । मेऽइति मे । रायः । उदात्तं
 किम् । मेव्वरुण । अमीऽइत्यमी ॥ मुतमितौ ॥ २८३ ॥
 मुतमच्चरमितौ प्रकृत्वा । एतस्योदाहरणं क्रमप्रकर-
 णे वक्ष्यते ॥ “पदान्तपदाद्योः सन्धिरिति नियमात्

सुतस्य इतौ परे एङ्गपदस्थत्वात्कारणादिवर्ष्य ए-
 कार”मित्यस्य प्राप्तौ प्रकृतिभावविधानं व्यर्थन्तञ्ज्ञा-
 पयति । इतौ पदान्तकार्यस्त्ववति तेन दुरोणसदिति
 दुरोण । सत् । इत्यादौ “नान्तःपद” इति निषेधाभा-
 वात् “स्वर्गोऽपञ्चम” इति तृतीयादि भवति । परेण
 सन्धिसु उभे संहिते आहृत्युक्तत्वात्स्थितस्य भिन्नप-
 दत्वाद्भवति । अपहृतमित्यप । हतम् । प्रतिज्ञासूत्र-
 स्था धर्मा न भवन्ति । प्रतिज्ञासूत्रशेषभूताग्रजसोघ-
 नन्दिन्या “नवग्रहः पदान्तव” इति सिद्धेऽपि नवग्र-
 हे पुनर्जकारविधानात्तेन य्होऽइति य्हो ॥ ओका-
 रश्च ॥ २६४ ॥ अथमितौ प्रकृत्या । व्यायोऽइति वा-
 यो । “ओकारश्च पदान्ते” इत्यनेन प्रगृह्यत्वे स्थितो-
 पस्थिते सति प्रगृह्यत्वात्प्रकृतिभावे सिद्धे पुनर्विधा-
 नं नियमार्थं इतावेव नान्यत्र । विष्णवेते । व्यायवि-
 ह । अनवग्रहः किम् । गविष्टाविति गो । इष्टौ ।
 अत्र गोशब्दे स्थितोपस्थिते मा भूत् । “उकारो-
 ऽष्टक” इत्यनेन प्रगृह्यत्वात्स्थितोपस्थिते ॥ उकारोऽ-
 ष्टकौ दीर्घमनुनासिकम् ॥ २६५ ॥ इतौ परे उइ-
 तिपदं दीर्घमनुनासिकं ऊँ इति रूपमापद्यते । इति
 पदं परे स्थितेऽपि । ऊँऽइत्यूँ इति सिद्धम् । अन्तरि-

व्यः । सदृध्यक्कः । करिति कः । “अनुदात्तमित्युक्त-
 त्वात् । कः । खित् । खरिति खः । खभितम् । प-
 दमित्युक्तत्वात्पदावयवे न । राजखऽइति राज ।
 खः । आवरित्यावः । वरिति वः । “समानञ्जीत्यु-
 क्तवान् । सन्तु । वः । अन्तः श्लेषऽइत्यन्तः । श्लेषः ।
 अत्र पूर्वभागेऽवग्रहः पदान्तवदिति स्थितं प्राप्तं “नत्वि-
 तिकरणमित्युक्तत्वात् न भवति ॥ त्रिपदाद्यावर्त्तमाने
 सङ्क्रमः ॥ २६६ ॥ त्रिपदादीनां पुनराट्त्तौ सङ्क्रमां स-
 ङ्क्रमः सङ्क्रम्यते इति सङ्क्रमः । आट्टत्तानि पदान्य-
 त्ति क्रम्याग्रिमपरपदं न कर्त्तव्यम् ॥ अनन्तरे ॥ २६७ ॥
 शब्दतश्चार्थतश्चानन्तर्ये सङ्क्रमः स्यात् । शब्दतश्चा-
 नन्तर्ये गन्धर्वस्त्वा विश्वावसुरित्यत्र विश्वस्वारि-
 ष्ट्यै इत्याद्येकदोच्चारितं पुनरिन्द्रस्य वाङ्गरित्यादौ
 सङ्क्रम्यते । अर्थतो मधुश्च माधवश्चेत्यत्रोच्चारितस्य
 पदससुदायस्य शुक्कश्च शुचिश्चेत्यादौ सङ्क्रमः ॥
 द्विदौ एकपदान्यप्यनुवाके ॥ २६८ ॥ द्विपदे एकपदं
 च एकञ्चाननुवाके पुनराट्त्तौ सङ्क्रम्यते । अत्रा-
 प्यनन्तरइति वर्त्तते तेन याऽओपधीरित्यत्रैकदोच्चा-
 रितस्य याइत्यस्य याःफलिनीरित्यत्रोच्चारणम् ॥ त्रि-
 राट्त्ते ॥ २६९ ॥ त्रिरावर्त्ततेऽयं सङ्क्रमः स्यात् ।
 व्वाजः । च । मे । प्रसवः । प्रयतिः । जा ऊन्दः ।

प्रमा । प्रतिमा । एकइत्यादिकिम् । पवित्रम् । अ-
 सि । धूः । असि । शम्भी । त्रिराट्ते किम् । व्रतम् ।
 छणुत । व्रतम् । छणुत । इषे । च्वा । ऊर्जे ।
 च्वा ॥ गूढे ॥ ३०० ॥ द्विरावर्त्तनेऽपि सङ्क्रमः स्या-
 त् । गूढं नाम द्विवारसुच्चारणीयम् । उभयाभिप्रा-
 येण मध्ये एकपदं पठ्यते । यन्नाऽसि यमनः । ध्रु-
 वोऽसि धरुणः । अत्र यन्ना । असि- । यमनः । ध्रु-
 वः । धरुणः । संहितायां द्विराट्त्तस्याप्यसीत्यस्य स-
 ङ्क्रमो भवति । याः फलिनीरित्यत्र तु याः ।
 च । पुष्पिणीः । अस्य या शब्दस्य चतुर्वारसुच्चार-
 णीयस्य त्रिवारसुच्चारणात् । अपुष्पा इत्यनेनापि
 सम्बन्धं द्योतयितुं न संक्रमः ॥ पदसमूहे ॥ ३०१ ॥
 पदानां वज्जवारसुच्चारणे सङ्क्रमः स्यात् । वाङ्, श्च
 मऽइत्यध्याये च मे इतिपदद्वयस्यानुवाकान्तरेऽपि स-
 ङ्क्रमः ॥ अपराङ्गे ॥ ३०२ ॥ अपरस्याङ्गे अपराङ्ग-
 त्वेनैव पुनराट्ते संङ्क्रमः स्यात् । स्वाहा यज्ञमि-
 ति मन्त्रे स्वाहा द्यावापृथिवीव्याप्तु स्वाहा वातादि-
 त्यनयोः स्वाहाशब्दयोः सङ्क्रमः स्यात् । रमे स्वा-
 हेत्यस्य न सङ्क्रमः । अपराङ्गत्वाभावात् ॥ अस्वर-
 विकारे ॥ ३०३ ॥ स्वरभिन्नत्वाभावे सङ्क्रमः स्या-
 त् । सुच्छा चासि प्रथमस्याप्यसिशब्दस्याद्यदा-

तत्वात् । शिवा चासीत्यस्यानुदात्तत्वान्न सङ्क्रमः ॥
 अलिङ्गविकारे ॥ ३०४ ॥ लिङ्गभिन्नत्वाभावे सङ्-
 क्रमः स्यात् । भद्रो नऽइति मन्त्रे भद्रशब्दस्य भि-
 न्नलिङ्गत्वान्न सङ्क्रमः । अग्निर्भागोऽसीत्यनुवाके
 नपुंसकस्य स्युतशब्दस्य सङ्क्रमः । वातः । स्युतः ।
 गर्भाः । स्युताः । दिशः । स्युताः । इत्येतेषु पुल्लिङ्ग-
 त्वस्त्रीलिङ्गत्वान्न सङ्क्रमः । सती पयाएसीति मन्त्रे
 प्रथमस्य सम्भब्दस्य नपुंसकविषयत्वाद्द्वितीयस्य पु-
 ल्लिङ्गविषयत्वान्न सङ्क्रमः ॥ असमाने ॥ ३०५ ॥ अ-
 समाने विषये पुनरावृत्ते सङ्क्रमः स्यात् । आयुर्य-
 ज्ञनेत्यत्रायुरादेर्यज्ञल्लूपेव समानत्वात्सङ्क्रमः । यज्ञ-
 स्य तु यज्ञल्लूपेः समानविषयत्वान्न सङ्क्रमः ॥ संहि-
 तायाञ्च ॥ ३०६ ॥ आर्यां चसंहितायां पुनरावृत्तौ
 सङ्क्रमः स्यात् । हिरण्यगर्भोऽइत्येषः । तम्प्रक्षुष्टेत्या-
 दिप्रतीकपठितेषु सङ्क्रमः कार्यः । एषां मन्त्राणां
 ब्रह्मयज्ञादौ पठनं कार्यमिति केचित् । नेत्यपरे ॥
 अवसानार्थस्मृत्नर्ग्रहणम् ॥ ३०७ ॥ समाप्तिद्योतनार्थं
 पुनरुच्चारणं स्यात् । आकृत्यै प्रयुजे इति मन्त्रे द्विती-
 यादिस्वाहाकारस्य सङ्क्रमे पूष्णोऽग्नेये स्वाहेत्यत्र
 न सङ्क्रमः ॥ अधिकारार्थम् ॥ ३०८ ॥ पदस्याधि-
 ककार्यज्ञापनार्थं च पुनरुच्चारणं स्यात् । व्याजश्चेति

मन्त्रे च मे इत्यनयोः सङ्क्रमेऽपि स्वरिति स्वः । च
 मे इत्यत्र रिफ्रितत्वज्ञापनार्थं न सङ्क्रमः ॥ उरुसर्ग
 प्रश्न ॥ ३०६ ॥ पूर्वोक्तस्य परित्यागोऽपि क्वचित्स्यात् ।
 व्यवस्थितविषयोऽयम् । च शब्दोऽप्यर्थे । “द्विपदैकपदा
 नीत्यनेनोक्तः सङ्क्रमः । तद्देवाग्निरिति मन्त्रे न भव-
 ति ।”संहितायां चेत्यनेन विहितः सङ्क्रमः । लो-
 कताऽद्भुतमित्यत्र न भवति । उक्तञ्च । पुनरुक्तानि
 लुप्यन्ते पदानीत्याह शाकलः ॥ अलीपद्वैति-यमर्ष-
 स्य काश्वख्यार्थवशादिति ॥ अत्र सम्प्रदायानुसारेण
 निर्णयः ॥ इति पङ्कलक्षणम् ॥ अथ क्रमलक्षणम् ।
 क्रमः स्मृतिप्रयोजनः ॥ ३१० ॥ संहितायाः पदानां
 च स्मृतिः स्मरणं प्रयोजनमस्य सः । संहिताया अवसा-
 ननिर्णयश्चेत्यादि । एवं प्रयोजनमुक्त्वा तल्लक्षण
 माह । क्रमइत्यभिकारः । अध्यायपरिसमाप्तेः ॥
 द्वे द्वे पदे सन्द्धान्युत्तरेणोत्तरमावसानाद्दृक्त्वर्जम् ॥
 ३११ ॥ एतदुत्तरमवसानपर्यन्तं द्वे द्वे पदे संहितया
 उच्चारयति स क्रमः स्यात् । इषे त्वा । त्वो-
 र्ज्जे । एवं पाहीति पर्यन्तं यत्र सङ्क्रमस्तत्र गल-
 त्पदानि त्यक्त्वाऽग्निमैः पदैः सन्धानं कर्त्तव्यम् ।
 सङ्क्रमे सन्धिशास्त्रस्याचार्यशाभिहितत्वात् । यु-
 नक्ति सः । सकश्चै ॥ सङ्क्रमे च वैष्णवान् ॥ ३१२ ॥

वैष्णवानयं नकारः खरे परे न यकारमापद्यते सङ्-
 क्रमे चेत् । रक्षीहृषी व इति यजुषि वैष्णवानव ।
 अथ नयानि । अत्र चाकारोपधत्त्वात् यकारः प्राप्तः ॥
 सङ्क्रमे च सर्वत्र ॥ ३१३ ॥ यजुषु ऋक्षु च ए-
 दोद्भ्यां परोऽकारः पूर्वमापद्यते । प्राणश्च मइति
 यजुषि प्राणोऽपानः । यद्ग्रामे इति मन्त्रे शूद्द्रेऽर्थ्ये ।
 कन्याऽइवेति ऋचि यज्ञोऽभि इत्यादि भवति । अ-
 ष्टकपूर्व किम् । उदुत्वा । ऊर्जभावद् । अत्र पदद्व-
 ये न विरामः । एतद्विषयक्रमलक्षणमाह ॥ अष्टक-
 मञ्जानि चीणि स त्रिक्रमः ॥ ३१४ ॥ पूर्वस्तात्प-
 दादष्टकं मध्ये उच्चार्य तदुत्तरे विरामः । एवं ची-
 णि संहितया उच्चारयति स त्रिक्रमः स्यात् । उदुत्व-
 म् । सोमेनातनञ्चि ॥ पुनराकारेणोत्तरम् ॥ ३१५ ॥
 एवं चीणि पदान्युच्चार्य पुनराकारेण संहितं तृतीय-
 पदमुच्चारणीयं स्यात् । ऊर्जभावद् । आवद् । वद् च-
 या ॥ मोषूणा भीषुणी च ॥ ३१६ ॥ मोषूणः । अभी-
 षुणः । इमौ च त्रिक्रमौ स्याताम् ॥ चत्वार्यष्टकपूर्-
 व्वे नकारपरे सौ ॥ ३१७ ॥ अष्टकपूर्वे नकारपरे
 सुइतिपदे सति चत्वारि संहितया उच्चारयितव्यानि
 स चतुष्क्रमइतिशेषः । ऊर्ध्वऽऊषुणः । एतादृचा-
 सऽऊषुणः । गोमदूषुणासत्त्वा ॥ पुनः सुपदेनोत्तर-

म् ॥ ३१८ ॥ एवं त्रीणि वा चत्वारि पदानि उच्चार्य पुनः सुपदेनान्यसुव्वाख्यं ख्यात् । अभीषुणः । सुनः । नः । सखीनाम् ॥ पूर्वस्थोत्तरसंहितस्य स्थितोपस्थितप्रवृत्तस्य ॥ ३१९ ॥ उत्तरेण संहितस्यावग्रहवतः पूर्वपदस्य स्थितोपस्थितं कर्तव्यम् । त्वा समिद्धिः । समिद्धिः । इति पूर्वसुच्चार्य । समिद्धिरिति समित् । भिः । इति पठनीयं पूर्वस्थोत्तरसंहितस्येत्य "वसाने चेति" यावदनुवर्तते ॥ ~~पद~~पददोषीभावे ॥ सामहन्त्यामदितिः । अमहन्त्यामिति ममहन्त्याम् । आयुनगिन्द्रः । अयुनगित्ययुनक् ॥ विनामे ॥ ३२० ॥ सुप्राव । सोमम् । सुसावेति सुसाव ॥ प्रगृह्ये ॥ ३२१ ॥ इन्द्रवायुऽइमे । इन्द्रवायुऽइतीन्द्र । व्यायू । भिःवेति । भिःवेति । उदुत्तःम् । ऊऽइत्वं । जोषणः । जोऽइति जो । सुनः । अर्ध्वऽअपुणः । ऊऽइत्वं । सुनः ॥ रिषितेऽनिकृते ॥ ३२२ ॥ अन्नस्ते । अन्नरित्यन्नः । प्रातः सोमम् । प्रातरिति प्रातः ॥ अवप्राने च ॥ ३२३ ॥ अर्धर्चादेः समाप्तौ विद्यमानस्य स्थितोपस्थितं ख्यात् । पशून्गपाहि । पाहीति पाहि । ह्वय ठं रक्ष । रक्षति रक्ष ॥ भुवनमाविवेशा ३ । आविवेशा ३ ॥ विवेशा ३इति विवेशा ३ । अत्र "प्लुतमित्ता"विति प्रकृतिभावः ॥ यथा समाम्नातङ्कभावसान-

ठं० सङ्क्रमेषु ॥ ३२४ ॥ सङ्क्रमेषु पूर्वीक्षिपु यथासमा-
 न्नातं क्रमशास्त्रानुसारेणावसानं स्यात् । विश्वधाः प-
 रमेषु । ह्यापीच्छतधारम् । अत्र नावसानम् । ध्रुवेषु
 धर्मेषु । धर्मेषु इति धर्मेषु । अत्र ॥ ३२५ ॥ अनु । अन्वि-
 च्यतु । अत्रावसानं भवति । सङ्क्रमेषु पितृपुत्र-
 म् । अन्यत्रापि यथासमान्नातमेव । अधुक्तः सा, सा विश्व-
 श्वायुः । विश्वधायाऽइन्द्रस्य । अत्र नावसानम् । ह-
 व्यर्थं० रक्ष । रक्षेति रक्ष । यच्छन्ताम्पञ्च । पञ्चेति
 पञ्च । अत्रावसानम् । असन्देहार्थं प्रसङ्गात्क्रमसन्धा-
 नानि प्रदर्शयन्ते । विश्वधाः परमेषु । ह्यापीच्छ-
 तधारम् । सहस्रधारन्तेवः । अधुक्तः सा । विश्वधा-
 याऽइन्द्रस्य । राड्यातामिदम् । एमिकः । तस्मै कर्म-
 णे । वामप्रत्युष्टम् । अरातयऽउरु । एमि धूः । धू-
 र्वाभो देवानाम् । देवहृतमजहृतम् । हविर्दानं-
 विश्वः । हस्ताब्ध्यामग्नेये । गृह्णामि भूताय । र-
 श्मिभिर्देवीः । देवयुर्व्युष्माः । स्याग्नेये । अग्नी-
 षोमाब्धान्देव्याय । वेत्त्वद्भिः । वेत्त्वग्निः । शमी-
 ष्व हविषत् । इहि कुक्कुटः । वह द्रुवम् । वधाया-
 ग्ने । अन्तरिक्षन्वर्तम् । दिवं विश्वधाभ्यः । वेत्तु धा-
 न्यम् । व्यानाय दीर्घाम् । रमेन रेवतीः । ए-
 च्यन्ताञ्जनयत्यै । वहः पृथिवि । मौगप । वद्ध्या-

समररो । स्कन्गायत्वेण । जागतेन सुच्छ्वा । मा-
 ज्जर्म्यनिश्रिता । माज्जर्म्यदिरथै । पप्रश्याम्यग्नेः । य-
 जुषेयजुषे सवितुः । त्वा तेजः ॥ ४२ ॥ इति हिचच्वा-
 रिंशत्क्रमसन्धानानि प्रथमाध्याये ॥ १ ॥ पतये गन्ध-
 र्व्वः । ईडितऽइन्द्रस्य । दक्षिणो मित्वावरुणौ । अ-
 भिशस्यै सवितुः । ध्रुवा ध्रुवा । माज्जर्म नमः । स-
 चन्तामस्माकम् । अशन्ताम्येतम् । ब्रह्मणा तेन । ऊ-
 हामभ्यग्नीषोमौ । उहामीन्द्राग्नेोरिन्द्राग्नी । इ-
 न्द्राग्नी व्वसुध्व्यः । अवतां व्व्यन्तु । मरुद्दङ्गिरिन्द्रः ।
 तस्मै पोषाय । वर्त्तग्ने । हिमाऽअचारिषम् । वे-
 दिषदो ये ॥ १६ ॥ इत्येकीनविंशतिर्द्वितीयाध्या-
 ये ॥ २ ॥ उषसा सूर्य्यः । गृहपते पुरीष्यः । पति-
 वेदनमितः ॥ ३ ॥ इति त्रीणि तृतीये ॥ ३ ॥ चतुर्थे क्र-
 मसन्धानाभावः ॥ ४ ॥ पुरुरवा मन्यामि । रजःश-
 या हरिशया । देववीतये सिठं० हि । ध्रुवो वैष्णव-
 म् । ध्रुवऽऐन्द्रम् । हव्यवाहनः स्वात्तः ॥ अभृद्द-
 धायथम् ॥ इतिसप्त पञ्चमे ॥ ५ ॥ षष्ठे न सन्ति ॥ मादय-
 स्तोदानाय । भून्महेन्द्राय । इति द्रुवे सप्तमे । ७ ।
 अष्टमे क्रमसन्धानाभावः ॥ इन्द्रस्य सत्यप्रसवः । इन्द्र-
 व्वाजजितः । इति द्रुवे नवमे ॥ ८ ॥ दशमे क्रमसन्धा-
 नाभावः ॥ १० ॥ जागतेन हस्ते । हिरण्ययीमानुष्टु

भेन । इति द्रुवे एकादशे ॥ ११ ॥ परिचिह्नोक्त-
 म् । १ । इत्येकं द्वादशे ॥ १२ ॥ दिशामि साहस्र-
 म् । गययमूर्खीयुम् । उष्ट्रमजः । शरभन्वम् । इति
 चत्वारि त्रयोदशे ॥ अन्तरिक्षंवायुः ॥ वायुराज्ञी ।
 वृहती नभः । इति त्रीणि चतुर्दशे ॥ १४ ॥ अग्ने-
 रेवः । रथेधित्रो मेनका । असमरयः प्रश्नोक्त-
 न्ती । अरिष्टुनेमिर्विश्रवाची । सुषेणऽउर्वशी । शै-
 शिरौ परमेष्ठि । दिवः सूर्यः । दिवग्ध्रुवे । इत्यष्टौ
 पञ्चदशे । १५ । षोडशसप्तदशयोर्न सन्ति ॥ १६ । १७
 स्वतोमः । रथन्तरंवेष्ट । १८ । इति द्रुवे अष्टाद-
 शे । १९ । एकीनविंशतिमेऽभावः । २० । वायु-
 र्जाग्रत् । स्वप्ने सूर्यः । शूद्रेऽर्ये । आघोऽयन्ति ।
 इति चत्वारि विंशतिमे । २१ । एकाविंशतिमेऽभा-
 वः ॥ २१ ॥ प्राणाय यज्ञे । इति द्रुवे द्वाविंशे । २२ ।
 चतुष्पदश्चन्द्रमाः । चन्द्रमा रात्रौ । वायुः सूर्यः ।
 इति त्रीणि त्रयोविंशे । २३ । चतुर्विंशतिपञ्चविं-
 शतिषड्विंशतिसप्तविंशत्यध्यायेषु क्रमसन्धानाभा-
 वः । २४ । २५ । २६ । २७ ॥ शुचिसुधिसहा ।
 देवौ त्रिष्टुभा । इति द्रुवे अष्टाविंशे । २८ ॥ ऊ-
 नत्रिंशत्त्रिंशद्देकत्रिंशद्द्वात्रिंशत्तयस्त्रिंशच्चतुस्त्रिंशत्प-
 ञ्चत्रिंशत्स्रष्ट्यायेषु क्रमसन्धानाभावः । २९ । ३० ।

। ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ ॥ ऊतिभिः कया ।
 ईनामहे । इति ह्रस्वे षट्त्रिंशे । ३६ । पाहि म-
 धु । स्वाहा रात्रिः । इति ह्रस्वे सप्तत्रिंशे ॥ ३७ । सर-
 स्वत्यसौ । इत्येकमष्टत्रिंशे । ३८ । एकोनचत्वारिंशे
 क्रमसन्धानाभावः । ३९ । अविहृद्यांविहृद्याया-
 म् । ओम् ३ क्रतो । स्वरु ल्लिबे । ल्लिबे कृतम् ॥ ४० ॥
 इति चत्वारि चत्वारिंशे । ४० । इति पञ्चदशा-
 धिकैकशतं क्रमसन्धानानि । ११५ । एभ्योऽन्यत्र
 संहितावसानानुसारेण पाराशरीयचपलानुसारेण
 च निर्णयः कर्तव्यः । इति क्रमसन्धानानि समाप्ता-
 नि ॥ अधोष्णकृकारोपरितनरेफोच्चारणविषयो व्या-
 ख्यायते । उक्तं च प्रतिज्ञासूत्रे । अथापरान्तस्थस्या-
 युक्तान्यहलःसंयुक्तोष्णकृकारैरेकारसहितोच्चारणमे-
 वं तृतीयान्तस्थस्य क्वचित् । अथार्थः । अपरान्त-
 स्थस्य रेफस्य अन्यहला असंयुक्तस्य ऊष्णभिर्कृकारेण
 संयुक्तस्य एकारसहितं रे इत्युच्चारणं कर्तव्यमिति शेषः ।
 उदाहरणम् । दर्शतमित्यत्र दरेशतमित्ययं पाठो
 न रेफसहितः । एवमन्यत्र । वर्षी वर्षीयसि । वर्षीः ।
 निर्वृते । सकारोदाहरणे षकारोदाहरणमेव भव-
 ति । अयुक्तान्यहलइति किम् । व्यर्थाय । १ अत्र
 भाभूत् । संयुक्तस्येति किम् । ऊर्जेत्वा । एवं संयुक्ता-

संयुक्तस्थले तृतीयान्तरस्थस्य जकारस्य क्वचिन्नद्यानुरो-
 धेन पूर्वाक्षमेकारसहितोच्चारणं कर्तव्यम् । क्वचि-
 दित्युदाहरणानि लत्वपरमितिज्योस्त्राकारः । यथा
 शतवल्शा इत्यत्र वलेशा इत्युच्चारः । सहस्रवल्शोः ।
 उपवल्हामसि । अत्रास्मिन्सूत्रे ऊष्णञकारोपरित-
 नरेफस्य प्राक् एकारसहितोच्चारणं कर्तव्यमित्युक्तम् ।
 तथा च प्रतिज्ञासूत्रभाष्ये अनन्त्याञ्जिकैर्माध्दिन-
 शिञ्जाया वचनं गृहीतम् ॥ तद्देवाह । शषसहा
 यत्र दृश्यन्ते रेफेणाङ्कितसखुकाः ॥ स्वरभक्तिं प्रयु-
 ज्जीत संयोगे नैव कारयेत् । १ । अत्रोष्णामेव
 ग्रहणं न ऋकारग्रहणम् । तथा च प्रातिशा-
 ख्ये । रलाटलवर्णाभ्यामूष्णणि खरोदये सर्वत्र ।
 अस्यार्थः । रेफनकारौ ऋलवर्णाभ्यां ऋलसदृशश्रुति-
 भ्यां यथासंख्यं व्यवधीयेते । ऊष्णणि परभृते खरोद-
 ये स्वरपरे इत्यर्थः । सर्वत्र संहितायां पदे च । गा-
 र्हपत्यः । अत्र हकाररेफधोरन्तरापि स्वरभक्तिः स-
 ती रेफहकारयोः संयोगं न विहन्ति । एवमन्यत्रा-
 पि द्रष्टव्यम् । शतवल्शः । वल्हामसि । खरोदयइति
 किम् । ऋद्वस्त्रैः । पार्श्वतः । दिवो वर्षान् । अश्रु-
 भिर्हीदुनीः । अत्रापि ऋकारान्त्रग्रहणं नास्ति । केव-
 लोष्णामेव ग्रहणम् । तथा च नवाङ्कसूत्रे । अह-

लश्ल्यङ्घ्रिरेफस्य सैकारः प्राक्च । अस्थार्थः । पदाद्य-
 न्तमध्ये हलिवहीनस्य शलि ऊर्ध्वरेफस्य सैकारः प्रागु-
 च्चारः स्याच्छन्दसि । शल्इति शषसहा ज्ञयाः । द-
 र्शतमिति नतु सोर्ध्वरेफोच्चारः । ष्हाधीति । प्रकार-
 ख्योदाहरणमेव सकारस्य कथं इत्यकवर्गाभ्यां परस्य
 सस्य मूर्धन्यइति कृत्वा रेफस्त्विरमध्ये वर्त्तते तर्हि
 रेफात्परो यः सकारः स मूर्धन्य इति कृत्वोभयोरेकमे-
 वोदाहरणम् । बर्हिषे त्वा । शतवल्शेत्यत्र वलेशेत्यु-
 च्चारः । एवमन्यत्रापि । ऋत्त्वर्णयोर्मिथः सावर्ण्या-
 स्तकारस्यापि प्राक्सैकारोच्चारः । न तु संयुक्तीच्चारः ।
 अहलिति किम् । यज्ञपतिर्वर्हाधीत् । श्लीति किम् ।
 ऊर्जे त्वा । अत्रापि ऋकारग्रहणाभावः । एतदर्थे के-
 शवीशिञ्जायाम् । विहलश्ल्यङ्घ्रिरेफो यः सैकारः प्रा-
 कससुच्चरेत् । अत्रापि ऊष्णामेव ग्रहणमस्ति । त-
 था च लघुमाध्यन्दिनीयशिञ्जायाम् । रेफो रेकारमा-
 भोति शषहेषु परेषु च ॥ ददर्श वर्षो अर्हाच्च संथीगं
 नैव कारयेत् । १ । वर्ष्यन्वर्ष्यायान्तर्हृदा चात्रेयं प्रत्युदा-
 हृतिः । लकारोऽपि च सावर्ण्यादेिकारसहितो भवे-
 त् । २ । शतवल्शा वल्हामसि तत्र तावदुदाहृतिः ।
 अत्रापि ऋकारग्रहणं नास्ति । तथा च याज्ञवल्क्य-

याः ॥ स्वरभक्तिरसौ ज्ञेया पूर्वमाक्रम्य पठ्यते । ३ ।
 स्वरभक्तिं प्रयुञ्जानस्त्रीन्दीघान्परिवर्जयेत् । इकारं
 चाप्युकारं च ग्रस्तदोषं तथैव च । ४ । उभयोर्मध्ये हि
 एकारः सैव स्वरभक्तिः । अत्रापि ऋकारग्रहणाभा-
 वः । अमरीशिक्षाऽप्येतदर्थे । रकारोऽथ लकारो वा
 यत्रोष्णिणि स्वरोदये ॥ स्वरभक्तिर्भवेत्तत्र पूर्वमाक्रम्य
 पठ्यते ॥ ५ ॥ ऊष्णां स्वरभक्तिस्तु द्विर्भावं बाधते य-
 था । वर्षीं वर्षीयसि ग्हार्षीच्छतवल्शीऽपि सिध्य-
 ति । ६ । ऊष्णासुपरिष्टस्तु रेफो याति रेवर्णता-
 म् । रेफत्वं पुनरायाति यद्दूष्णाणीऽन्यसंयुताः । ७ ।
 अत्रापि ऋकारग्रहणाभावः । अत्र सिद्धान्तः । रेका-
 रोच्चारणे भगवता कात्यायनेन प्रातिशाख्यसूत्रे ऊ-
 ष्णामेव ग्रहणं कृतम् । तथा च याज्ञवल्क्यमाध्यन्दि-
 नादयः शिक्षाकर्तारऊष्णामेव ग्रहणं कुर्वन्ति ।
 एकस्मिन्नेव प्रतिज्ञासूत्रे ऋकारोष्णां ग्रहणमस्ति ।
 अतो वैदिका विकल्प इत्याहुः । तथा च कात्याय-
 नेन प्रातिशाख्यसूत्रेऽप्याहृतं याज्ञवल्क्यमाध्यन्दिना-
 दिभिः शिक्षासु च गृहीतं अनादिसम्प्रदायागतं यन्म-
 तं तत्सर्वैर्वैदिकैर्ग्राह्यमिति स्पष्टं प्रतिभातीत्यल-
 मतिप्रसङ्गेन । अत्र ऋकारोच्चारणे विशेषः । तथा
 च प्रतिज्ञासूत्रे “ऋकारस्य तु संयुक्तासंयुक्तस्याविशेषेण

सर्वत्रैवम्” । अस्यार्थः । पदान्तमध्येषु संयुक्तासंयुक्त-
 स्य ऋवर्णस्य रेकारः स्यात् । सर्वत्र संहितायां पदे च ।
 यथा कृष्णोऽसीत्यत्र क्रेष्णोसीत्युच्चारः । ऋत्वधो य-
 तः । अत्र रेत्य इत्युच्चारः । एवं “ऋलृवर्णयोर्मिथः
 सावर्ण्यं वाच्यमिति” वार्तिकेन लृकारस्यापि ले इत्यु-
 च्चारः । क्लृप्तमित्यत्र क्लेप्तमित्युच्चारः । एतद-
 र्थं केशवीशिक्षा । ऋकारहलिवयुग्युक्च सैकारश्चन्द-
 सि स्मृतः । इति ऋकारोच्चारणे विशेषः ॥ अथ
 जकारोच्चारणविषयः । तथा च प्रतिज्ञासूत्रे ।
 “अथान्तस्थानामाद्यस्य पदादिस्थस्यान्यहलसंयुक्तासं-
 युक्तस्यापि रेफोष्मान्याभ्याश्चकारेण च विशेषेणादि-
 मध्यावसानेषूच्चारणे जकारोच्चारणं द्विर्भावेऽप्येव-
 म्” ॥ अस्यार्थः । अन्तस्थानामाद्यस्य यकारस्य पदादौ
 विद्यमानस्य अन्यहला अन्यव्यञ्जनेन असंयुक्तस्योच्चा-
 रणे जकारोच्चारणं स्यात् । रेफजङ्गणामन्त्यो ह-
 कारश्च आभ्यां युक्तस्यापि अविशेषेणादिमध्यावसाने-
 षु पदस्य जकारोच्चारणं स्यात् । ऋकारेण युक्तस्य अ-
 विशेषेण अन्यहला संयुक्तस्य असंयुक्तस्य वा आदिम-
 ध्यान्तेषु जकारोच्चारणम् । क्रमेशोदाहरणानि । य-
 न्ते । युञ्जते । घृताचीर्यन्तु हर्यत । स्वर्यः । कणुह्यह-
 ध्वरम् । प्रवाह्याय । सदोऽस्यृतस्य । व्यृद्धौ । पदादि-

स्थस्येति किम् । अयजन्त । अन्यहलीत्यादिकिम् ।
 अस्मिन्नन्यञ्जे । एवं पदादिमध्यान्तेषु यकारद्विर्भावे
 द्वित्वे सति ज्ञेयम् नृपाय्यम् । धाय्या रूपम् । तय्यञ्ज-
 म् । जराय्वसि । अत्र स्वरारसंयोगादिरिति द्वित्व-
 म् । तथा च याञ्जवल्क्यः । पादादौ च पदादौ च संयोगा-
 वग्रहेषु च ॥ जः शब्द इति विज्ञेयो योऽन्यः स य इति
 स्मृतः ॥ युक्तेन मनसा तद्वत्तत्त्वायामि तथा परम् ॥ अ-
 नूकाशेन बाह्यञ्च योगे योगे निदर्शनम् ॥ उपसर्गपरी
 यस्तु पदादिरपि दृश्यते ॥ ईषत्सृष्टौ यथा वियत्पद-
 च्छेदात्परं भवेत् ॥ तथा च कात्यायनशिचायाम् ।
 आद्यान्तस्थस्य जोच्चारः पदादौ पठितस्य च ॥ उप-
 सर्गपरी यस्तु तस्य कृन्दसि नेष्यते ॥ पदस्याद्यान्तम-
 ध्ये स्याद्वरहैः संयुतस्य च ॥ द्विर्भावेऽप्येवमेव स्यादि-
 ति कात्यायनश्रुतिः ॥ उपसर्गात्परस्य न जकारोच्चार-
 णम् । यथा अभियञ्जम् । द्विर्भावेऽयन्निषेधो न । सं-
 य्यौमि । अतएव नवाङ्गसूत्रे केशवेन सम्पूर्वयोश्चेत्यु-
 क्तम् । यञ्जञ्च मानुषाणां तथा च योजान्विन्द्र, इत्यत्र
 पादादिस्थत्वात् । उपसर्गात्परत्वेऽपि जकारोच्चारः ।
 उप यञ्जठं । हविरित्यत्र पादादिस्थत्वाभावाद्यकार-
 त्वमेव । पदादित्वेन सिद्धे पादादौ पुनर्जकारोच्चारण-
 विधानम् । पादादौ च पदादौ चेति याञ्जवल्क्योक्तेः ॥ अतो

ज्योत्स्नाकृता स्तुतीरूप यज्जमेव गृहीतम् । अतए-
वामरेशीशिक्षायाम् । अनुयोजान्त्वन्द्र ते तु उपय-
ज्जं विना तथा ॥ अथो पूर्वकस्य न । उक्तं च । अथ
मासनशब्देभ्यो विभाषाऽऽम्बुडिते यवौ । यथा । अथो
ये । मा यज्जम् । स योजते । मनो न येषु अत्र य-
कारोच्चारणे विकल्पः ॥ विकल्पविषये सम्प्रदायए-
व शरणम् । इति जकारोच्चारणविषयः । अथ वका-
रोच्चारणविषयः । तथा च प्रतिज्ञासूत्रे । अथान्त्यस्या-
न्तस्थानां पदादिमध्यान्तस्थस्य त्रिविधं गुरुमध्यमल-
घुवृत्तिभिरुच्चारणम् । अन्तस्थानामन्त्यस्य वकारस्य
अपदादौ मध्ये अन्ते च विद्यमानस्य यथाक्रमं गुरुम-
ध्यमलघुवृत्त्या चोच्चारणम् । यथा । व्यायवः । व्या-
यवृतस्प्यते । तथा च याज्ञवल्क्यः । वकारस्त्रिविधः
प्रोक्तो गुरुर्लघुर्लघूतरः ॥ आदौ गुरुर्लघुर्मध्ये प-
दान्ते तु लघूतरः ॥ सन्धिजौ तु पदान्तीयावुपसर्गप-
रौ लघु ॥ अथ मासनशब्देभ्यो विभाषाऽऽम्बुडिते य-
वौ । ये ये पदादिस्थयकारविषये निषेधास्त वकारे-
ऽपि ॥ अथा वयम् । तथा च माध्यन्दिनशिक्षायाम् ।
गुरुर्वकारो विज्ञेयः पदादौ पठितो भवेत् । विव्भा-
डुदाहृतिर्ज्ञेया सविताऽन्तर्लघुस्मृतः । पदान्ते वै लघु-
तस्तव व्यायवृतस्प्यते । उपसर्गपरो यस्तु स वकारो

लघुर्मतः । वो वां वा वै मन्त्रपाठे लघवो गुरवः पदे ॥
 तथा चामोघनन्दन्यमरेशिश्चिज्योः । त्वदर्थवाचिनौ
 वो वां वा वै यदि निपातजौ ॥ आदेशाश्च विकल्पार्था द्वि-
 षत्स्युष्टा इति स्मृताः । देवो वः सविता या वां व्यातो वे-
 ति तथा न वै ॥ अत्रापि सम्पूर्वकस्य वकारस्य द्वित्वमे-
 व । यथा संवाम् ॥ इति वकारोच्चारणविषयः ॥ अथ
 षकारोच्चारणविषयः । तथा च प्रतिज्ञासूत्रे । अथो
 मूर्धन्योष्णोऽसंयुक्तस्य टुस्यते संयुक्तस्य च खकारो-
 च्चारणम् । अथान्तस्थकथनानन्तरं मूर्धस्थानस्थोष्णः
 षकारस्य असंयुक्तस्य टवर्गं विना अन्यहला संयुक्तस्य
 च खकारोच्चारणम् । इषे च्वा । विभर्त्यस्तावे । शु-
 ष्कञ्जाय । टुस्यते किम् । प्रच्युष्टम् । श्रेष्ठतमाय ।
 कृष्णः । क्षकारे षकारवत् । अवयवसम्भावनेऽपि
 मातृकादौ गणनात् । एकवर्णत्वात् । अवयविभागा-
 भावेन खकारोच्चारणम्भवति । ककारयोगे खकारो-
 च्चारणाभावइति नियमस्तु न शुष्कमित्यादौ विपरी-
 तसंयोगे ककारयोगेऽपि खकारोच्चारणं भवति ।
 तथा च कात्यायनशिञ्जायाम् । असंयुक्तस्य मूर्धन्यो-
 ष्णः खोच्चारणम्भवति ॥ टुस्यते संयुक्तस्यापि कस्य
 योगे ष एव हि ॥ कृन्दसीत्येव खोच्चारो लोके प्रकृ-
 तिरिष्यते ॥ इति षकारोच्चारणविषयः । इमे सर्वे

नियमा ब्रह्मयज्ञादौ अर्थविचारे तु प्रकृत्या ये वर्णा-
स्त एव न त्वर्थभेदः ॥ परसवर्णेष्वप्रकृत्या चान्यत्र ।
शषसहेभ्योऽन्यत्र तु मकारस्य परपञ्चमविधानात्स्य-
ष्टमुच्चारणे प्राप्ते परस्य वर्णस्य सवर्णी यः पञ्चम-
स्तस्येप्रत्सादृश्येनोच्चारणं स्यात् । तञ्जानन् । इत्यादौ
वाजाञ्जयतु इत्यादिवत् जकारादेर्न स्यष्टमुच्चारणम् ।
विसर्गेष्वीप्रद्विरामः ॥ विसर्गेषु नान्तरीयकार्हुमात्रा-
कालापेक्षया किञ्चिदधिककालो विरामः । अवसानं
कृत्वाऽग्रिमवर्णोच्चारणं कार्यम् । व्वसीः पवित्रम् ।
याः फलिनीः ॥ पदाद्यस्य संयुक्ताकारस्येपहीर्घता
च भवति ॥ परस्यादिभूतस्य हलसंयुक्तस्य अकारस्य
ह्रस्वस्येपहीर्घता च एकमात्राकालापेक्षया किञ्चि-
दधिककालोच्चारणं स्यात् । व्वसीः पवित्रम् । पदा-
दिस्त्यस्येति किम् । व्यायवः । हलसंयुक्तस्य किम् ।
अनुतः । अकारस्येति किम् । ध्रुवाः ॥ अथ जटा-
द्यष्टविहतीनां लक्षणान्युच्यन्ते । तत्र विहतीनां पा-
ठे फलं पङ्क्तिपावनत्वम् । जटादिविहतीनां ये पा-
रायणपरायणा ॥ महात्मानो द्विजर्षेष्ठास्ते ऋष्याः प-
ङ्क्तिपावना इत्यादित्यपुराणात् । अन्यान्यपि वि-
ष्णुलोकानि फलानि वाराहपुराणपाराशरसृत्यादि-
षु । तासान्नामानि प्रदर्शयन्ते । जटा माला शिखा रे-

खा ध्वजो दण्डो रथो घनः ॥ अष्टौ विकृतयः प्रोक्ताः
 क्रमपूर्वा महर्षिभिः । तत्र प्रथमत्वाज्जटालक्षणम् ।
 क्रमं यथोक्तं प्रब्रूयाद्द्व्युत्क्रमेण क्रमेण च ॥ सलक्षणं
 सर्वसन्धौ जटा सा प्रोच्यते दुधैः ॥ अस्यार्थः । क्रमं
 यथोक्तं द्वित्रिचतुष्क्रमात्मकं पुनश्च तमेव वैपरीत्येन पु-
 नश्च क्रमेण एवं त्रिवारं सर्वसन्धिषु लक्षणयुक्तं पट्टस्त्र्णा
 जटाइति तत्त्वज्ञैरुच्यते । व्यायवस्त्य सत्य व्यायवो
 व्यायवस्त्य । इत्यादि । अथ जटायां पठ्यमानान्क्रमा-
 न्नामतो निर्द्दिशति । अनुक्रमश्चोत्क्रमश्च व्युत्क्रमोऽ-
 भिक्रमस्तथा ॥ सङ्क्रमश्चेति पञ्चैते जटायां कथिताः
 क्रमाः ॥ व्यायवस्त्य । इत्यनुक्रमः । स्थस्य । इत्यक्र-
 मः । स्थव्यायवः । इतिव्युत्क्रमः । व्यायवो व्यायवः ।
 इत्यभिक्रमः । इमे पञ्चक्रमा एव पृथक्पृथक् पठनेन
 पञ्चसन्धिरिति वैदिकैः पठ्यते ॥ स्वापूर्वांशं पदद्वयं
 स्वागर्भे त्रिचतुष्क्रमे ॥ पुनरुक्तमसन्देहार्थं जटात्वं
 न चार्हति ॥ सुआ इति पदद्वयगर्भे त्रिक्रमे सोषूणः
 सोमेनानचिम इत्यादौ तथा चतुष्क्रमे गोरुदूषुणा स-
 त्त्वा इत्यादौ सुआ पूर्वांशं पदद्वयं असन्देहार्थं द्विपद-
 त्वभ्रमवारणाय सुनः आतनचिम । इति पुनरुच्चा-
 रितं जटाभावं नार्हति । असन्देहार्थमिति हेतुगर्भं
 विशेषणम् । यथा उदुत्थमित्यादौ द्विपदत्वभ्रमवार-

णाय ऊँइत्युं । इति मध्यस्थस्य वेष्टनम् । तथा इदं
न तु क्रमः । अतो जटा न कार्या ॥ अथ माला सा द्वि-
विधा पुष्पमाला क्रममाला च । पुष्पमाला लक्षणमा-
ह । मालामालेव पुष्पाणां पदानां ग्रन्थिनी हि सा ॥
आवर्तन्ते त्रयस्तस्यां क्रमव्युत्क्रमसङ्क्रमाः ॥ सुसमि-
द्वाय शोचिषे । शोचिषे सुसमिद्वाय । इत्यादि । अथ
क्रममाला । ब्रूयत्क्रमविपर्यासावर्द्धर्चस्यादितोऽ-
न्ततः ॥ अन्तं चादिं नयेदेवं क्रममालेति गीयते ॥
अर्द्धर्चस्यादितः क्रमं अंततो विपर्यासं क्रमेण पठेत् ।
अनेन प्रकारेण क्रममन्तं नयेत् । विपर्यासमादिं प्राप-
येत्सा क्रममालेति ऋषिभिरुच्यते । त्रिंशद्द्वाम ।
धीयतऽइति धीयते । धाम वि । धीयते पतङ्गाय ।
व्विराजति । पतङ्गाय व्वाक् । राजति व्वाक् । व्याज-
ति । व्वाक्कपतङ्गाय । राजति वि । पतङ्गाय धीयते ।
व्विधाम । धीयतऽइति धीयते । धाम त्रिंशत् ।
इत्यादि । अथ शिखा । पदीत्तरां जटामेव शिखा-
मार्याः प्रचक्षते ॥ पूर्वाक्तां जटामेव अन्ते एकपदाधिकां
शिखां विवर्तितं मुनय आहुः । अन्तश्चरति चरत्यन्त-
रन्तश्चरति रोचना । इत्यादि ॥ अथ रेखा । क्रमाद्-
द्वित्रिचतुष्पञ्चपदक्रममुदाहरेत् ॥ पृथक्पृथग्विपर्य-
स्य रेखामाहुः पुनः क्रमात् ॥ क्रमेण द्विपदत्रिपद-

चतुष्पदपञ्चपदक्रमानुक्ता प्रतिक्रमे ष्टकष्टथक्विपर्या-
 सेन पठित्वा पुनः क्रमं पठेत्तां विकृतिं रेखामाहुः ।
 विदुद्भाते । ते विदुद्भ । विदुद्भाते । तेऽअग्ने च-
 धा । चेषाग्ने ते । तेऽअग्ने । अग्ने चेषा । चेषा च-
 याणि विदुद्भा ते । ते विदुद्भ चेषा चयाणि । चयाणि
 विदुद्भ । विदुद्भाते । ते धाम विवभृता पुरुत्वा ।
 पुरुत्वा विवभृता धाम ते । ते धाम । धाम विभृता ।
 विवभृता पुरुत्वा । विवभृतेति वि । भृता । पुरुत्वे-
 ति पुरु । त्वा । विदुद्भाते । ते विदुद्भ । विदुद्भाते ।
 ते नाम परम् । परमन्नाम ते । ते नाम । नाम पर-
 मम् । परमङ्गुहा यद्विदुद्भ । विदुद्भ यदङ्गुहा परमम् ।
 परमङ्गुहा । गुहा यत् । यद्विदुद्भ । विदुद्भा तसुत्सं-
 व्यतऽआजगन्थ । आजगन्थ यतऽउत्सन्तं विदुद्भ । वि-
 दुद्भातम् । तसुत्सम् । उत्सं व्यतः । यतऽआजगन्थ
 आजगन्थेत्या । जगन्थ ॥ अथ ध्वजः । ब्रूयादादेः क्र-
 मं सम्यगन्तादुत्तारयेदिति ॥ वर्गे वा ऋचि वा यस्य
 पठनं स ध्वजः स्मृतः ॥ वर्गे ऋचि वा आदेः क्रमं अ-
 न्तपर्यन्तं ब्रूयात् । अन्तात्सम्यग्यथोक्तं क्रममेवोत्तार-
 येत् । आदिपर्यन्तं पठेत् एवं यस्य पठनं स ध्वजना-
 मा विकृतिः । विवष्णोः कर्माणि । सखेति सखा ।
 कर्माणि पश्यत । युञ्ज्यः सखा । पश्यत यतः । इन्द्र-

स्य युज्यः । यतो व्रतानि । पस्पशः इति पस्पशे ।
 व्रतानि पस्पशे । व्रतानि पस्पशे । पस्पशः इ-
 ति पस्पशे । यतो व्रतानि । इन्द्रस्य युज्यः ।
 पश्यत यतः । युज्यः सखा । कर्माणि पश्यत ।
 सखेति सखा । विष्णोः कर्माणि ॥ अथ दण्डः ।
 क्रमसुरका विपर्यस्य पुनश्च क्रमसुत्तरम् ॥ अर्द्धर्चा-
 देवसुक्तोऽयं क्रमदण्डोऽभिधीयते ॥ क्रमसुरका अर्द्ध-
 र्चात् । अर्द्धर्चादिपर्यन्तं पुनः पुनर्विपर्यस्य पुनः
 क्रमं अर्द्धर्चसमाप्तिपर्यन्तं पठेत् एवसुक्तो विकृति-
 विशेषो दण्ड इत्युच्यते ॥ यजानः । नो यज । यजा-
 नः । नो मित्रावरुणा । मित्रावरुणा नो यज । यजा-
 नः । नो मित्रा वरुणा । मित्रावरुणा नो यज । यजा-
 नः । नो मित्रावरुणा । मित्रावरुणा यज । यज ।
 मित्रावरुणा नो यज । यजानः । नो मित्रावरुणा
 यज । यजा देवान् । अनेन प्रकारेण अर्द्धर्चसमाप्ति-
 पर्यन्तं पठेत् ॥ अथ रथः ॥ समे ऋचौ गृहीत्वा
 च रथवच्चलति क्रमः ॥ पादशोऽर्द्धर्चशो वाऽपि
 सहीत्या दण्डवद्भयः ॥ ऋचि अर्द्धर्चि पादे वा क्रम-
 विपर्यासौ दण्डवत्सहोक्तौ चेत्स विकृतिविशेषो रथ इ-
 त्युच्यते । धानानाँ रूपम् । सक्तूनाँ रूपम् । रूपन्धाना-
 नाम । रूपर्द्धं । सक्तूनाम । धानानाँ रूपम् । सक्तूनाँ-

रूपम् । रूपङ्गुवलयम् । रूपम्बदरम् । कुवलयं ० रूपम्बानानाम् । बदरं ० रूपं ० सक्तूनाम् । धानानां रूपम् । सक्तूनां रूपम् । रूपं कुवलयम् । रूपम्बदरम् । कुवलयम्परीवापस्य । बदरमुपवाकाः । परिवापस्य कुवलयं ० सक्तूनाम् । धानां रूपम् । सक्तूनां रूपम् । रूपङ्गुवलयम् । रूपम्बदरम् । कुवलयं परीवापस्य । बदरमुपवाकाः करम्भस्य । गोधूमाः परिवापस्य कुवलयं ० रूपम्बानानाम् । करम्भस्योपवाका बदरं ० रूपं ० सक्तूनाम् । धानानां रूपम् । सक्तूनां रूपम् । रूपं कुवलयम् रूपम्बदरम् । कुवलयं परीवापस्य । बदरमुपवाकाः । परीवापस्य गोधूमाः । उपवाकाः करम्भस्य । परिवापस्येति परि । वापस्य । उपवाकाऽइत्युप । वाकाः । गोधूमाऽइति गोधूमाः । करम्भस्येति करम्भस्य । ज्योत्स्नायां प्रकारत्रयेण रथउक्तः स तत्रैव द्रष्टव्यः । अथ घनः स द्विविधः । अन्तःक्रमं पठेत्पूर्वमादिपर्यन्तमानयेत् ॥ अन्तिक्रमन्त्रयेदन्तं घनमाज्जर्झनीषिणः ॥ अतिथिमित्यतिथिम् । बोधयतातिथिम् । घृतैर्बोधयत । दुवस्यत घृतैः । अग्निन्दुवस्यत । समिधाग्निम् । समिधेति सम् । इधा । अग्निन्दुवस्यत । दुवस्यत घृतैः ॥ घृतैर्बोधयत । बोधयता तिथिम् । अतिथिमित्यतिथिम् । इत्यादि ॥ अथ द्वितीयः । शिखासुक्ता

विपर्यय्य तत्पदानि पुनः पठेत् ॥ अयं घनइति प्रो-
 क्त इत्यष्टौ विक्रतीः पठेत् ॥ गिखां पूर्वोक्तामुच्चार्य
 विपर्ययेन तानि पदान्युच्चार्य पुनः क्रमेण तानि
 पदान्युच्चारयेत् । अयं घनइत्यृषिभिः प्रोक्तः । दस्त्रा
 युवाकवो युवाकवो दस्त्रा दस्त्रा युवाकवः सुताः सुता
 युवाकवो दस्त्रा दस्त्रा युवाकवः सुताः । इत्यादि ।
 शेषं ज्योत्स्नादिषु ज्ञेयम् ॥ शाके दृश्यन्वाष्टभूमिते
 शुभे विक्रमवत्सरे ॥ माघे मासि सिते पक्षे प्रतिप-
 द्धानुवासरे ॥ १ ॥ प्रातिशाख्यप्रदीपाख्या शिक्षेयं र-
 चिता शुभा ॥ गोडगे इत्युपाठेन बालकृष्णेन धी-
 मता ॥ २ ॥ श्रीसदाशिवपौत्रेण श्रीप्रभाकरशर्माणा ॥
 कृपया मह्यमादत्ता सुद्रायन्त्रे प्रकाशिता ॥ ३ ॥ यु-
 गलपाक्विशीरेण पाठकेनानुजेन च ॥ विश्वेश्वरस्य पु-
 त्रेण श्रीव्यासोपाधिधारिणा ४ ॥ सरयुपारिणा स-
 म्भवेद्विद्वद्यालयस्य च ॥ अध्यापकेन छात्राणां श्री-
 धं सम्बोधनाय च ॥ ५ ॥ शिवास्तुङ्ग्रहमध्ये तु ह्येतस्याः
 सङ्ग्रहः कृतः ॥ एतदग्रे तु वेदस्य श्रीमाध्यन्दिन-
 शाखिनः ॥ ६ ॥ परिभाषाख्यसूत्रं तु श्रीमद्रामस्य
 निर्मितम् ॥ तदग्रे सूत्रशेषस्य कारिका सुप्रकाशि-
 का ॥ ७ ॥ अथ वेदपरिभाषासूत्रशिखां व्याख्या-
 स्यामः ॥ इषे त्वा । १ । अनुवाकः । पदानि । ३५ ॥

शुठिषस्वः । १ । वसोः पवित्रम् । ३ । ४२ । घा-
 ट्भक्ताचा । २ । अग्ने व्रतपते । ७ । १०६ । जैभ-
 तडमीः । ३ । पवित्रे स्थः । २ । ५४ । डीणडाडी ।
 धर्माऽसि । ३ । ६३ । जीवतिठः । १३ । घृष्टि-
 रसि । २ । ४४ । घीचकृड । २ । धिषणाऽसि । २ । ६६ ।
 गूघागडिः । ७ । संवपामि । डगेन चम्भि । २ ।
 आददे । ५ । १०२ । जाभुठुधीः । ७ । अनिशितो-
 ऽसि । ३ । ५१ । डजजजिः । ७ । ऋचः । ३१ ।
 अनुवाकाः । १० । पदानि । ६१४ ॥ कृष्णोऽ-
 सि । ६ । १२४ । ढीवादिप् । १२ । अग्ने व्याजजि-
 त् । ३ । ६५ । चुठाचीपूः । १ । मयीदम् । ५ । १०-
 क्तौघाभधीः । ५ । अग्नीषोमयोः । ५ । १२२ ।
 ठामाठपूः । २ । अग्ने दध्यायो । ४ । ७६ । क्खो-
 मटाडः । ३ । संवर्चसा । ४ । ८६ । जीवडेतूः । ४
 अग्नये कठ्यवाहनाय । ६ । जोर्द्धुठडुः । १ । ऋ-
 चः । ३३ । पदानि । ६६८ ॥ समिधाग्नि-
 म् । ४ । ३६ । गूवाडकि । ३ । भूर्भुवः । ४ । ५० ।
 घौडाजिचे । अग्निज्योतिः । २ । ३७ । गोसग-
 अः । १ । उपप्रेयन्तः । २६ । ३६० । ले । १४ ।
 स्वः सुप्रेजाः । ३ । ४२ । घाणिणाभ्ती । ४ । गृहा
 मा । ३ । ५३ । डानीभ्ताजा । २ । प्रघासि-

नः ॥ ५ । ७२ । छाभिटाकुः । १ । पूर्णाद-
 र्भि । २ । ३३ । गिकडघः । १ । अन्नमीमद-
 न्त । ६ । ६८ । चैधोचिजा । ४ । एषते । ७ । ८६ ।
 भोमाफरी । ४ । ऋचः । ६२ । अनुवाकाः । १० ।
 पदानि । ८ । ५६ ॥ एदम् । २ । चादिक्काठी । ४ ।
 वृत्रस्यासि । ४ । ४५ । घुत्तजघेः । ३ । आकूर्यै प्र-
 युजे । १२ । ३६ ॥ गूजगिखः । ३ । ऋक्कसामयोः
 शिल्पे । २ । ४७ ॥ घेटघीगुः । ५ । व्रतं कृणु-
 त । ६ । १३६ । डूत्सघुधुः । ५ । एषाते । ५ । ६७ ।
 क्थेयजटि । ४ । वस्व्यसि । ३ । ६३ । चिणाडूकाः ।
 ३ । एष ते । २ । ५५ । डुनडिडिः । ३ । शुवक्र-
 न्त्वा । ४ । ८१ । जगुञ्जिठी । २ । अदित्या-
 स्त्वा । ८ । १४० । डौशुनार्ध । ६ । ऋचः । ३७ ।
 अनुवाकाः । १० । पदानि । ७४२ ॥ अर्गः स्तनूः ।
 डीताज्ज । २ । आपतये त्वा । ४ । १०८ । जै-
 रिनिदिः । ५ । तप्तायनी मे । २ । ४८ ॥ घैडघ-
 चे । ४ । इन्द्रघीषस्त्वा । ३ । ४८ । घैपाटकु । ४ ।
 युञ्जते मनः । ८ । १५७ । गोभर्दशै । २ । नारि-
 रसि । ४ । ७४ । क्कीधिविदै । ४ । यवोऽ-
 सि । ५ । ८१ । जफाठाडी । ८ । विभूर-
 सि । ४ । ७८ । क्कैक्खिणच् । २ । ज्योतिर-

सि । पू । १०४ । जीवोडानेः । ७ । उरु वि-
 ष्णो । २ । पू४ । डीटिचटा । ऋचः । ४१ । अनु-
 वाकाः । १० । पदानि । ८०६ ॥ अग्रंशीर-
 सि । पू । ८८ । जैवभूठः । पू । उपावीर-
 सि । ४ । ८८ । जैमिजाठ । ४ । माहिः । ६ । ११२ ।
 टावायिवौः । ३ । सन् । ३७१ । छभातटैः । पू ।
 समुद्रं गच्छ । २ । पू७ । डेनागिटा । ४ । हवि
 ष्णतीरिमाः । २ । ३५ । गुधीखगः । ३ । हृदे
 त्वा । पू । पू० । जौसुटयु । ६ । रावाऽसि । ८११७ ।
 थैसुशीभै । २ । ऋचः । ३५ । अनुवाकाः । ८ ।
 पदानि । ६५८ ॥ वाचरष्यतये । ३ । पू६ । डो-
 दजाडी । २ । उपदामगृहीतोऽसि । २ । ३० ।
 खौटछिखाः । १ । आवाहो । २ । ४ । गौटछी-
 छ । अयंभाम् । २ । ३३ । गिचघडा । या वा-
 म् । १ । १३ । किअगड । तम्प्रत्कृथा । ४ । ६१ ।
 भूगीनतीः । पू । अयंभेनः । ३ । ६६ । चूयाथटाः । ३ ।
 यं देवासः । ३ । पू३ । डिठडजा । २ । इन्द्राय
 त्वा । २ । २६ । खोगचछी । मृद्धानिन्दिवः । २ । ४२ ।
 घाठा डशीः । १ । यस्ते । १ । २५ । घुजघ-
 घुः । १ । प्राणाय मे । ३ । ३५ । गुरुन्वघाः । ३ ।
 मधवे त्वा । १ । १५ । कुखञ्जः । ३ । इन्द्राग्नी

ऽआगतम् । १ । १३ । किगखाड । आघ । १ । १४ ।
 ओमासश्चर्षणीधृतः । १ । १० । औचकक । ष्टणु-
 तामे । १ । ६ । ओकअगा । इन्द्रमरुत्त्वः । १ । २२ ।
 खाघाखक । मरुत्त्वन्तम् । १ । १७ । केकगाडः ।
 मरुतान्वा । १ । ३० । इइअअकः । १ । सजीषाऽ-
 इन्द्र । १ । १६ । कोचिघखा । मरुत्वां २ ॥ ऽइ-
 न्द्र । १ । २० । कौभाछाई । यञ्चोयभा । १ । ६ ।
 ओगाकाअ । उडच्युम् । ६ । १०२ । भालठीफेः । ३ ।
 ऋचः । ४६ । अनुवाकाः । २५ । पदानि । ९८८ ।
 आदिच्येभ्यस्त्वा । ४ । ७० । चौतीचिजे । २ । व्वा-
 ममदृद्य । २ । ३५ । गुटडाच । २ । सुशर्मासि । १ । ६ ।
 ओगगआः । बृहस्पतिसुतस्य । २ । ५१ । डशि-
 आठेः । १ । हरिरसि । ३४५ । घुतिघविः । ३ ।
 समिन्द्र । ६ । १११ । टरैधानी । उरुटं । ४ । ८७ ।
 जैपिणितै । २ । एजतु दशमास्यः । ५ । ७१ । क्कभ-
 ठथाः । १ । आतिष्ठ । १ । १८ । कैकाकाखः । १ ।
 युद्धवाहि । किखगख । इन्द्रमित् । १२ । काखका-
 डा । यस्मान्न । २ । ४३ । धिठपडचीः । १ । अ-
 ग्ने पवस्व । १ । २३ । खिगकिडा । २ । अदृश्रम-
 स्य । १ । २३ । खिचाअघः । १ । आजिग्घ । २४६ ।
 घवगगिः । १ । विनऽइन्द्र । १ । १७ । केडाखक । व्वा

चस्पतिम् । ६ । १६ । कोडङगा । १ । विप्रश्चक-
 म्न्हविषा । १ । १७ । केडाखड । अग्नये
 त्वा । ४ । ५२ । डात्रीजटै । इह रतिः । ३ । ६७ ।
 चेतुक्षणैः । परमेष्ठ्यमिधीतः । १० । १७५ । शुम्भ्यै
 स्त्रीमौ । ऋचः । ५७ । अनुवाकाः । २२ । पदा-
 नि । १०१६ ॥ देवसवितः । ४ । ७६ । क्षोधया-
 मिण । २ । इन्द्रस्य वृष्णः । युज्येदनौः । ३ । देव-
 स्याहम् । ६ । १ । ६२ । ताभ्या शिञ्जौ । ४ । आप-
 ये स्वाहा । ३ । ६८ । चैथजैक्षा । ४ । वाजस्येस-
 म् । ८ । १२३ । ठिफीणिशुः । ५ । अग्निरेकाक्ष-
 रेण । ४ । ७२ । छाभूरधू । एष ते । ४ । ६६ । चू-
 न्माराधौः । १ । सविता त्वा । १ । ४३ । धिडघा-
 ड । ऋचः ३६ । अनुवाकाः । ८ । पदानि । ७२८ ॥
 अपो देवाः । ४ । ५६ । डूडमीडडः । १ । सोमस्य
 त्विषिः । ५ । ८६ । जोषपिठी । ४ । अवेष्टा
 दन्दशुकाः । ६ । १०७ । जेवटुवौ । ८ । सोमस्य
 त्वा । ३ । ७८ । छैटीजटै । ४ । मित्रावरुणयो-
 स्त्वा । ५ । ६२ । म्नादिनिर्दै । ४ । स्योनाऽसि । ४ ।
 चेवातम् । ४ । सवित्त्रा एसवित्त्रा । १ । २४ ।
 खिगगात्र । अशिश्वठ्याम्पच्च्यस्य । ४ । ६५ । चु-
 टाटठू । ऋचः । ३२ । अनुवाकाः । ८ । पदा-

नि । ५७८ ॥ युञ्जानः प्रथमम् । ६ । १३४ ॥ डी-
 मिदारो । ६ । प्रतूत्तं वाजिन् ॥ १५ । २१६ ॥ पो-
 न्बोडवीर्ग्युः । १ । अङ्गिरस्वत्खनामि । १० । ४४ ।
 टीच्चेर्धलै । ४ । अपो देवीः । १२ । २०६ । नो-
 न्बोशुर्ग्यो । ६ । आपो हि । ११ । १५८ । शौन्वि-
 नाहु । १२ । अदितिद्वा । ४ । ७४ । चीपभ्जजी । ८
 आकूतिमग्निम् । १७ । २४० । वोर्सीज्जीस्यै । ४ ।
 ऋचः । ७८ । अनुवाकाः । ७ । पदानि । ११७८-
 दृशानो रुक्वजः । १६ । ३६७ । वेहेवाडोव्योः । ५ ।
 टीच्चेर्धलै । ४ । अपो देवीः । १२ । २० । नो-
 न्बोशुर्ग्यो । ६ । आपो हि । ११ । १५८ । शौन्वि-
 नाड्घु । १२ । अदितिद्वा । ४ । ७४ । क्रीपभ्ज-
 जी । ८ । आकूतिमग्निम् । १७ । २४० । वोर्सी-
 ज्जीस्यै । ४ । ऋचः । ७८ । अनुवाकाः । ७ । पदा-
 नि । ११२८ ॥ दृशानो रुक्वजः । १६ । २६७ । येहे-
 वाडोव्योः । ५ । दिवस्यरि । १० । १८२ । दान्यु-
 लुर्ग्यैः । १ । उदुत्वा । १ । १७२ । थाह्लासुफः । ७ ।
 अपेत । १५ । २३३ । विस्विहो स्वी । असुन्वन्त-
 मयजमानम् । ११ । २१७ । याऽओषधीः । २७ ।

दानि । १६७३ । मयि गृह्णामि । १३ । २३२ । वा-
 न्धमुवुन्मौः । ५ । ध्रुवाऽसि । ११ । १७२ । यावालै-
 र्तः । ६ । मधु व्वाताः । ६ । १२५ । टुथ्यौघड । ८ ।
 सव्यक्ञ्चवन्ति । ८ । १२४ । ठीषीऽङ्ग । ४ । इम-
 म्मा । ६ । १२ । भ्राती जगमु । २ । अपान्त्वा । १ । २० ।
 कौर्कककः । ६ । अयमपुरः । ५ । १०६ । श्रीर्जसुर्फम् ।
 ऋचः । ३ । अनुवाकाः । ६ । पदानि । ८० ७४ ॥ ध्रुव-
 क्षितिर्ध्रुवयोनिः । ५ । ६२ । भ्राथटिताः । ५ । स-
 जूर्त्तुभिः । २ । ३८ । गैदभ्रडती । मूर्त्ता व्ययः । २ । ४३ ।
 धिशातर्चा । इन्द्राग्नीऽद्भव्यथमानाम् । ३ । ३५ ।
 गुडडिच्छुः । ३ । आयुर्मे । ६ । ७६ । छोरुक्छौ २ ।
 आशुस्त्रिटत् । १ । ४१ । घड्यवगिः । अग्नेर्भा-
 गः । ३ । ५६ । डीधठणीः । १ । एकया स्तुवत । ४ ।
 ७८ । छेविधलिडा । ऋचः । २६ । पदानि । ४६५ ।
 अनुवाकाः । ८ । अग्ने जातान् । ५ । १६६ । रश्मि-
 नामत्थाय । ४ । ८० । छौतिथर्ठि । २ । राज्ञसि । ५ ।
 ८७ । जेअडुदः । २ । अयं पुरः । ५ । ७५ । कुलामा-
 धे । ६ । अपमग्निः । २४ । ३२० । षोड्यीत्रैथ-
 च्यां । ४ । येनऽऋपयः । ७ । १२० । ठौडमेदिलेः । १ ।
 तपस्तपस्यः । ४ । ६२ । चाटाः । ऋचः । ५४ । अनुवा-
 काः । ७ । पदानि । ८३३ । नमस्ते । २३३ । विश-

कर्मपुगे । ४ । हिरण्यवाहवे । ५ । ६५ । कुम्भफदी ।
 उष्णीषियो । ५ । ४३ । घिम्ररर्क । तक्षभ्यः । ५ । ४२ ।
 घाटधजः । १ । ज्येष्ठाय । ५ । ४१ । घत्रतत्र । सुत्या-
 य । ४ । ३५ । सुखभक्त । २ । शम्भवाय । १ । ७ ।
 एगडख । पाययि । ५ । ४६ । घोटदकु । द्रुपिअ-
 न्धसः । ७१ । १८८ । दात्मीहामैः । ७ । कृचः । ६३ ।
 अनुवाकाः । ६ । पदानि । ७०३ । अश्वान्जूर्जम् । ६ ।
 घोटदकु । ६ । १५४ । गीन्यद्लु । ६ । न-
 मस्ते । ५ । ६३ । चिपिडकाः । ३ । अग्निस्तिग्मे
 न । ७ । १५४ । ठिसेधूपैः । २ । चक्षुषः पिता । ८ ।
 । ४६ । ठुमीथीक्युः । १ । आशुः शिषानः । १३ । २८१
 तक्षन्वौचिर्मीः । १३ । उदेनम् । १४ । २०८ । नै-
 लिज्युर्जेः । १ । क्रमदृध्वमग्निना । १३ । २०६ ।
 गोष्णुविभनौः । १ । शुक्रज्ज्योतिश्च । ७ । ७२ । क्कन्दु-
 लाः क्कोः । १ । इमठं स्तन । १३ । २०८ । नै-हैमू-
 र्ग्या । ४ । कृचः । ६२ । अनुवाकाः । ६ । १४६५ ॥
 व्याजश्च । ४५६ । डलेकाजा । सत्यं यद्वा । ४ । ४८ ।
 वैदसती । उक्त् स्तनृता । ४ । ४८ । घैमजतु । अ-
 श्मत्ता । ३२३ । गिपखच । अग्निरिन्द्रः । २० । कौ-
 टत्रक । अथशूतस्त्रिः । ५८ । डैम्पथिकि । एका ति-
 स्तः । ४ । ४१ । घनामोइ । व्याजाय स्वाहा । ३० ।

। ३० । खौचडवूः । १ । विश्वेऽब्रह्म । ६ । १०१ ।
 अनिताणि । ६ । ऋताषाट् । ११ । १२१ । टथीद-
 क् । २ । अमिन्व्युनरिज्जा । ७ । १०७ । अप्रिता-
 गिः । ५ । यदाकृतात् । ८ । १ । ११४ । टिलोया-
 धीः । १ । वार्त्तहत्याय । ८ । १२३ । टिज्यहामः ।
 ऋचः । ६ । अनुवाकाः । १३ । पदानि । ६०० ॥
 स्वःहोन्वा । ८ । १५१ । णडिताद्रे । ६ । देवा
 यज्ञम् । २ । २३५ । दुधन्वेम्बर्षी । सुरावन्तस्पर्हि-
 षदम् । १७ । २२७ । केह्वीशीर्षी । ६ । उदीरता-
 म् । १३ । २२२ । भासत्त्रौ द्रले । १२ । आरुच्या ला-
 नु । १० । १७८ । थैथोधिफौः । ३ । सोमो राजा ।
 जंद् षीर्ष । सीसेन तन्वम् । ६ । २८२ । हात्त्री-
 मीऽर्न । २ । ऋचः । ६३ । अनुवाकाः । ७ । पदा-
 नि । ३७६ ॥ ऋचस्य योनिः । १२ । १६० । दौध्मी
 पूर्नी । ६ । यद्देवाः । ६ । १०६ । जामीडीर्षीः । ७
 अयाद्ग्राभि । ६५ । भनानाह्वाधिः । १ । यो भूता-
 नाम् । ३ । ४२ । घाटिठउ । १ । समिह्वऽब्र-
 न्द्रः । ११ । १७२ । हात्कौडकेः । ३ । आया-
 तु । ८ । १३६ । उधमूषीर्षी । ११२ । समिह्वोऽअ-
 गिनः । १२ । १५४ । कीलीसूप्ति । २ । अश्वि-
 ना । १२ । १४८ । दैडधीफाहिः । १ । अश्विना ते-

जसा । ११ । १०४ । जीज्यधाणे । ऋचः ८१
अनुवाकाः । ६ । पदानि । १३४ ॥ इमस्यो । ८ । ११८
टैव्वाढावा । ४ । समित्तोऽग्निः । ११ ६८ । भौः
म्नोमीर्द्ध । वसन्तेनऽक्तुना । ६ । ४४ । घीतच्छव ।
होता यत्तत् । १२ । १४८ । भैम्रीघुर्त्न । २ । अश्विन्व-
नौ छागस्य । ६ । १४६ । ढस्फिमर्ही । ६ । देवम्ब-
र्हिः । १४ । २८६ । लोभ्याम्णेर्काः । ६ । ऋचः । ५७
अनुवाकाः । ६ । पदानि । ६४२ ॥ तेजोऽ-
सि । ५ ८० । छौफुटथ । २ । अपास्योदाय । १ । ६ ।
ओअअक । १ । हिङ्गाराय । २ । ५४ । डीअवडी ।
हिरण्यपाणिमूतये । ६ । ८४ । जीघाट् । विभू-
र्मात्रा । ६ । ३७ । नेथचडः । १ । काय क-
स्मै । १ । २४ । खीकभख । आबह्लान् । घापिजन्वः ।
१ । चक्षुषे श्रोताय । ६ । १४ । ईअअ-
अः । १ । प्राञ्च्यै दिशे । १ । ६ । ओअअअः । अदुभ्यो
व्वाठर्भ्यः । १ । १२ । काभखआ । व्याताय धूमा-
य । १ । १८ ॥ कौखडख । इन्द्राय ष्ठिष्व्यै । १ । ६ ।
ओखकथा । नक्षत्रेभ्यो नक्षत्रियेभ्यः । १ । २४ ।
खीनचकाः । १ । परिल्लवेभ्यः । १ । ३ । इगकअ । अ-
सवे वसवे । १ । १५ । कुअचक । दूषायोज्जाय । १ । २ ।
आप्रलअ । स्वः स्वाहा । १ । ४ । ईककाअ । प्राणी-

ऽपानः । १ । पू । उडचफा । एकस्मै द्वाभ्याम् । १ । ६
 उक्तगक्त । १ । ऋचः । २६ । अनुवाकाः । १६ । पदा-
 नि । ४४१ ॥ प्रजापतये स्वा । १ । २३ । खिगागख ।
 यः प्राणतः । १ । २३ । खिब्ड्यकाः । १ । युञ्जन्ति
 ब्रह्मम् । ८ । १०८ । ऐभीछतै । २ । व्यायुद्वा । पू । ६३ ।
 भिडमुडाभौ । ६ । अस्वेऽस्विके । ३ । ४४ । घीत-
 टाढ । २ । उत्सक्त्याऽभव । १२ । ४४ । ठीकटा-
 भूः । १ । गायत्री विष्टुप् । पू । ५६ । उडटकेः । ३ ।
 कस्वा । ६ । ८४ । जुयच्छिज । १२ । किस्वि-
 त् । ६ । १०७ । अयिञुतै । ४ । काऽईम् । ८ । १३८ ।
 डैडयणीवि । २ । सुभूः स्व मूः । २ । २३ । खिभक्तव-
 चाः । ऋचः । ५७ । अनुवाकाः । ११ । पदानि । ८४४ ।
 अस्वत्पूरः । १० । १६६ । तोह्मस्मत् । धूम्वान्व
 सलाय । १० । १०६ । ढृह्ज्वटिः । १ । समुद्रद्राय
 शिशुमारान् । १० । १३७ । हेर्हयाड । मयुः प्राजा-
 पत्यः । १० । १६२ । धल्लिलयू । ऋचः । ४० । अनु-
 वाकाः । ४ । पदानि । ५१४ । शादन्दङ्गिः । १ । ४० ।
 गौठिभ्राणि ॥ व्याम्प्राणिन । १ । ४१ । घचाडादि ।
 मशकान्केशैः । ६ । खिघीचता । अग्निः पक्षतिः । १ । ३० ।
 गायगच्छ । मरुताए स्तन्वाः । १ । २४ । खीगगाड ।
 पूषणस्वनिष्टुना । १ । २२ । खाडचटः । इन्द्रस्य त्री-

डः । ६ । ३५ । गुजेडभा । विष्टतिन्नाब्ध्या । १ । २६ ।
 खजगडा । यस्मिमे । खैभकाशे । आनः । १० । १६१ ।
 धश्लीभाद्रिः । ७ । मानः । ८ । १४८ । ठैशियाभाः । ३ ।
 यः श्चस्य । ८ । ६३८ । डैभफाखः । ३ । यसे । ६ । १६४ ।
 जिपठुदे । २ । इमानु । १ । ३० । खौभगिडी ।
 ऋचः । ४४ । अनुवाकाः । १५ । पदानि । ६१२ ॥ अ
 गिनश्च । १४ । २१८ । पैश्लीडिर्भू । १० । उच्चा
 ते । ११ । १३६ । उड्प्राधितो । ४ । ऋचः । २५ । अ
 नुवाकाः । १० । पदानि । ३५४ । समाख्या । ६ । १७३ ।
 धिधीरवो । ४ । ऊहृद्वाऽअस्य । १२ । १३७ । डेवध-
 दृये । ४ । पीवोऽअन्ना । १२ । १७७ । यन्हर्वगौ । ४ ।
 अभित्त्वा । ११ । १६५ । तुभ्यपाशोः । ३ । ऋ
 चः । ४४ । अनुवाकाः । ४ । पदानि । ६५० । होता
 यत्तत् । ११ । १२४ । टिष्णुषुम्न । २ । देवस्वर्हिः ।
 टीथेभीत्यु । २ । समिधानस्यहत् । १३ । ११८२ । टैभा
 न्योषू । देवस्वर्हिः । २ । ४१ । घक्कइति । ऋचः । २६ ।
 अनुवाकाः । ४ । पदानि । ४२७ ॥ समिहोऽअञ्ज-
 न् । ११ । १६६ । धूचहोहलुः । ६ । यः क्रान्दः । १३ ।
 २३२ । वाराम्बोसुन्देः । ५ । समिहोऽअदृद्य । १२ ।
 २०२ । नकीवीकु । ८ । वेतुड् क्करावन् । २४ । ४४१ ।
 भ्रष्टलैधर्वस्वैर्ष्य । १२ । ऋचः । ६० । अनुवाकाः । ४० ।

पदानि । १०७१ ॥ विष्वानि देव । ४ । ६१ । चच-
 डधी । तपसे कौत्तालम् । १६ । ३५० । ज्येकुसुङ्गुह
 व्याहस्यु । ८ । ऋचः । २० । अनुवाकः । २ । पदा-
 नि । ४११ ॥ सहस्रगीर्वा पुरुषः । १६ । २३७ । फो-
 ल्पिर्दृषि । १ । अद्भ्यः सम्भृतः । ६ । १०५ । जुलु-
 टिपै । ऋचः । २२ । अनुवाकाः । २ । पदानि । ३३० ।
 तदेव । ७ । १०३ । निभयजैर्दि । वनेस्तत् । १ । १५ ।
 योशुफीच्युः । ३ । ऋचः । १६ । अनुवाकाः । २ ।
 पदानि । २६२ । अस्या जरासः । १४ । २०३ । नाह-
 ज्जसीर्धुः । ५ । आपश्चिञ्चत् । १२ । १४६ । दोदुर्हायु-
 र्ह । ४ । विभ्राड्बृहत् । १२ । २०० । धौर्धौभीवधा-
 । १० । प्रवाटजे । १० । १५३ । शिञ्जतोशु । २ । प्र-
 वायुम् । १३ । १२० । थौथ्योल्नुडेमीः । ७ । प्रवीर-
 या । १२ । १८६ । दोथ्यैरुहुः । ३ । आनः । १३ ।
 १६२ । धाम्यापूसै । ६ । ऋचः । ८७ । अनुवाकाः । ७
 पदानि । १३०५ ॥ यज्ज गद्यतः । १० । १४७ । डिशु-
 भिर्यु । १२ । पञ्चनद्वयः । १० । १६७ । तेभिपाशे । ६
 सोमो धेनुम् । १० । १६३ । तिधेनुशै । ४ । आरा-
 त्ति । ६ । १६२ । ताम्पिधिलीः । ५ । पृषन्तव । १० ।
 १४६ । ढिभ्नमेड्वेः । ३ । न तत् । ८ । १४६ । ढूमो-
 धर्हा । ५ । ऋचः । ५७ । अनुवाकाः । ६ । पदानि । ६३४ । अ

पेतः । ६ । ३८ । डोघेठियः । १ । अपाघम् । ८ । १३४ ।
 डोनिज्यु । ४ । कृचः । १८ । अनुवाकाः । २ । पदा-
 नि । २७३ । कृचञ्चाचम् । ८ । ६८ । भौज्वाभ्नादु । १० ।
 यौः शान्तिः । १५ । ७३ । छिपादाणे । ४ । कृचः । १३ ।
 अनुवाकाः । २ । पदानि । १७२ । नारिरसि । ३ । ३६ ।
 ग्भगिरवाः । १ । यमाघ सखाय । १० । १६२ । ता-
 प्पीनीलु । कृचः । १२ । अनुवाकाः । २ । पदानि । १
 ६८ । सरस्वत्यसौ । ६ । ७५ । कुण्डिली । ३ । यमा-
 याङ्गिरस्वते । १० । १२३ । ठिसीतिथीः । ३ । चत्रस्य
 त्वा । ७ । १०७ । जशापीणो । १ । कृचः । २३ । अ-
 नुवाकाः । २ । पदानि । ३०४ । स्टाहा प्राणेभ्यः । ६ ।
 ४८ । जै धिपदू । उग्रश्च । ७ । ६१ । भमीलाघु । २
 कृचः । १३ । अनुवाकाः । २ । पदानि । १७१ । ईशा व्या
 स्यम् । ८ । १३२ । डाशोडिधीः । १ । अन्धन्तमः । ६ ।
 ७६ । छोण्डिषे । कृचः । १४ । अनुवाकाः । २ ।
 पदानि । २११ ॥ इतिथी पण्डितसिद्धेश्वरस्यनुना प-
 ण्डितरामचन्द्रविरचिता वेदपरिभाषा शिक्षा समा-
 प्ना ॥ अथ वेदपरिभाषा कारिका शिक्षा सूटीका
 प्रारम्भते ॥ श्रीरामं सद्गुरुं याञ्जबलकं कात्यायनं त-
 था ॥ नत्वा पदानां वक्ष्यामि लक्षणं चतुरक्षरैः ॥ १ ॥
 अनुवाकेःनुवाके चान्नाये माध्यन्दिनीयके ॥ परिभा-

षोऽथो हल्युक् केवलो वा खुरोऽक्षरम् ॥ २ ॥ ५
 न प्रारथः । श्रीरामकृपास्यद्देवतां विद्याप्रदं सद्गुरुं यं
 व्याप्रक्षोतारं याज्ञवल्क्यं, लूचकारं कात्यायनं च न-
 ज्ञा नमस्कृत्य साध्यन्दिनीयके साङ्गिह्नशाखायां
 अनुवाकेऽनुवाके प्रत्यनुवाकं तस्मिन्नुवाके पदानां
 चतुरक्षरैः अक्षरचतुष्टयेन सप्तस्यजिर्णयं वक्ष्यामि ।
 कथयिष्यामि । तत्र परिभाषोच्यते । इति व्यञ्ज-
 नसङ्गा । व्यञ्जनयुतं गुरुत्यादि तद् अक्षरकडङ्गां ङो
 षम् ॥ २ ॥ पदसङ्ख्याऽऽदिनेन स्याद्विद्वतीयेन वि-
 सर्गो ॥ भावग्रहं द्वितिकारं तृतीयेन तुरीयतः ॥ ३ ॥
 आसं कादिहलकं च त्रितुल्यं तं विसर्गतः ॥ एकस्यै
 तुविषयं तदभावे सप्तत्र वा ॥ ४ ॥ अनयोऽर्थः । आदि-
 नेनाक्षरेऽनुवाकपदसङ्ख्या ङोया, द्वितीयेनाक्षरे ङो
 तिसर्गो विसर्गान्तेनाक्षरसङ्ख्या, तृतीयेनाक्षरे ङो
 भावग्रहकेवलतिकारसहितपदसङ्ख्या । चतुर्थेनाक्ष-
 रे ङो गानकटपदसङ्ख्यान्तपदसङ्ख्या ङोया । अत्रो-
 षसिद्धिं अर्थान्ते विसर्गोत् । तेन सिद्धान्तं तु ङो
 ङान्तं च एकस्यै ङोसङ्ख्याबोधितं च विषयं बोध्य-
 म् । सप्त प्रथमाध्यायस्य पञ्चमेऽनुवाके प्रक्षोषीत्यत-
 स्मिन् विषयान्तानि अष्टौ तुगढान्तानि पञ्च सिद्धि-
 त्वा चतुर्दश १३ विषयसङ्ख्या वा तदबोधकः । जिः

कतिः । इति विरगो लिखितः । कति विरगो-
 ति निर्गम्यते । अङ्गोऽपि यथा तत्रैव १३ तदभावे
 तत्र विरगो क लिखितस्तत्र समाजि अथवा न अजि ;
 तयोर्निर्गमार्थं अत्र समाजि तत्राङ्ग एव लिख्यते । यथा-
 प्रथमाध्याये द्वितीयाध्याये त्रयोः पञ्चमिष्यतस्त्रि-
 तु वादसचा इत्यक्षरान्ते तत्र अक्षरं कं त्वन्तकमेकम्
 इति श्रितित्वा द्वयं सः अङ्ग एव लिखितः । अधुना
 सङ्ख्यानिर्गमार्थं स्वराणां व्यञ्जनानां च सङ्ख्यानि-
 र्गमकर्म आह ॥ ककारादिहकारान्तास्त्रयस्त्रिंशत्-
 तः सङ्ख्याः ॥ सङ्ख्यापुर्तिषु नैकेन संयोगं तत्र कार-
 रयेत् ॥ ५ ॥ अर्थः । ककारमारब्धं हकारपर्यन्तं
 च त्रिंशद् व्यञ्जनानि यस्मिन्क्षरे यद्यञ्जनं लि-
 खितं तस्य या सङ्ख्या सैव तदक्षरबोध्यस्य श्लेषः ।
 गकारे त्रयः । चकारे षडित्यादि । यथा प्रथमा-
 ध्याये “गु” इत्यत्र गकारेण त्रयः । “ठि” इत्यत्र
 तकारेण षडक्षरम् । यत्र तु एकेन व्यञ्जनेन सङ्ख्या-
 पूरणं नास्ति तत्र सङ्ख्यापुर्तिपर्यन्तं व्यञ्जनानां सं-
 योगं कृत्वा लेखनीयम् । यथा द्वितीयाध्यायस्यान्ति-
 मेऽनुवाके । अग्नये कठयवाहनायेत्यत्र जीङ्गीठुः ।
 इत्यत्र द्वितीयाक्षरे उकारेण पञ्च वकारेण एको-
 नत्रिंशदिति । चतुस्त्रिंशत्सङ्ख्या ज्ञातव्येति ॥

५ ॥ ऋ लृवर्ण्यौ अकाराद्या औकाराणाः स्वरा द्वय ।
 आद्ये द्वितीयादिषु तु नवैवाकारवर्जिताः ॥ ६ ॥
 अर्थः । स्वरास्तु ऋलृवर्ण्यौ इत्यकारादयः औकार-
 णान्ताः अथा इह उक्त एते औषौ इति प्रथमाक्षरे स्व-
 रा ज्ञेयाः । यथा प्रथमाध्यायस्य प्रथमानुवाके "रु" इ-
 त्यत्र इकारेण पञ्च । द्वितीयाद्याक्षरत्रये तु अकार-
 त्यरका आकारान्तरश्च एकादिकवर्षवन्ता गन्वनीयाः ।
 यत्र तु अकारस्तत्र शून्यम् । यथा प्रथमानुवाके "रि" इ-
 त्यत्र इकारेण द्वौ । तथा तत्रैव "श्" इत्यत्र अकार-
 रेण शून्यमभाषइत्यर्थः ॥ ६ ॥ तथाचिके तुपरिस्वरे-
 फेण दश वा नष्टाः ॥ एकोनविंशत्यधिके ऽनुस्वारात्तिस-
 यः स्मृताः ॥ ७ ॥ अर्थः । यत्र तु स्वरेषु नवमिष-
 या ऽधिकसङ्ख्या अभिहितता तत्र तदक्षरस्वोपरि रे-
 षयोधिका कुण्डली लेखनीया तथा दशसङ्ख्या चा-
 न्त्या । तत्र चरैका कुण्डली तत्र दशैव । यत्र विंश-
 तिः । यथा द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थानुवाके स्रज्याय
 नादित्यत्र चतुर्थाक्षरे "न्नि" इत्यत्र रेफेण दश इका-
 रेण द्वौ सिक्कित्वा द्वादश । कुण्डली इयं तु सर्वसंज्ञ-
 नायै स्वतन्त्रये लिखितं तत्र विंशतिः । यथा चतुर्विं-
 शतितमोऽध्याये द्वितीयानुवाके सप्तदशवेद्यस्य "धे" इ-
 तिपङ्क्तौ इत्यत्र द्वितीयाक्षरे तथा एकविंशोऽध्याये च-

मंसु चैव ते रुद्रेति पूर्वाह्नेन गवेधुक्ततण्डुलाञ्ज-
याहनकामो वीरक्रमेण शतपुष्पीं शीतः जुहुयात्-
श्रुत्यर्द्धं शशुणमुत्पद्यते द्वितीयाह्नेन मृषवश्लभी
त्पाते क्षेवमध्ये बलिं निवेदयेत्पिष्टपूर्विकासुगन्धा-
सादिभिरुपशाम्यति ॥ ४ ॥ द्विपदचतुष्पदानामुपसर्गे
भेषजमसीति दधिमधुघृतं जुहुयाच्छान्तिर्भवति
अश्वकमित्युवाह्नेन शान्तिकामः पुष्टिकामो वा धा-
न्यब्राह्मिणमिधो जुहुयात् अश्वकामिति कन्यानाए सौ-
भाग्यकामानां पतिकामानां भगकामानां वा सर्वा-
भिस्त्रीभिराज्यहोमः पुरुषस्य कन्याकामस्थानेनैव हो-
मः कन्यानामग्रहणं कृत्तित्त्वामा इति भयेषु जपेद्-
भयं भवति जपेन सर्वोत्तरवादी भवति लोकश्च वचन-
विधेयो भवति अश्वकमित्युगुभयेन धत्तूरकपुष्पाणां घृ-
तप्लुतानां चतुष्पथे शून्यायतने वाऽग्निमुपसमाधाय श-
तसहस्रं जुहुयात्साक्षाद्भगवन्तं अश्वकं पशुपतिं दृष्ट्वैव-
तेनेत्युपतिष्ठते ह्युपस्थानान्तेऽभीष्टाङ्कामांल्लभत एते-
नैव गुग्गुनधूपो दीपश्च नवनीतेनाथ भगवन्तः अश्वकं
पश्यति चैत्सुवर्णरजतमिश्राणां भजनानाए सहस्रंल्ल-
भते ॥ ५ ॥ आकृत्याऽइत्यष्टौ सुवाहुतीर्जुहुयाद्वाज-
कुलेभ्यो भयन्न भवत्यन्वहं जुहुयात्काएस्थभाजना-
नाए शतंल्लभते त्रिलाहुतीनामयुतं जुहुयाद्वाज-

ह्यापयो न भवत्यकालेन कश्चिन्मिष्यते । चिदसीति
 सहस्रं जपेत्सर्वांतरवादी भवति लोकस्य वचनविधेयो
 भवत्यनेनानूरिति ब्रीहितरडु नान्पयोऽयुतान्सहस्रं जु-
 ङ्गयात्सर्वातिथिर्भवति । युञ्जते मनःइति वैष्णवा-
 नुवाकं जप्त्वा माथंप्रातः प्रयुञ्जानो दीर्घायुर्भवति भ-
 यमन्यथाऽपि न भवति । दिवो वा विष्णोःइति महा-
 व्याहृतिवत्कार्थं । विष्णो रराटमित्ययुतं जप्त्वाऽष्ट-
 सहस्रं जुङ्गयात्पातालेऽपि भयन्न भवत्ययन्नोऽन्न-
 गिरिति रात्रौ शरीरमायुश्चात्मानं चाभिमन्थ्य स-
 ङ्ग्रामे प्रविशेज्जयो भवति ॥ ६ ॥ इदमापः प्रवहते-
 त्यप्सु निमज्ज्य जपेत्सहस्रं चोपितो यावज्जीवकतात्पा-
 पात्प्रमुच्यते । देवाःशोःइति व्याधिघातकराजिका-
 भिरभिचारो युद्धा हि केमिनेत्युपश्रुतिरहोरात्रोपि-
 तो भूत्वोपश्रुतिं कुर्याज्जुङ्गयात्सहस्रं आयुःषष्ट्यने पव-
 स्वेति ब्रह्माज्ञसकामस्याज्यहोमऽउदुत्यामिति ब्रीहि-
 तरडु नान्पयसा संयुक्ताञ्छासहस्रं जुङ्गयात्सर्वातिथि-
 र्भवति । चित्रन्देवानामिति महाव्याहृतिवत्कार्थं । वि-
 नःइन्द्रति यस्मादधिको भवितुमिच्छन्नृक्षवर्चसेन वि-
 दायां धनेन यथासा वातस्य नामशाहं जपेदधिको
 भवत्यनेनैवाज्याङ्गीर्जुङ्गयात्सहस्रं मिश्रं कुरुते । वि-
 द्यान्मिच्छति यामेव कन्यामिच्छति तस्या

नामग्राहमायसीं सूचीं द्वादशाङ्गुलां सहस्राभि-
मन्त्रितां कृत्वा तस्याऽएव गृहद्वारे निखनेन मन्त्रिते
न चान्यस्मै प्रदीयते ॥ ७ ॥ प्राणायामऽइत्यवकाशो-
न्नित्यं जपेत्तेजस्वी भवति निरुजश्चाजिघ्रेति रुहस्रं
धुत्वाऽग्नौ समिधोदुस्वरगोमयहोमः पशुयं वशं
गोमयेन गोः प्रकृतिं कृत्वा देवसवितरित्यन्नभाग-
वति । वाजस्येममिति । सप्तभिर्ऋग्भिराज्याहुति-
सहस्रं जुहुयाद्यज्ञादन्यत्र यज्जुहोति तच्च मृत्युं सह-
स्रं गुणमुत्पद्यते तदक्षयं भवत्यग्नेऽश्च्छेति सहस्रजि-
न्नामन्यदुस्वरयवतिलधान्यापामार्गतण्डुलाहुत्वाहुन-
कामो वीरक्रयेण शतपुष्पीं क्रीत्वा जुहुयात्तन्मू-
ल्यसहस्रगुणमुत्पद्यते । उदुस्वरसमिधमयुतं जुहु-
यात्सुवर्णमुत्पद्यते । गोरोचनामष्टसहस्राभिमन्त्रितां
कृत्वा ललाटे तिलकं कुर्यात्सर्वजनप्रियो भवति ।
सोमठं • राजानमिति मासं पौर्णमास्यां सुँदत्सर-
ठं • सोममुपतिष्ठेत ब्राह्मणायार्घ्यं दत्वा भुञ्जीत क्षि-
प्रठं • सोमयाजी भवति । प्रनो यच्छ्रित्वित्यन्नकामो
होमद्रव्याणि जुहुयाद्युतमर्थ्यमणमित्यादित्याभि-
मुखः प्रतिदिनं काममभिसन्वाय जपेत्क्षिप्रमेव ल-
भते ॥ ८ ॥ एष ते निर्वृतऽइति माएसङ्गृहीत्वा
जम्बुकाष्ठि वा शूर्पेण्यस्य चतुष्पद्येऽहीरातोषितः शि-

रसि सहस्राभिमन्वितं कृत्वा क्षिप्रं क्षिप्त्वाऽप्रेक्ष-
 माणो गच्छद्यावत्प्रीतं तावदष्टगुणं भवत्यनेनैव तु-
 षकण्टकहीमो गृहान्तैर्ऋतस्थानं गत्वाऽभिचारेण
 होमविधानेनाग्निमुपसमाधाय शतसहस्रं जुहुया
 च्छुक्रुन्तमुहरति विषरुधिराक्तैर्ग्राममुहरति राजा-
 नं नगरं व्योत्सादयितुकामो वैकङ्कतकण्टकानां ती-
 द्धणतैनाक्तानां विषरुधरेण कटुतैलाक्तानां सम्यहद्वि-
 गुणठे • शतसहस्रं जुहुयाहोमान्ते नदीं प्रसवणं
 वा गत्वा कपिलागोमयेन लिङ्गं प्रतिष्ठाप्य पञ्चगव्येन
 स्नापयेद्द्राध्यायं कृत्वा शुद्धकैः कर्तुं गीतिर्भव-
 ति ह्यमोघं कर्मेत्याचक्षते ॥ ९ ॥ देवस्यत्वेत्यभिचर्य-
 माणः स्ववेश्यापामार्गतण्डलाञ्जुहुयात्स्वुव च तस्मि
 न्देगऽद्यागमने च प्रतिमन्त्रमेते च प्रत्यङ्गिरोऽपी दे-
 वाऽइति देवं वर्षयितुकामऽडौदुस्वरवित्स्वेतसवारणा-
 न्दधिसधुष्टताक्ताञ्जुहुयात्प्रजापते न त्वदिति महा-
 व्याहृतिवत्कर्म । रुद्रं यत्तऽइति पालाशसमिधो
 जुहुयात्सार्णमुत्पद्यते पायसं जुहुयाद्दधृतमधुमिश्र-
 मधुप्रदमेवापामार्गोदुस्वरवारणानाममावास्यामेत-
 त्कर्म ॥ १० ॥ हर्षः शचिषदिति विरजो मन्त्रो
 नाभिमात्रमुद्रकमवतीर्यादित्याभिसुखः शतसहस्रं
 ज्ञपेदुपपातकेभ्यो मुच्यते द्विगुणेन महापातकीभ्य-

अतुष्टत्वा सर्वांस्वेदानवाप्नोति । चत्वारि ऋद्धेत्या-
 र्थो मन्त्रः सकृदभ्यसनादेवाज्यो भवति द्रुपदा-
 शिवेति त्रिरन्तर्जले कपेटहोराद्वोषितो विषापो
 भवत्यथ महापातकसंयुक्तः पञ्चगव्याहारो गच्छेत्-
 ज्जिसुपप्रमाधाय गोमयेनानुत्तिप्ताङ्कोऽद्युतंजपत्वाऽष्ट-
 सहस्रं जुहुयाद्विषापो भवत्युदयमिति पापप्रणाशि-
 न्यादित्योपस्थानं कुर्यात्पापन्नाशयत्यादित्यस्य सारुज्य-
 जतो पादुदरं चित्ररत्नञ्चरित्याभिसुखो कपेटनेना-
 होराकृतं दुष्कृतमपहरति देवा यज्ञमिति ब्राह्म-
 णानुवाकं जप्त्वा ब्रह्मलोके महीयते । सुरावन्त-
 इति चतुर्दशेन पौराणस्वाः संवत्सरं । सोम-
 सुतिष्ठेत् ब्राह्मणायारण्डत्वा मुञ्जीत क्षिप्रं । सो-
 मराजो भवत्यश्विनोर्भयजेनेति देवताऽभिरिकंकुर्व्या-
 द्यहेतुऽइतिमृचं कृष्णाण्डं । हिरण्यगर्भो यः प्रा-
 णता ब्रह्म यज्ञानं महीद्वोरुपश्चासयाग्नेनययाते घ-
 र्भे यमाय स्वाहेत्यष्टवं जप्त्वा सुरापानाद्ब्रह्महत्या-
 याः प्रमुच्यते । पितृभ्यः स्वधायिभ्यः इत्यनुवाकशेषे-
 णोत्तरेणानुवाकेन पितृणामक्षय्यत्वं प्रभवति वस-
 स्तेनऽऋतुनेत्याज्याहुतिसहस्रं जुहुयात्सविता वरदो
 भवति ॥ ११ ॥ इति यजुर्विधानशिक्षायां प्रथमोऽध्या-
 यः ॥ १ ॥ शिवो भवेत्यभ्युत्पाते सर्वत्रीहिरसवतीः

समिधः सहस्रं जुहुयादुपशमयति इन्द्रऽइत्यौदु-
 स्वासमिधो जुहुयाद्वनकामः परस्याऽइति वैश्व-
 तीर्जुहुयाद्रक्षणे परमस्याऽइत्यौदुस्वरीर्जुहुयादर्घसि-
 ह्ये । याः सेनाऽइति दुरशमानीय क्षितौ जुहु-
 यादस्युभयन्त भवति प्रतिष्ठति जुहुयाद्वरिदेष-
 द्रव्यामित्युप्रभयं जप्त्वा सर्वभयं नश्यति कुगकण्ट-
 कशोभो द्विप्रसोहनाय व्यवहारेष्वन्तपतऽइत्यन्तं
 जुहुयादन्नसुत्ययते सर्वोपकरणमिथागामनायाजु-
 तीनां त्रिकटुकेनाभ्यज्य चतुष्पथे शृन्यामन्नेऽग्नि-
 सुतसमाश्राय सहस्रं जुहुयादृशाब्दा व्रीहयोऽइत्या-
 भवति ॥ १ ॥ सुपर्णेशीं सीत्यगुभयस्य महाव्याहृति-
 वत्कर्षं नमः सुतऽइति निगडवहो व्यसवस्यो वा एषे
 निगडाज्ज्यते । नमो भूत्वऽइति वी क्रुरेश शत-
 पुष्पीं क्रोत्वः जुहुयाच्छतशो मूल्यकृत्यते । काम-
 ङ्कामदुवऽइति कामधुङ्गामत्या चतुष्पथेऽहीरातोपितः
 करीषतप्तायां भूमौ सहस्रं घृतस्यासेन जुहुयादृशा-
 मंल्लभेदथ वा सुवर्णशतं गोशफेनऽज्याहुतिसहस्रं जु-
 हुयाङ्गोकामोऽन्यच्च महाव्याहृतिवत्कर्षं । सजूर-
 व्दऽइत्याज्याहुतिसहस्रं जुहुयाङ्गोकामः ॥ २ ॥ या

संख्याय कपित्ताद्यतेनालोड्य पञ्चदशधाऽभिमन्थ्य च-
 न्द्रं दृष्ट्वा पिवेत्ययसा मासं भुक्त्वा श्रुतिधरो भवति या-
 ऽश्रोषधीरिति हाभ्यामोषधीरभिमन्थ्य पाययेद्गदो
 भवति। शतंश्चऽइत्याम्बसमित्पर्णफलानि जुहुयादारोग्य-
 कामऽआयुष्मान्भवत्योषधीः प्रतिमोदद्वमिति बीजवापनं
 कुर्यान्निष्पन्नसस्यो भवत्योषधीरितीति माह्वनाम्न्योदु-
 स्वःतिलववापामार्गहोमो गोहिरण्यकामोऽश्वत्ये व-
 ऽइत्यश्वत्यममित्पर्णहोमो गोधनकामः पुरुषनाम्नी
 चैषा यद्वोषधीः समग्मतेति रक्षोघ्नी यज्ञेऽन्यत्रापि राक्ष-
 सपिशाचडाकिन्यादिभीतस्याज्यहोमोऽश्व्यावतीरित्य-
 रिष्टनाम्न्या शान्त्यर्थे पयोःनं वीहीँश्च जुहुयादु-
 ष्णुःश्चाऽइति बन्धनस्थो जपेन्मुच्यतेऽइष्टकतिरित्या-
 त्मनिष्कत्यर्थे होमोऽति विश्वाऽइत्यात्मशर्करे प्रावना-
 य जपहोमौ रक्षणाय च, यदिमाऽइति व्रीहिहोमोः
 ऽघनाशाय धान्यप्रतिकृतिनाऽभिचारे वशीकरणे च,
 यस्योषधीरिति स सर्पनाम्न्याऽत्मप्रावनाय च यवहो-
 मोऽभिचारे, साक्यच्छेति यस्मिन्काष्ठे चष उपवि-
 श्य तदादायाष्टशतसहस्रमभिमन्थ्य शत्रुगृहे निखनेदु-
 हसति शत्रुगृहं क्षिप्रं पदे निखनेत्कुठी भवति चाष-
 पत्त्रेण सहस्राभिमन्वतेन गृध्रपत्त्रेण वा प्रतिकृतौ
 मर्मसु विदो म्रियते,ऽअन्यावऽइति वचो नाम्न्याऽऽ-

च्छो वचां वा प्राञ्जीयात्परममेधावी भवति तथा च
 चत्वारो वर्णा वश्या भवन्ति, याः फलिनीरिति हा-
 व्याः सर्वापधीमिश्रेणोदकेन सहस्राभिमन्त्रितेना-
 त्मानं स्नापयेद्यावज्जीवकृतात्पापात्प्रमुच्यते ॥ ३ ॥
 मुञ्चन्तु मेति रहस्यो मन्त्रः सर्वोपद्रवनाशः ऽथा-
 तुरमालयाष्टसहस्रं सिद्धञ्जपेत्सर्वोपद्रवाञ्छमयति श-
 त्रुभये चर्यमाणः करम्भाज्जतीनां रक्षणाय ता-
 नि द्रव्यं गि जुहुयाद्यावज्जीवमन्त्रान्यक्षय्याणि भवन्ति,
 यं ऽश्रोषधोरित्युगुभयेनौषधीमूलमुद्बरेत्कर्णे निधाय
 सर्वजनप्रियो भवति । याश्चेदमिति राजिकारिभिः
 प्रतिकृतिं कृत्वाऽभिचरद्रव्यहोमोऽभिचारजपहोमश्चा-
 नेनैव पात्ताशपतलजालपाशयथितात्स न लोष्ठप्रक्षे-
 पऽश्चात्मरक्षा शिखाबन्धश्चेति, नाशयित्री बलास-
 र्येति तुषणवणभस्ममिश्राणामन्त्राद्याहुतीनां त्रिक-
 टुकेनाभ्यज्य चतुष्पदे शून्यायतने वाऽग्निमुपसाधा-
 य शतसहस्रं जुहुयात्कृष्णाष्टम्यामारभ्य यावत्कृष्णा-
 चतुर्दशीन्नावदुत्सादनं रात्रौ रुद्रह्यारिर्गिर्धनमु-
 पयाति मा वऽइत्यनेनातुरमियाद्द्वेष्यशान्तिकरणे प-
 थोऽन्नम्नीहीन्वा जुहुयादोषधयः समिति सार्वका-

निकया महाव्याहृतिवत्कर्म त्वाङ्गन्धर्वोऽ इति पाप-
रोगमोचनाय होमः सहस्र सऽइत्यादिवशीकरणे-
पत्नीऽन्तं व्रीहीन्वा जुहुयात् ॥ ४ ॥ मा सा हि ०
सोदित्यभितर्क्यमासऽञ्ज्यं जुहुयाच्छान्तिर्भवत्यवस्था-
वर्त्ततेति वल्ग्वी कवपासाऽयद्युतं तिलतन्दुलाङ्गुल-
यात्प्रेषं च जातरस्यैल्लभते दधि मधुघृतं जुहुया-
दृक्षाभैक्षं तैऽजे तवेत्यन्नं जुहुयादृष्टिर्भवति, इष्क-
लीरनिति अनु वणहोमः स्त्रीपुरुषाणां सौभाग्य-
कामः स्व पुरुषयोरनिच्छतो दधिमधुघृतं जुहु-
यात्प्रोतिर्भत्युत्तवानमिति व्रती भूत्वा, एमहस्वमाज्या-
न्तैजिज्जर्वात्सिद्धव र वच्याते वत्सऽइति तथैव कुर्या-
त्तथा वत्सका सुभ्यन्ताऽर्चाऽन्नः पित्रेषु स्ति-
व इति होमः, पत्ताजगपिभ्रां दधिमधुघृताक्तानाम-
द्युतं जुहुयात्क्षत्रीयजानां मधुसुत्यते सिं श-
तम् ॥ ५ ॥ प्रातर्हिने दिने द्रक्ष्य इति दधिमधुघृत-
होमः पशुपुष्टिकामस्य च जंभोऽस्त्विति घृतपाचसं-
नारगस्थानं जुहुयात्सुवर्णसुत्यते वाऽइषवऽइति विले-
प्रविष्टैः सर्पेन्दुहा तत्रैवाद्याहुतिसहस्रं जुहुया-
त्सुवर्णसुतद्वयसुत्ययते सिद्धे तद्वै नष्टे सुवर्णमभीष्टं
कर्मत्वाचक्षते कोटपावस्थितस्याख्येवं विधिरिष्यते छ-
शुष्य पाजऽइति प्रत्यङ्गिरे जंपेदुःग्मऽइति शत्रोर्नि-

सग्राहे तुषकशुद्धकराजिकामर्षपाशां विषजधिरात्ता-
नां जुहुयादस्य वक्ष्यो भवति शत्रोः क्रुद्धस्य जपेत्तुप-
कशुद्धकरकामर्षपाशां जुहुयादहमीकरणम् ॥ ६ ॥
काण्डात्काण्डादिति हाभ्यां दूर्वाप्रवालाजानामयुतं जुहु-
यादग्रामे जननत्रयमशुप्रशाम्यति द्विगुणेन नगरे त्रि-
गुणेन देशे प्रधुतान्द्रुद्वत्यष्टौदुस्वरीडर्गुज्जयाद्वृक्षापी-
डनादभ्रजिति देववर्षमितुं कामऽउद्व्यावित्स्ववेत-
वागपानां पर्ववद्धिवधुष्टाजानामयुतं जुहुयाद-
हाष्ट ए विथनिर्द्वेववेति यवसुष्टिमहस्य जुहुयादप्र-
तिहतवाञ्छो भवत्यरजे जातानित्यचो येन वृक्षाया-
हृतिवत्कर्म द्विगेनेतदहर्षी यव्युऽद्वत्यनेमायुः ॥ ७ ॥
पद्मे वा व्याहृतं कर्मयाचक्षते ऽथ वशीकर्तुं च्छन्त्वा-
शस्यत्यः पात्रागवित्स्ववेतसमावांसजग्राहो वृक्षसिधौ
दधिमधुघृताक्तञ्जुहुयात्सर्वे वर्णा वृक्षा भरन्ति ॥
४ ॥ अथ राज्यशामः पद्मकुसुदसौगन्धोत्पत्ता-
दीनि भगवतो महेश्वरश्रीभयःशब्दनःकानि शिर-
ति शतमहस्यगामीपथेत्तज्ज्वाक्षस्य श्रीरुद्रेयाद्वा-
दुश्चाष्टयात्पुत्रवाहोराडा विरुये । त्रिगुणेन साक्षादु-
पनिष्ठतेऽपत्यनिचाणां वेति अश्वत्यराजद्वयसन्निधा-
सयत्रएव विधिर्देवस्य दक्षिणायां मूर्तेः सधृतं शुशु-
लनष्टसहस्रं जुहुयात्पट्सहस्राणि वा न व्यहृतं

कर्मत्याचक्षते यथा सिद्धे महानसेऽग्नावष्टमहस्रं
 जुहुयाद्दृश्यमव्यवहितमन्नयं भवति । मा नी महा-
 न्तमिति तिल्लाहुतीनामयुतं जुहुयाद्गृहे बालानां
 परिजनस्यारीयं भवति मा नस्तीक्ष्णा पृथगुक्तानि क-
 र्माणि भवन्ति ॥ ५ ॥ नमो हिरण्यवः इव इति षड्भि-
 रनुवाकैः कटु, वैलाक्तान् राजसर्पप्राञ्जु, युयाच्ञु, र, स्थाद-
 यति फट्कारेण देवस्थोपरि मालः यामघः शिरसम-
 वलंय्य शस्त्रेण शिरसि रुधिरठं स्राव्य स्ना येत्तिक-
 टुकेनाभ्यज्य देवं कगाङ्गुलिनखेनोत्पाद्य शचीनाम
 स्मरञ्जपेत्सर्ववलठं० श्वसुत्सादयेदेवं कृत्स्नं ग्रामं-
 नगरं वै ताग्हा राजानमहीरात्रेण ब्राह्मणमर्धेन
 क्षत्रियं त्रिभागेन वैश्यठं० षड्भागेन शूद्रठं० स्त्रियं
 वा व्याहृतं कर्मत्याचक्षते ॥ ६ ॥ अथ वशीकृतुं च्छ-
 न्पालाशश्चत्थापामार्गैकं रतविल्ववेतसोशीरादीन्ग्र
 तिवर्णं प्रतिमन्त्रं दधिमधुघृतक्षाराक्तानामयुतं जुहु-
 यात्क्रमशो वर्णचतुष्टयं वशमानयत्यथ राज्यकामः
 कुतुदत्तौगान्धकनोत्पन्नादीन् पूर्वकल्पनारोपदेत्सा-
 क्षाच्छोर्भगवती तूर्पतिष्ठते नमः सिकत्यायेति क-
 लशमभिमन्त्र्याष्टशतं राजानं स्नापयेत्सर्वविनाय-
 केभ्यो भयं न भवति रोगाभिभूतं स्नापयेन्मुच्यते स-
 र्वदार्ष्टैर्नमो वः किरिकेभ्यद्वात तिल्लाहुतीनामयुतं जुहु-

यात्कार्षीपणानाए महस्वसुत्पद्यते. पामार्गसमिद्धिः सु-
वर्णगुगुनप्रतिमानां क्षुरेः गोत्कृत्याष्टमहस्रं जुहुयादल-
ङ्कतां कांयां लभते, य वा सुवर्णगतं गोशफेनैका
दशमहस्रमाज्यहोमात्तावत्यो गावः स्युस्तिलतन्दुलाना-
नाठं शतमहस्रेण सर्वसमृद्धस्य तिलयवधान्वशतपु-
ष्पतयीं प्रतिकृतिं कृत्वा जुहुयाद्राजमान्यवश्यौस्याता-
सु'पलपद्मानाठं शतसहस्रेण स्वरूपिणी राजलक्ष्मीर्भ-
वति चणामितातां गुगुनुगुटिकानाठं शतसहस्रं
जुहुयात्स्फोतसामन्तराजो प्राप्नोति देवस्य दक्षिणां
मूर्तीं विल्वमिद्धिर्नहारज्यं महाचतुष्पथे वल्मी-
कहृदा गोमयेन लिङ्गं प्रतिष्ठाप्य रूद्राध्यायेनाभि-
मन्थ्य एतया पायसमन्वहं वलिमुपहरेद्भृतेभ्यः भृति-
कानो देवस्य दक्षिणस्यां मूर्तीं वचःफलमर्धं वा सूक्ष्मं वि-
द्वातास्वभाजने न्युष्य कपलघृतेनालडय प्रादेशिन्या-
ष्टमहस्रमभिमन्थ्य पिबेत्प्रतिहतवासः स्यादाक्स-
द्विञ्चौदुस्वरसमिद्धिर्हृद्यक्ताभिर्महागोस्वामी स्थानं च
गावः क्षोयन्ते विल्वफलैर्घृततैः सुवर्णमसिद्धे रज-
तमेतेनैशौदुस्वरामलवाो हरौतकविभीतकाव्याख्या-
ताः ॥ ७ ॥ अन्तर्धानमिच्छन्पर्वतशिखरमारुह्य क-
णमुदमृताञ्जनं महस्वमभिमन्थ्य देवस्य हस्ते निवे-
द्य तावज्जरेद्युवद्भूमायते पूर्णं शतसहस्रे ब्रह्म-

मयापि उज्वलत्प्रायमाणि सर्वलोकवशीकरणं धू-
 माप्राने पाटप्रसारित्वं ज्वलिते चाक्राशगमित्व
 ठं रुद्रहो भगं कामः ससुरातां पृथिवीं पर्यटेद्रु-
 द्रस्यानु रगी भवति पद्मपुष्पागा? सुरभिचन्दनाक्तानां
 घृतपूर्णाक्तानां वा चतुष्पथे शून्यायतने वाऽग्निमुः
 पसामाधाय शामहस्तं जुहुयात्स्वयमेव श्रीरूपतष्ठ-
 ते .नेन दथेच्छति तथा कर्षति द्रापेऽअन्वसइत्यज्यं
 जुहुयाद्वासाएस्यक्षयाणि भवन्ति ॥ ८ ॥ इमा रुद्रा
 येति तिलान् जुहुयाद्युतमयचितं धनं स्यान्नाहारोगो-
 पवाते दूर्वात्रवालै रीतायुर्हीर्षादिर्भूः त्यऽथ जनशानि पु-
 ष्टितामो दधमधुघृपासं जुहुयात्सहाग्रहभूत-
 पिशाचादिभ्यो सोक्षयति वैकङ्कतपलाशसर्पिर्द्धृ-
 ताक्ताभियुतं जुहुयादाभिचरिकभयं न स्य न्नाहा-
 जनेनाभिभूयमानस्तुषां जुहुयाच्छाल्मलीवैदङ्कल्यौ-
 दुवरयवतिक्तानां चायुतं जुहुयाद्दृश्ये गवामुपधाते
 गाष्ठिध्यऽजमुपसमाधाय वैकङ्कतसन्निधौ जुहुया-
 च्छान्तिर्भवति यावन्तश्चतुष्पदास्तेषामेष विधिर्जनमरणे
 क्षये वाऽयुतं तिलान् जुहुयाद्दृष्ट्यामनगरमध्येऽग्नि-
 मुपसमाधाय सुप्तजनेषु चतसृषु दिक्षु देववलीन्-
 दत्वा बलिर्भरक्षितः कर्म कुर्वांशेदनघृततिलपिष्ट
 माषान्नपरमान्नकशरादीनि देववलिमुपहरेत्सर्व-क्त-

पुष्पागाई० रत्नचटनाज्ञानां घृतपूग्निनां चतुष्पये
 शून्यायतने वाऽग्निमुपसमाधाय श सहस्रं जुहुयाद्
 वीशीतिमा कन्याल तेऽथ वा सुवर्णशतमयमग्निः
 सहस्रिणऽइति महा व्याहृतिवत्कर्म गवाऽर्ठ० शांति-
 भवति गोशफेनाज्याहुतिमहस्रं जुहुयाद्दे शतं ल-
 भेदनेनैव सनिहोमो हिरण्यपशुकामस्य सहस्रमेति
 महाव्य हृतिवत्कर्म महाव्याहृतिवत्कर्म ॥ ६ ॥ इ
 ति यजुर्विधाने द्वितीयोध्यायः २ । नमस्तऽइति चतस्र-
 भिः प्रत्यक्षं यत्र गोधूमगवेधुक जातिं लान्वा दधिम् घुष्टता-
 क्तानेकाहं जुहुयाद्धान्यं वज्र भवत्ये षाटशरात्रेण जन
 मरणमुपशाम्यति पञ्च शरात्रेण वा राष्ट्रं पद्रवंबिर्ठ०
 शतिरात्रेण दे गोपद्रवं भास्त्रेण पृथिव्युत्पातं गवांसु
 त्पाते गोष्ठं,ग्निमुऽसमाधाय वैङ्कन्तसभिधान्युतं जु-
 हुवाच्छान्तिर्भवति द्विगुणेन महाशान्तिर्भवति ॥ १
 अथ गच्छति सर्वं व रक्ष कर्तव्या उ गोभ्यश्च सर्षपा-
 न्त्सप्तमिर्मक्षितान्कृत्वा चतुर्दिक्षु क्षिपेत्सर्वं च रक्ष कृ-
 ता भवति पथि गच्छेत्क्षमेण गच्छति सर्षपैर्ब्रह्म
 राक्षसभूतप्रेपिशाचादभ्यो लोक्षयति तै सर्षपैः स्व-
 न्दृशहादिभ्यः शिखीपरिजप्यःभितो विहाय राजा
 स्वपेद्रोगभयं न भवेत्सर्वो गशमनायौऽधसभिन्नः च
 प्राशयेद्दुःकेन सर्षसत्वानार्ठ० सर्षपैः सर्षपां भस्मना

सर्वभूतानाथ स्तनमण्डलवन्धादग्निहीमेन लोहेन
 विशतर्द्धं सहस्रमभिमन्थ्य नागहृदि पितृकुल-
 वान्धो नागो नाथं गच्छति तालशब्देन भस्मनाऽती-
 वताम्नात्सादनं कर्षति ॥ २ ॥ असौ यः ऽइत्यृग्वयेनाहो-
 रात्रयोरादित्यमुखास्थायान्नय्यमन्न भवति एवं दधिदु-
 ग्धवृत्तेन स्तनपयेद्रोगान्मच्यते सविता प्रसन्नो भवति
 वर्षति वाऽतसीपुष्पाणामयुतं जुञ्ज्यादवश्यो वश्यो
 भवति सविता वरदो भवत्युदकसङ्गाहारो वेतससमि-
 धां गुडतीक्ष्णानामयुतं जुञ्ज्याद्गवःनादित्यो म-
 हाष्टि प्रसुञ्चति नमोऽस्त्विति हृतपायसर्द्धं स्थंडि-
 लमुनिप्यर्कप्रस्तोपद्मस्तरे वा कृष्णष्टम्यामारभ्य
 यावत्कृष्णचर्द्धशीलं सहस्राभिमन्त्रितं कृत्वा निवे-
 दोत्कर्षापणानाथ सहस्रमुत्पद्यते सिद्धे शतम् ॥ ३ ॥
 प्रजुञ्ज्वेति षड्भिर्गाधान्यभिमन्थ्य सङ्ग्रामोपनीताः
 शववः पलायन्त न चाभिमुखास्तिष्ठन्त दर्भकण्टका-
 नानयुतं जुञ्ज्यादनामिकङ्कुलिनखेनोत्पाद्य श-
 चीर्नाम स्मरञ्जपत्सवनर्द्धं शत्रुमुत्सादयेद्दृशं न-
 गं वैकेवान्हा राजानं प्रभूतशस्त्रवन्तं क्षत्रियं दिव-
 सविभागेन चतुर्थेन वैश्यं षड्भागेन शूद्रर्द्धं स्त्रियं
 रक्षाभूतेभ्यो रूढेभ्यः पलाशपुटेष्वेवमर्द्धमासेन जनम-
 रणमुपसंयतीकृन्तेनमुन्यन्तैः शान्तिषु यथोक्तेन व-

शोकरणमभिचारश्च शान्तिर्भवति ॥ ६ ॥ या ते दद्रे-
ति जीवे र्णीयाः प्रतिसरठं० सहस्राभिमन्त्रितमेका-
दशग्रन्थितं बालानां शुर्विणीनां च हस्ते बध्वा ता-
श्च सुखेन वर्द्धते धनिकधारणिकेभ्यो भयं न भवति
परि नऽद्विति वटप्ररोहसमिधोऽयुतं जुहुयादायु-
ष्कन्तः पुत्राः सत्पद्वन्ते मीठुष्टेति महाभये चोरभये-
ऽग्निभये प्राणमठं० शये मङ्कटे वा मनसा जपेत क्षेमे-
णागच्छत्यायाति च विकारि द्रति महाजनविरोधे रा-
जा वा प्रत्यनीकपरिहतः सर्वबीहीऽजुहुयात्सर्वे
भजनसः शत्रवः पलायन्ते सहस्राणीति महाज-
नमरणे राजोपद्रवे वा शालमालविकङ्कत्यौदुस्वरस-
मिधो यवतिलान्वैकादशकृत्वोऽभिमन्त्र्य शतसहस्रं-
जुहुयात्शगरापायसेन भूतेभ्यश्चेद्विडालमासेन रा-
क्षसाभ्युच्यतेऽमङ्गल्यानीति रक्तवासा रक्तोष्णी रक्त-
मात्यानुलेपनो देवमभ्यर्च्य शस्रशाने एकदक्षि नदीपु-
लिते चतुष्पथेऽरण्ये वैकादशशरानर्कमूलपरिवेष्टि-
तामहाजातैलाक्ताञ्छमशानाग्नौ प्रदीप्तं प्रक्षिपेद्दृश-
र्चनैकादशाभिमन्त्रितेन तद्भस्मना शत्रोः प्रतिक्र-
तिं कृत्वोरसि कटुतेलेनाभ्यज्य दक्षिणभूभागेऽवस्था-
प्य एकैकेन सहस्राभिरुन्वितेन शरेणैकादशसु प्राणा-
यतनेषु विध्येदासहस्रयोजनगतं० शक्रलोकगतं वा

शत्रुमुत्सादयेद्देवासुरयक्षगन्धर्वरक्षोभूतपिशाचादौ शान्-
 न्दर्थं देवं घृतक्षीरेण स्नापयेद्द्रुद्राध्यायेनाभिमन्त्र्य मा-
 नस्तोक इति वा घृतमधुपायसमयुतं जुहुयादधो-
 देशमधिष्ठाप्य कर्पटशृङ्गादिषु मध्यतः ऽएषः ऽएव विधिरु-
 त्नादने फट्कारेण सर्वकर्माणि कारयेत् ॥ १० ॥
 नमोऽस्तु त्रिकेण मध्याह्ने तुषकण्टकाञ्जुहुयात्सर्षपा-
 न्वाऽहरहर्महाप्रत्यङ्गिरेऽष्टौ देवयोनयः सपिशाचाश्चरन्-
 ति निशाचराः शृण्वन्ति ये यातुधानास्ते सर्वे भस्मी-
 भवन्त्यथ प्रदीप्तिऽग्नौ स्वकेशानालुप्य जुयाद्राघरुशू-
 लहस्ताऽउपतिष्ठते यदुच्यते तत्करोति अथ वा ग्राम-
 सुत्सादयति ॥ ११ ॥ अथ वा कृत्यामुत्पादयितुं कामो
 रक्तवासा रक्तोष्णीषो रक्तमाल्यानुलेपनो देवमभ्यर्च्य
 भ्रमणानाङ्कारेषु लोहकीलान्प्रादेशमात्रान्महातैलाक्ता-
 नाञ्छतसहस्रं जुहुयादुत्तिष्ठति रक्ताङ्गी रक्तनेत्रीदूर्ध्वके-
 शी कृत्या तां क्षिप्रमेव रुधिरसांसेन पूर्णपात्रेण तर्पये-
 दन्यथा कर्त्तारमेव हिनस्ति सा त्वरितापितेति नाम-
 कद्रूतिकान्वधिष्यामीति वक्तव्यासुकं व्यापादयस्वति
 सा तूर्णं वधसुत्पादयति यामाज्ञापयति त्रैलोक्याव-
 स्थितमप्युत्सादयत्यथ वैकैकस्य शारीरस्य ग्रामे गृहे न
 गरे वा व्याहृतं कर्मत्याचक्षते ऽथ प्रयोगः शाकयाव-
 द्दप्रथीमक्षो हादशरात्रमुपोष्य लघुभ्यो लघूनि गुरुभ्यो-

शुक्लस्य सङ्ख्येषु महितेषु महाग्नि तुलापुरुषचान्द्रा-
यणमध्यतऽएवऽएव विधिः कल्पग्रहणे त्वाचार्यमभिसा-
द्यावत्तस्य पठेन्न चैवान्यथा पठेदिति न चैवान्यथा प-
ठेदिति ॥ १२ ॥ इति यजुर्वेदाने तृतीयोऽध्यायः । ३ ।
परस्यात्मजठं । सङ्क्रामयितुमिच्छन्कर्तुं शिलां कृ-
त्वा कुम्भे गोदकपूर्णेन सहस्वाभिमान्त्वतेनात्मानं ठं । स्ना-
पयेदस्मिन्नुर्ज्जमिति प्रदक्षिणं परिहृत्य कुम्भे शिलां कृ-
त्वा श्वोनीमग्राहं यं द्विष्मऽइति निरस्येत्कुले सर्व-
रुजस्तस्य सङ्क्रामन्ति विश्वतश्चक्षुरिति महाव्याहृति-
वत्कर्म देवस्य दक्षिणायां मूर्तेः मधुघृतपायसाक्तानां
पद्मानाठं । सहस्रं जज्ञयात्स्यशिडलमुपलिष्यार्कप्रस्तरे
क्षणाष्टमीमारभ्य यावत्क्षणाचतुर्दशीं सप्ताहं सुवर्णं
लभते यो नः पितेति महाव्याहृतिवत्कर्म ॥ १ ॥ आ-
शुः शिशाऽइत्यनुवाकेनाप्रतिरथेन रथमायुधमात्मानं
श्वाभितन्व्य सङ्ग्रामे प्रविशेज्जयो भवति चौरमहिष-
व्याघ्रसिठं । हराक्षससर्पादिभयेषु मनसा जपत्क्षेमं-
भवति यमिच्छेत्स्नयितुं तमनेन स्तंभयेद्दुदेनमित्युदु-
म्बरसभिदाउज्यहोमः प्रजापशुपुष्ट्यर्थे सूर्यः प्रिसरित्य-
र्कमभिद्धिः सुवर्णसुत्पद्यते विमानऽइति हयोर्महा-
व्याहृतिवत्कर्म मध्यन्दिने समुद्रगां नदीं गत्वा ही-
पमधोऽग्निमुपसमाधाय घताक्तानां क्षणातिस्नाना-

ठं० शतसहस्रं जुहुयाद्विमः जैद्भ्रवर्णैः समाकृताः स-
 र्वालङ्कारभूषिताः सपरिच्छदाश्चाष्ठासऽत्रागच्छन्ति त-
 न सर्वाऽङ्गराणि वासाएसि सुक्ता विवाससः स्वा-
 नि गुह्यायतनानि दर्शयन्तो जले क्रोडन्ति यदि ता-
 नि दृष्ट्वेन्द्रियविकारो भवेद्देवपदं ददति तदा तस्मै
 अथ दृढव्रतोऽग्रे महानीचमाणस्तावज्जपेद्यावदुदक-
 मुतीर्य वासाठं०सि परिधाय यावन्ति दिव्यैः सुगन्धि-
 चन्दनैः कानि विलेपयन्ति पाणौ गृहीत्वा विमाने स-
 मारोपयन्ति तासां सर्वाधिपतिर्भवति ताभिः सह
 लोकं गच्छति यं भोजं कामयति तं कुरुते मध्यन्दि-
 ने चादुवर्तिज्ञैर्वधान्यापामार्गहोमः सोऽर्थप्रदाना
 य देवकन्यां पश्यति कन्याऽऽवेत्यर्घं दद्यादनेनैव विधि-
 ना महाव्याहृतिवत्कर्म प्रतिदेवसमित्वाज्याहुति-
 सहस्रं जुहुयात्प्राचीमनुप्रदिशमित्वाज्यसहस्रं जु-
 हुयाद्विपश्चतुष्पदकामोऽग्नेः सहस्राक्षिति सहस्रना-
 म्ना पृथगुक्तानि कर्माणि भवन्ति ॥ २ ॥ तां ए सवितृ गिति
 सहस्रधाया गोमयठं सहस्राभिमन्त्रितं बत्वा संह्रि
 प्तगरोरस्त्रागद्यऽज्जावमस्य गावो न क्षीयन्ते दुह्या-
 नायात्तस्या नात्र गृहीत्वा परिवेषणे कृत्वोदकरुवती-
 र्य तावज्जपेद्यावन्मुक्तो धेनुं लभते शमीसमिधो बहुया-
 दृष्टषभादिकठं० शतं लभतेऽथ वा गोशफेनाज्यं बहुया-

दृगो गतं लभेदेतेनैव हस्त्यन्वमहिषाजाविवा व्याख्या-
ताः घृतदुग्धाहुतीनां वा (योनिस्तु) वेणाष्टसहस्रं जुहुया-
द्वोमान्ने दशसहस्रीर्लभते विधेमत्स इति वैशङ्कतीभिः
सर्तिसहस्रः स्यात्प्रद इति दध्यौदुस्वरीभिस्तुभिर्द्भिर्दध्य-
क्षतमयुतं जुहुयाद्दुग्धेऽन्नमद्ययं भवति ॥ ३ ॥ सप्तत्स-
द्व्याहुतिसहस्रेण तेजस्वी भवत्यदुस्वरापात्रागति-
लतण्डले सप्तदशसहस्राणि जुहुयात्सप्तसुवर्णं लभे-
त्सर्वजातिकीया चतुर्ऋत् सकृदुदुस्वरापात्रेण पूर्णाहुति-
होमेन यं लभते महावाते युक्त्योतिरिति सप्त-
वारं जपेच्छान्निर्भवति इन्द्रं देवोरिति जातिकलिका-
नाए सुभिवन्द्यताक्तानां घृतपूर्णावाए चतुष्पये-
ण प्रातने नि सुप्रसमाधाय शतसहस्रं जुहुयात्सर्वा-
न्नुक्ताभूतितां एव कन्यास्तुभते ॥ ४ ॥ इमए स्तनमि-
ति तदुद्गां नदीं गत्रोदकवतीर्यायुतं जप्त्वाऽष्टसह-
स्रं जुहुयाद्दशमं लभते घृतधारयाऽर्कपुष्पाणि वा सुप्र-
विश्य ययुतं जुहुयाद्दुस्वरापात्राणां सवत्सां गां लभ-
ते जपेदेनुं लभते घृतं भित्तिक्ष-इत्येकादशभिराज्या-
हुतिसहस्रं जुहुयात्सु प्रविश्य जटङ्गोभयं न भवति
वाजस्यति सप्तभिः पावसानै राज्य जुहुयात्सु जपेद-
क्षिरोगो नश्यति पशुनामस्यैवं ब्रीहयस्येति सर्वब्रीही-
न्पयसा शतसहस्रं जुहुयाद्दशमं ब्रीहयोऽद्यया भव-

न्ति च पुष्पाति ॥ ५ ॥ विश्वेऽश्रद्येति महाव्याहृ-
 तिवत्कर्म वाजो न ऽऽति त्रिभिर्ग्रीहीञ्जुहुयादयाचिते-
 न धनसाप्नोति सम्मेति पयोदधिमधुघृतमिश्रान्सर्व-
 मोहीञ्जुहुयाद्वर्षति ॥ ६ ॥ ऋताषाडिति षडृचेना-
 उज्याहुतिसहस्रं जुहुयाद्वर्षति स नो भुवनस्येति गृह-
 वास्तुभ्यऽथाज्याहुतिसहस्रं जुहुयाद्वास्तुदोषैर्न लिप्य-
 ते यास्तऽऽति सौभाग्यकामो जपेद्वटप्ररोहसकिङ्कि-
 पुत्रकामो शिवो मूर्ध्वेति महाव्याहृतिवत्कर्म मूर्ध्वनि-
 त्यस्वहोरात्रं प्रविश्य जपेदहोरात्रं वर्षतोदर्थं ० हविरि-
 त्यात्मनस्त्वोजीबलवृद्धे पयसा होमऽइन्द्रियविकलो ज-
 पेट्पूर्णेन्द्रियो दीर्घायुः प्रजावांस्य स्यादग्नऽआयुषी-
 त्याज्यं ऊवा शत्रुगृहे प्रविश्य जपेन्निचमिवोपचर्यते-
 ऽवांश्रेनेनेति जपकामो लाजाञ्जुहुयादाज्यं वा यो
 भूतानां चातारमिति च महाव्याहृतिवत्कर्म मही-
 मूषु षडृचेन नावमारोहेत्क्षेमेण तरति ॥ ७ ॥ हि-
 रण्यपाणिमृतयऽइत्यर्कसप्रिङ्गियुतं जुहुयात्सुवर्णसु-
 त्पद्यतेऽजीजनऽऽति रहस्यो मन्त्रऽएतेन नागावश-
 मुपयान्ति लौहं त्रिशूलार्थं ० सहस्राभिसन्वितं कृत्वा
 दक्षिणपादेनाक्रम्य पयोदधिमधुघृतैरयुतं कृत्वा विकृ-
 तरूपास्त्रियऽर्त्तच्छन्ति किमस्माभिः कर्तव्यमिति ब्रु-
 वन्त्योऽभिरुचिकामेन ताऽआज्ञापयेत्नमोऽस्तु सर्पेभ्य-

इति तिसृभिरर्घं दद्यादन्यागारे गोमयलिङ्गं प्रति-
 ष्ठाप्य पञ्चगव्यं न संस्नाप्य दक्षिणतः शूलं निखनेत्पु-
 नः सहस्रं जपेत्सुवर्णशतं ह्यभेत्सिंहं कर्मत्याचक्षते वृ-
 ष्टौ शिखण्डानतसीपुष्पाणि वा युञ्जन्तीति महाभये
 जपेद्भयं भवति सर्वकर्मसु मध्ये कृच्छ्रेण गायत्र्या शत-
 सहस्रं जपेत्पूर्वमेवैतत् ॥ ८ ॥ गणानां त्वेत्यौदुम्बर-
 तिलयवापामार्गवान्यादिहोमार्थप्रदश्चतुष्पथे वैतद्वशी-
 करणे पिचुमन्दूपत्रैर्हुत्वा च्यम्बकप्रतिकृतं बल्मीकवृ-
 दा कृत्वाऽर्घ्यं न्नाठं समाधोदनमपूपतिलविष्टकपर-
 मान्नफनपुष्पादिभिर्वलिमुपहरेद्द्वक्रतुगण्डस्थैतानि क-
 र्माणि भवन्ति सर्वमष्टद्वः स्याद्गायत्री त्रिष्टुविति पञ्च-
 भिः शङ्खेनाज्याहुतिसहस्रं होमात्सिद्धिः ॥ महाना-
 मन्यइति खादिरश्चुचा तिलतैलं निष्कृष्याऽष्टसह-
 स्रं जुहुयाद्बधवन्धान्मुच्यते वैकङ्कतकण्टककटुतैल-
 विषरुधिराक्तानां द्विगुणं शतसहस्रं हुत्वा सगण्ठं
 राजानमुत्सादयति ॥ ९ ॥ अथ वशीकर्तुमिच्छन्शिखां
 परिजप्य विल्वकण्टकान्हुत्वा राज्ञो मन्त्रभेदं जनये-
 त्सर्वत्र मध्यमकृच्छ्रो गायत्र्या लक्षं वेन्द्रस्य क्रोडइत्यु-
 दरमभिमन्त्र्य राज्ञौ स्वपेदुदरविकारो न स्याद्विष्ट-
 तिमित्याज्याष्टसहस्रं भूमिलाभाय जुहुयाज्जुम्ब-
 कायेति वरुणकृदपीमन्त्रोऽश्वमेधावष्टथैर्युक्तो ब्रह्मह-

त्वायाः प्रमुच्ये मद्रदत्तञ्जले जप्तः संवत्सरकृत ए स्तेय-
 सतिहरत्यानो भद्रः इत्यनुवाकर्टे ० सततं जपेदायुष्मा-
 न्भवति भद्रं कर्णेभिरिति जपेत्पूर्णेन्द्रो दीर्घाद्युश्च
 यद्बुध्यसति जप्त्वा नावसीदति नावसीदति । १० ॥
 इति यद्विधाने चतुर्थेऽध्यायः ॥ ४ ॥ अग्निश्चेत्यव-
 श्यं जपेत्प्रमाणानयति सकामानिति परेण व्यवहारे
 जपेत्निर्विघ्नो जादक्षय्यौ तुल्यौ ॥ यथेमासिति जि-
 प्रं कर्मा स्ते सिद्धिः प्रियो देवानामिति महाव्याहृ-
 तिवत्कर्म ॥ बृहस्पतेऽश्रतीति धनाय जपेदग्निर्वृ-
 षिरिति तिलान्अरुत ए खुवेशोद्यम्य गार्हस्थ्यं न
 चीयते धान्यमद्यय्यं स्यात्समास्त्वेति नवर्षेण पाठः ॥ ऊ-
 तीनामयः । जुञ्जयाद्गुष्ठमथ्येऽग्निसुपसमाधाय गो-
 मयेनादीप्य यावतीमिच्छति तावतीं ऊत्वा मणिपिता
 धेनुर्नभते ॥ १ ॥ समास्त्वेत्वन्वहं ज्वनितमग्निमग्निं शु-
 र्मामिहं ततोऽन्यवापि शत्रो विद्रवन्ति सञ्जेति वैक-
 ङ्कतोभिर्यगोदधिमधुघृतैः सौभाग्यं त्वामग्नेऽइति तुषक-
 ण्टकैः शत्रुनाशाय शयुतमाज्येन जपः इहैवेत्यन्नाज्येन ऊ-
 त्वा श्रियं विन्दति जपेणिति जयायाज्यं ऊत्वा ना-
 मग्राहमतिनिहः इत्यग्निमुपहृतास्त्रिः परैरवरुहोऽन-
 वरुहः स्याद्नाष्टयः इत्यग्निं प्रज्वल्योत्कामगुहलं ब-
 ध्वा भयं नाशयति बृहस्पते सवितरिति दधिमधुघृतै-

हुत्वा सुभगः स्यात्कन्यादानसमये १००० जपेद्यावज्जी-
 र्वा सौभाग्यं भवत्यऽमुत्रभूयादित्यायुः कामो दूर्वान-
 भिशस्ततुषाठजुञ्जयात् ॥ २ ॥ ऊर्ध्वाऽश्रस्येति वैकङ्क-
 ताभिः शत्रुभयं नश्यति जातीकण्टकैर्वचनविधेयश्च तन्-
 नपादसुरऽइति न्यग्रोधमूलेऽग्निमुपसमाधाय शोकपु-
 ष्पाणां घृताक्लानां शतसहस्रं जुत्वाऽसुरकन्यां पश्यति
 दृष्ट्वाऽनुवाकशेषे न दद्यादग्निमुखे दिव्यर्तं सुवर्णं प्र-
 यच्छति नचेत्तूष्णीमनुगच्छेद्भयान्निवर्तते विलप्रवेशन-
 काले प्राणौ गृहीत्वा प्रविशति त्रिरात्रोषितस्तत्स्वा-
 मी भवति राये न्वित्यनुवाकशेषं निवाते जपेद्वातो वा-
 त्येकया च तिसृभिर्घृतं जुञ्जयाद्वातरोगान्मुच्यते ॥ ३ ॥
 अभित्वेत्यस्त्रहीरात्रं जपेद्दपति कया नऽइति माषो-
 दनं तिलमिश्राणामन्नानां त्रिकटुकेनाभ्यज्य चतुष्प-
 थे शून्यायतनेऽग्निमुपसमाधाय शतसहस्रं जुञ्जया-
 द्दोमान्ते चित्राङ्गदो विद्याधरराजो दिव्यर्तं सुवर्ण-
 राशिं ददाति ॥ ४ ॥ ऊर्ज्जनिपातमिति दधिमधुघृतैरा-
 पभ्यो मुच्यते ॥ संवत्सरोऽमीत्याज्यमष्टसहस्रं जु-
 त्वा यावज्जीवमारोग्यं स्यात्प्रेत्याऽइति मधुतिलाच्छत-
 सहस्रं जुञ्जयात्सुवर्णमुत्पद्यते न च कश्चिदभिहती
 भवति ॥ ५ ॥ केतुं कृण्वन्नित्यनुवाकेन रथं शस्त्रमा-
 युधमात्मानं चाभिमन्थ्य सङ्ग्रामे प्रविश्य जपेज्जयो भ-

वति धन्वनागेति धनुर्वेदमन्त्रः स्वाध्यायाद्यावद्रणदी-
 क्षितः क्षत्रियो भवति सा च दीक्षा त्रिविधा गोब्रा-
 ह्मणदेवस्वाम्यात्मनां हितायेत्यात्मानं सन्नह्यतऽइ-
 ति मर्माणितऽइति कश्चं परिधत्ते धन्वनेति धनुर्यो-
 जयेत्ते ऽश्वाचरन्ती इति विस्फुरणं वक्ष्यन्ती वेदिति
 ज्वाभिमर्शनमहिरिवेति हस्तवेष्टनमभिमन्त्रयते ब-
 ह्वीनां पितेति तूणं कलापमभिमन्त्र्य परिधत्ते सुपर्णमि-
 ति नैर्घ्र्यां दिश्येकमिषुं क्षिपेदपऽउपसृश्य वनस्पते
 वीडुङ्गऽइति रथमालभ्य युंजन्तीत्यश्वयोजनमसि यम-
 ऽइति बन्धममागुः शिमानऽइत्यनुवाकेनालभ्य विष्णोः
 क्रमऽइत्यारुह्याजङ्घन्तीत्यश्वताडनमक्रन्ददित्युत्सर्जमा-
 ने जपेद्याः सेनाऽइति परसैन्याभिसुखर्ठं० रथं
 वाहयेद्दूधे तिष्ठन्नित्यवस्थापयेत्सदुन्दुभऽइति दुन्दुभि-
 स्ताडनमहिरिवेतीषुं गृह्णाति यत्र वाणाऽइति दिक्षु
 नयेद्यदक्रन्दऽइति रथं वाहयेत्तदेवमाविद्याविध्य श-
 स्त्राणां चालनमेव युध्यमानेऽपराजितो भवति शक्रे-
 णापि युध्येत् ॥ ६ ॥ यमीन दक्षमित्यश्वानभिमन्त्रयेत्क्रा-
 न्तान्पुनस्त्वोणितऽइत्यश्वग्रन्थीन्मोचयेन्महाँ २५ ॥ इन्द्रऽ-
 इत्यासनमिन्द्रो वृत्रमिति रथं कुतस्त्वमिति योधात्सह-
 सामभिभापयेत्तान्प्रतिजपेत्सुसमिद्धायेत्याहवनीये स-
 मित्रमादधाति न तद्रक्षासीत्याज्याङ्गतीनामयुतं जु-

क्षयञ्च सिद्धं कर्म सदस्यतिमिति चन्द्रग्रहे निराहारे
 वषां ब्राह्मीं वा सहस्राभिमन्त्रितां पिवेत्परममेधार्थं
 स्वाद्यांशैवामिति जपेदिदं मऽइति च श्रीकामो नि
 त्यम् ॥ ९ ॥ अस्याजरासऽइत्यग्निमुपतिष्ठेद्वरदो भ
 वति तेजस्वीव द्वयोर्महाव्याहृतिवत् त्रीणि शताऽग्ने
 शर्द्धेति त्रिमधुरैः सौभाग्यं प्रबो महेऽइति भूमिका
 मस्तिलतण्डुलैरिन्द्रो वृत्रमित्यत्रपुष्पाऽऽत्रायुषऽऽत्रा
 ज्यमाज्जतऽइत्यौदुवरीभिर्हनकामो विभ्राडित्यनुवा
 क्ठं० सततं जपेत्प्रजाकामस्तेजस्वी निरुजश्चानऽइडा
 भिरित्यौदुस्वरीभिः पशुकामो यद्ध्येति वासकादि
 भिवेशीक रणं तिलकेत तत्सूर्यस्येति चक्षुष्माणभवति
 परामहानिति महाव्याहृतिवच्छ्रायन्ऽइवेति तिलान्
 न्पुष्पाणि वा ऊत्वा वास्तुपे शतपुष्पीं वा सुभगः स्या
 त् ॥ १० ॥ आङ्गुष्णेनेति महाव्याहृतिवत्कर्म करवी
 रपुष्पाणि १००००० ऊत्वा तप्त सुवर्णं लभेददद्रि
 श्चेन्द्रवायुऽइन्द्राग्नी मित्रावरुणेति देवताह्वानं सिद्ध
 येऽग्नेऽइन्द्राग्ने रुद्रऽइति वारुण्यां गच्छेत्क्षेमं भवत्य
 वीश्वऽइति घृतेन सर्वभयनाशनं मिच्छ्रं० ऊवऽइति
 घृतं० ऊत्वा शिष्टं पिवेन्मेधावी स्याददब्देभिरिति
 लाजाभिर्हिरण्यं गावऽउपति दधिमघुधृतैः पशुपुत्र
 सष्टद्विकामऽउपनोऽनुत्तमेति चेसाऽउ त्विति पावका-

य प्रतिकर्मास्याजरासऽइत्यध्यायेन सर्वदेवताराधनं
कुर्वात्प्रतिदिनं काममेकैकं लभतेऽध्ययनेन मासा-
त् ॥ ११ ॥ यज्जाग्रतः षडभिः शिवसङ्कल्पेन मानस-
समाधिः पितुर्गन्वति शत्रुनामग्राह्याभिचाराणि जुञ्ज-
यात्कर्म षट्कं सिद्धान्भ्रियते पञ्च नद्यऽइति पद्मपु-
ष्पाणि रक्तचन्दनघृताक्तानि लक्षं हुत्वा साक्षात्प-
द्ममालिनीं पश्यति यावज्जीवं धनं प्रयच्छतीष्टसन्ध-
दिं च सिनोवालीति प्रजाकानोऽन्नं जुञ्जयात्त्र्यम्ब-
दित्ययुष्यं वटारोहौदुम्बरदूर्वाश्च त्यक्तऽइति पुत्रपशु-
रक्षार्थमाज्यं जुञ्जयादुत्तनामवेति सदोजातमात्र-
वत्सावलीढामां वा जिह्वां उपसृशद्भावऽअक्षय्या भव-
न्ति । इडायास्त्विति गोशफेनाज्याज्जतिरुहस्व
जुञ्जयात्धेनुशतंलभते । त्वमग्ने प्रथमऽइति शित्य-
मग्निं सुनुयात्सर्वसष्टद्वौ भवति प्रवो महऽइति ष-
ड्भेन पितृनर्चयेत्प्रजाकामऽआज्जतिसहस्वं जुञ्ज-
यात्गोशतं लभते देवेनेति यद्द्वनमिच्छेत्तावन्ति स-
त्रीहोञ्जुह्यात्प्रभुत्वं लभते सोमो धेनुमिति सोम-
चन्द्रग्रहेऽनुदितसुषतिष्ठेत्तन्मासे क्षेममौदुम्बरीभि-
ज्ज्वा हिरण्यपाप्तिः स्यादष्टौ वीति महाव्याहृति
वहिरण्यपाप्तिरिति चाभिचारवर्जमादित्योपस्थानठं
हिरण्यहस्तऽइति सर्षपानभिमन्थ्य रक्षार्थो भवति

ये ते पन्थाः क्षेपेण गच्छति क्षेमकारिण्युभां पित्रतमि-
 ति रूपकामोऽश्विनौ स्तुयादुषस्तदिति प्रातर्दिवा
 स्वस्त्यग्रनमनाद्यं च पुत्रार्थी द्रव्यहोमस्तदर्थं महाव्याहृ-
 तिवत्प्रातर्जितमिति च यदा वध्नन्ति हि रण्यठं स-
 स्त्राभिमन्वितं दक्षिणहस्ते वधीयात्सर्वेषां पापचक्षुषां
 दृष्टिदोषमपोहति न च राजाविरुहमाचरेत्प्रियदर्शनो
 भवति ॥ १२ ॥ इति यजुर्विधाने पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥
 परं ऋत्यविति बालानां गुर्विणीनां हस्ते सूत्रबन्धो भू-
 तप्रतादि नाशयति जपहोमौ च प्रौढगर्भे गर्भस्त्रावे
 बन्ध्यावे च ऋतवत्सामृतौ माठंसपललापूपजाङ्गलि-
 कारण्यांसपयोदधिमधुवृताक्तमन्नं निवेद्य सर्वका-
 मिकमन्नठं ऊज्वा शेषभुग्जप्त्वा मैथुनमुपेयाद्गर्भ-
 स्तिष्ठति प्रथमे पतिते आवाहनं द्वितीये पोषणं तृ-
 तीये तर्पणं पञ्चमे गर्भस्तिष्ठेद्दमोघं कर्मापाघमित्य-
 पामार्गहोमः सर्वदुरितदुःस्त्रज्ञनाशनऽप्रायुष्मानित्या-
 ज्यमायुषे रक्षायाऽइमं जीवेभ्यऽइति सीतालोष्ट-
 ठं सहस्त्राभिमन्वितं चतुर्दिक्षु क्षिपेद्दुष्टभयं न
 स्यात्पतीमऽइति शिखाबन्धी मंडलबन्धश्चात्तरक्षार्थाय
 वशीकरणे तुषहीमो महाभये जपेद्दमयं भवति रा-
 जानमीदृश्य जपेद्दश्यो भवति हन्तुमागच्छन्तं दृष्ट्वा ज-
 पेत्रणमति भक्षपुष्पफलादीनि दद्याद्दृश्यार्थं च स्थोना

पृथिवीति महाव्याहृतिवत्कर्म ॥ १ ॥ ऋचं वाचमि-
 तीन्द्रियविकली जपेत्पूर्णान्द्रियो भवति यन्मऽइति-
 कर्मसमाप्तौ दोषपरिहारार्थञ्जपेत् इन्द्रो विन्दस्येति
 द्विपदचतुष्पदां शान्तिः क्षीरहोमाच्छान्तिर्भवति शन्नो
 मित्रऽइति जनमरणे चोपसर्गाभिचारेषु ज्वरादिरो-
 गे स्वाध्यायसमाप्तौ ब्रीहिहोमः शान्त्ये विषमग्रहे त-
 त्समिद्धोमः द्यौः शान्तिरित्यभिचारवर्जं सर्वकर्मसि-
 द्धिर्यतो यतऽइति जपेद्भयकारिणीं सुमित्रिया
 नऽइतिजनमञ्जलिनादाय दुर्भित्रियाऽइति द्वेष्यं प्रति-
 निक्षिपेत्सुत्सादयति तच्चक्षुर्गिति जपेदारोग्याय
 पुष्ट्यै ॥ १२ ॥ यमाय त्वा जपेदन्वहर्ठं सर्वसमृद्धौ
 विदितञ्च स्यात् ॥ २ ॥ अनाष्टयेति पञ्चचतुर्भिः
 पयोदधिघृतमधुतिलैर्जुहुयाद्यथासङ्ख्यमायुः प्रजापु-
 ष्टिधनतेजस्क्लामो विध्यऽइति निमित्ते जपेद्वर्ती द्विव-
 ऽइति बुद्धिभ्रंशनाशनी हृदे त्विति मतो ग्लानौ क-
 र्मसमृद्धिः पिता नऽइतिमहाव्याहृतिवत् ॥ ३ ॥ इड-
 ऽएहोति यामेव धेनुक्लिप्तस्या नाम परिजप्य गोस्वा-
 मीति शब्दं वदेत्तस्यैवापतति गोमयेन गोः प्रति-
 कृतिं कृत्वा तन्नाम्ना बध्वा सव्येन गृहीत्वा पयोद-
 धिमधुघृतं जुहुयात्तामेव धेनुं लभते यस्ते स्तनऽइति
 सर्वकर्माणि सिद्ध्यन्ति स्वाहा सूर्यस्येति दृष्टिकामः

पयो जुहुयात्सद्यो वर्षति समुद्रायेति वातनामानि
 जपेद्वातो वाति दिविधाऽइति दधिसहस्रं जुत्वा-
 सविता प्रसीदति ब्रीह्यादिभिः पुष्टिर्वीरगैर्दृष्टिर्वे-
 तसगुडजीरैस्त्रैनाक्ताभिः सहस्रं जुहुयात्स्वाहा
 रुद्रायेति रहस्यो मन्त्रः गवेधुकतरुदुलान्जुहुयाद्वन-
 कामः ॥ ४ ॥ स्वाहा प्राणेभ्यऽइति महाव्याहृतिव-
 त्कर्म तं ग्रामे कुर्यान्ननसः काममिति श्योनाञ्जा सर्वा-
 भ्युदयसिद्धः फलति गोशर्फनाज्यहो १००० सेन गो-
 लाभो गोमयहोमेन सिद्धिरुग्रश्चेति विमुखाख्यो मन्त्रः
 सर्वकामप्रदो गोपशुमारणे गोष्टे वैकङ् १०००० कर्त्तु-
 ङ्ङ्वा शान्तिः रुग्रंलोहितेनेत्येकादशयजुर्भिर्दृष्टव्यका-
 मवर्जं महाव्याहृतिवत्प्रतिदिनमेकादशयजुःप्रतिम-
 न्त्रं निर्वपेदेकादशैव धेनवऽउत्पद्यन्तऽएवमन्येष्वपि
 कामेषु जुत्वाऽध्यायशेषेणादित्यसुपतिष्ठेत्तेनास्य क-
 र्मणां फलमाप्नोत्यग्नेनयेति नमस्कारोक्तिरग्निस्तुति-
 रात्मनो वा कर्मसमाप्तौ समाधौ च हिररामयेनादि-
 त्योपस्थानमोमित्येकाक्षरस्य परब्रह्मणो नामधेयं वेदो-
 रन्ध्रे समाप्तौ च जपहोमादिषु शान्तिपुष्टिकर्म चै-
 तत्प्रयुज्यतऽएतद्विदित्वा सर्वविद्भवत्येतदुपास्य रवि-
 सिद्धिभागभवति कल्याणतरो भवत्येतत्कर्मफलप्रति-
 पादकं पूर्वकर्मफलाभावाद्भावकृतस्य कर्मणः स वेद-

फलं युक्तस्य कर्मणो नास्ति नैव फलमिति तच्छतयपे-
 चयाऽमुष्मिंल्लोके कृतस्य कर्मणः फलार्थं । इह सं प्र-
 त्तः प्रत्ययं च न च विद्याधरपादप्रसारितधनानां अ-
 नपूर्ववर्णरसेषु नास्ति यज्ञविरोधित्वादित्यनेनैव प्रका-
 रेण सर्वे मन्त्राः प्रकीर्तिता ये नोक्तास्ते च सर्वे यज्ञ-
 स्काराऽअथ वा सर्वमन्त्राणां विस्तरेण पृथग्विधानं
 विस्तरेण पृथग्विधानमिति ॥ पू ॥ इति श्रीयजुर्वेद-
 बाजसनेयसंहितायजुर्विधाने षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥ स
 माप्नोऽयम् ॥

अथ स्वराष्टकशिक्षा ॥

श्रीहरिः ॥ ओम्साम्ब ॥ अऽइऽउऽऋऽलऽएऽऐऽओऽऔऽ
 इत्यष्टौ स्वराः ॥ पदान्तपदाद्योः सन्धिः ॥ पदान्तप-
 दाद्योर्य्यऽएकः प्राणयोगः स सन्धिसञ्ज्ञः स्यात् ॥ न प-
 रकालः पूर्वकाले ॥ पुनः पूर्वकालसन्धिः विधाने पर-
 कालसन्धिं न प्राप्नोति ॥ एकम् ॥ १ ॥ अऽग्रामपरे ॥
 तव अयम् ॥ तवायम् ॥ २ ॥ एकारमिवर्णे ॥ त-
 व इदम् ॥ तवेदम् ॥ ३ ॥ ओकारमुवर्णे ॥ तवऽउरु-
 सवोरुः ॥ ४ ॥ षाऽअष्टकारे ॥ स्वाहाऽऋषभम् ॥
 स्वाहाऽऋषभम् ॥ ५ ॥ ऐकारमे ऐपरत्वे ॥ तवऽएत-
 त् ॥ तवैतत् ॥ तवऽऐश्वर्य्यम् ॥ तवैश्वर्य्यम् ॥ ६ ॥
 औकारमोऽऔपरत्वे ॥ तवऽऔजः ॥ तवौजः ॥ प्रऽ
 औक्षन् ॥ पौक्षन् ॥ ७ ॥ इर्य्यं स्वरे ॥ व्वाजीऽअ-
 र्वन् ॥ व्वाऽज्यर्वन् ॥ व्विऽऊर्गुषे ॥ व्व्यूर्गुषे ॥ अ-
 सिऽऋतस्य ॥ अस्यतस्य ॥ ८ ॥ इरिमिवर्णे ॥ व्विऽइत ॥
 व्वीत ॥ ९ ॥ उर्वं स्वरे ॥ नुऽइन्द्र ॥ न्विन्द्र ॥ १० ॥
 उरुमुवर्णे ॥ अनुऽउत् ॥ अनूत् ॥ ११ ॥ ऋकारो रे
 फः स्वरे ॥ धाऽऋअऽशः ॥ धाऽऋऽऽशः ॥ १२ ॥

ऋवर्णः ऽऋकारः ऋवर्णः ॥ होत् ऽऋकारः ॥ होत् ऽऋका-
 रः ॥ १३ ॥ एकारो ऽय ए स्वरे ॥ ॥ अग्ने ऽ
 आधाहि ॥ अग्ने ऽआधाहि ॥ १४ ॥ ओकारो ऽव-
 ए स्वरे ॥ विष्णो ऽएते ॥ विष्णा वेते ॥ १५ ॥ ऐराव ए
 स्वरे ॥ भूम्यै ऽआखन् ॥ भूम्या ऽआखून् ॥ १६ ॥ ऐरा-
 वाव ए स्वरे । उभौ ऽइन्द्रौ ॥ उभा विन्द्रौ ॥ १७ ॥ ओपरा-
 कारा लोपम् ॥ अद्वायो ऽअशोतम् ॥ अद्वाये ऽगीत-
 म् ॥ १८ ॥ तत्राद्यन्तक्षणम् ॥ एपराकारो लोपम् ॥ ते ऽऋव-
 न्तु ॥ तेवन्तु ॥ १९ ॥ वो लोपसु ऽओ औषु । उभौ ऽउ ॥
 उभा ऽउ ॥ उ ऽओ ऽओष्विति किम् ॥ पत्न्यावहोरा-
 त्रे । २ । इत्यनन्तकृताच्चमन्धिः ॥ अथ स्वरप्रकरणम् ॥
 उदात्तानुदात्तस्वरितप्रचयाः स्वराः ॥ १ ॥ अताम्ब-
 उदात्तः ॥ २ ॥ यथा ॥ अम् ॥ प्र ॥ नु ॥ द्वितीयस्य
 यथा ॥ अधो रक्तो ऽनुदात्तः ॥ रुद्र ईड ॥ ३ ॥ तृती-
 यस्य च यथा ॥ उपरि रक्तस्तिर्यग्रक्तो वा स्वरितः ॥
 स्वः ॥ स्वः ॥ स्वः ॥ ४ ॥ न्युञ्जपरा ऽअताम्बा ऽउदा-
 त्ताः ॥ स्वाहा ॥ स्वर्णाङ्गः ॥ ५ ॥ चतुर्थस्य च यथा ॥
 स्वरितपरा ऽअताम्बः प्रचयाः । अम्बक्यजामहे । ६ ।
 स्वरितः पञ्चधा ॥ जात्याभिनिहितक्षैप्रप्रसि-
 ष्टभेदस्तु ॥ एकपदे नीचपूर्वे ऽपूर्वी वा यवा-

न्यतरयुक्ता जायते ॥ धान्यम् । स्वः ॥ ७ ॥ उदात्तादि-
 शेरचोऽभिनिहितस्वरितो भवत्यकारलोपे सति ॥ ते-
 ऽभवन्तु । तेवन्तु ॥ वेदः असि ॥ वेदोमि ॥ ८ ॥ उदात्त-
 ऽऽऽउस्थाने यवयोः परोऽनुदात्तः क्षीप्रः ॥ युयोद्घाम-
 त् ॥ नुऽइन्द्र ॥ न्विन्द्र ॥ ९ ॥ उदात्तानुदात्तयोर्द्वस्व-
 योः स्थानेऽइकारः प्रसिद्धः ॥ विऽइत ॥ वीत ॥ १० ॥
 अनुदात्तपूर्वजात्यादयश्चत्वारः पितृदानवद्वयम् ॥
 व्यायठ्यैऽः ॥ भुवः स्वः । तेऽवन्तु ॥ वेदोऽसि ॥ अ-
 द्यभि ॥ योजान्विन्द्र ॥ द्विषीव ॥ ११ ॥ अनुदात्तपूर्-
 वजात्यादयश्चत्वारो मनुष्यदानवदुदात्त ॥ भूर्भु-
 वः स्वर्द्यौः ॥ सदन्यमिति ॥ रुद्रेभ्यो येन्नरिजे ॥ स्त-
 पोऽस्यैर्गम् ॥ युयोद्घामत् ॥ अस्वन्तः ॥ दिवीवेति ॥ १२ ॥
 अनुदात्तऽउदात्तस्वरितयोः ॥ येभि ॥ स्वर्णयेऽभि ॥ सोऽ-
 इम् । योर्वन्तरिक्तम् । वीदम् ॥ स्वस्तमितए स्तमितए
 स्वः स्वस्तमितम् ॥ १३ ॥ अननुदात्तपूर्वजात्यादयश्चत्वा-
 रः कर्ममूले ऽउदात्तस्वरितपरत्वाऽभावे ॥ न्यङ् ॥ स्वः ॥
 तेऽवन्तु ॥ सोऽसि ॥ च्यस्वकम् ॥ न्विन्द्र ॥ वीत ॥
 १४ ॥ उदात्तापदानुदात्तए स्वरितम् ॥ इषे त्वा ॥
 १५ ॥ नोदात्तस्वरितपरत्वे ॥ इषे त्वोर्जे ॥ ईशा व्या-
 स्यम् ॥ स्वरितादनुदात्तानां प्रचयः ॥ व्यावस्थ ॥ १६ ॥

नोदात्तस्वरितपरत्वे ॥ व्यायवस्थ देवः ॥ व्यायमिद-
 म् ॥ १७ ॥ उदात्तवानेकी ह्युदात्तः ॥ प्रऽअर्पयतु ॥
 प्रार्पयतु ॥ १८ ॥ उदात्तान्निहितस्वारः स्वरितात्प्र-
 चयो भवेत् ॥ उदात्तात्स्वरितात्पूर्वी नान्यऽप्रापद्यत्तै-
 खरः । इति स्वराङ्कुरः ॥ कुचैलिनं दन्तमलापधा-
 रिणम्वह्वागनन्निष्ठुवाक्यभाषिणम् ॥ सूर्योदये वा-
 स्तमये च शायिनञ्जहाति लक्ष्मीगपि चक्रधारिणम् ॥
 अथ हस्तप्रक्षेपलक्षणम् ॥ अनुदात्तो हृदि श्रे-
 यो मृदुधर्युदात्तऽउदाहृतः ॥ स्वरितः कर्णमूले स्या-
 न्नासाग्रे प्रचयस्मृतः ॥ ३ ॥ इषे त्वा ॥ व्यायव स्थ ॥
 उदात्तादनुदात्ते तु वामाया भ्रुवऽ आरभेत् ॥ इषे
 त्वीर्जे ॥ उदात्तात्स्वरिते चैव क्रमाद्दक्षिणतो न्यसे-
 त् ॥ ४ ॥ इषे त्वा ॥ इत्यन्तकृतं स्वराष्टकम् ॥ २ ॥
 कटतपा गड्ढवानशि ॥ ऊर्क् ॥ अमि ॥ ऊर्गसि ॥
 समञ्चात्सि ॥ समञ्च उंसि ॥ उत्तयम् ॥ उद्वयम् ॥
 त्रिष्टुप् इति ॥ त्रिष्टुषिति ॥ १ ॥ कटतपा उरणमाः प-
 ष्चमे ॥ व्याक्मनः ॥ वाङ्मनः ॥ व्यट्महान् ॥ व्यस-
 हान् ॥ तत् प्रिवस्य ॥ तन्निन्नस्य ॥ अनुष्टुप्प्रात्या ॥
 १ ॥ तदनाथ जजाः शचवर्गयोः ॥ तत् चिचम् ॥ त-
 च्चिवम् ॥ तत् वुषस्य ॥ तञ्जुषस्य ॥ आदित्यान्स्य-

शुभिः ॥ आदित्याञ्शुभ्युभिः ॥ ३ ॥ तो लंल्ले ॥
 परिचित् । लोकम् ॥ परिषिल्लोकम् ॥ ४ ॥ अनुनासि-
 कलंल्ले ॥ तान् लोकांन् ॥ तंल्लोकान् ॥ ५ ॥ ह्रस्वपर-
 ङ्णौ द्विर्भाषण स्वरे ॥ दध्यङ् कृषिः ॥ दध्यङ्ङ-
 षिः ॥ अश्वान् । ऊर्जम् ॥ ६ ॥ नः शञ्चच्छयोः पूर्वश्चा-
 नुनासिकम् ॥ अहीन् च ॥ अहीँश्च ॥ ७ ॥ नः स-
 न्तथयोः पूर्वश्चानुनासिकम् । तान् । त्वम् । ताँस्त्वम् ॥ ८ ॥
 मः परपञ्चमए स्पर्शे ॥ व्रतङ्कणत । व्रतञ्चरिष्यामि ॥
 अयाम्फेनेन ॥ ९ ॥ ङौ क्त्वाभ्याए सकारे ॥ ङौ का-
 गमतागमौ प्राप्नुतः सकारे ॥ प्राङ्सीमः ॥ प्राङ्कौ
 मः ॥ चीन्समुद्रान् ॥ चीन्त्वसुद्रान् ॥ १० ॥ मोऽनु-
 नासिकयवत्तान्यवलेषु ॥ लम् । यौमि ॥ संय्यौमि ॥ तम्
 व्वः ॥ तं व्वः ॥ तम् । लोकम् ॥ तंल्लोकम् ॥ ११ ॥ मः
 एकारडे० शषसहरेफेषु ॥ सठं० शिशम् ॥ हवीए-
 ष्या ॥ सठं० शिशधि ॥ सठं० सः ॥ अपाए रेताए
 त्रि ॥ १२ ॥ भयः परः शञ्छरसि ॥ तत् । शुक्रम् ॥
 तच्छुक्रम् ॥ १३ ॥ भयः परो हः चतुर्थ्यम् ॥ भिष-
 क् । होमः ॥ भिषग्वोमः ॥ तत् । हविः ॥ तद्धविः ॥
 सम्वाट् होमः ॥ सम्वाङ् ढोमः ॥ १४ ॥ स्वरपरसं-
 योगादिर्दिः ॥ इषे त्वा ॥ इषेत्वा ॥ १५ ॥ रहाभ्याम्य-

भ्यः ॥ व्यायवस्य ॥ व्यायवस्य ॥ १७ ॥ इत्यनन्तक-
 तो हलसन्धिः ॥ अपरविसर्गऽऽअहशीः । शिवः । अ-
 सिं ॥ शिवोऽसि ॥ देवेभ्यः । हविः । देवेभ्यो हविः ॥ १ ॥
 आपरो लोपमऽआपरत्वे । देवाः । अत्र । देवाऽअत्र । देवा-
 ः । आशाः । देवाऽआशाः । २ ॥ अपरो लोपमा पर-
 त्वे ॥ देवाः । आशाः । देवाऽआशाः । ३ ॥ आपरो
 लोपठं । हशि ॥ देवाः । हसन्ति ॥ देवा हसन्ति ॥
 ४ ॥ अआपरो लोपमिचि ॥ देवाः । इह । देवाऽइह ॥ अ-
 षण्ड्याः । इन्द्राय । अषण्ड्याऽइन्द्राय ॥ ५ ॥ रेफतऽ-
 इच्यरश्च रेफमशि ॥ सवितः । जजान ॥ सवि-
 तर्जजान ॥ अग्निः । एकाक्षरेण । अग्निरेकाक्षरेण ॥
 ६ ॥ रेफजेच्यरौ लोपठं । रेफे पूर्वश्च दीर्घम् ॥
 प्रातः । रात्रिः ॥ प्राता रात्रिः ॥ रुरुः रौद्रः ॥
 रुरु रौद्रः ॥ ७ ॥ स्यसऽएपविसर्गो लोपं व्यञ्जने ॥ ए-
 पः । स्यः । एपस्यः ॥ स्यः । राथ्यः ॥ स्यराथ्यः ॥ सः । नः ।
 सनः ॥ ८ ॥ सःते । सस्ते ॥ नमः । ते ॥ नमस्ते । ९ ॥
 चच्छपरत्वे शम् ॥ वाजः । च ॥ वाजश्च ॥ १० ॥
 लोपह्रस्वर्षरे शरि ॥ अन्धः । स्थ । अन्धस्त्य ॥ ११ ॥
 इतिविसर्गसन्धिः ॥ अऽइऽउग् ॥ १ ॥ कृलक् ॥ २ ॥

एचोङ् ॥ ३ ॥ ऐधौच् ॥ ४ ॥ ह्यवरट् ॥ ५ ॥ ल-
 य् ॥ ६ ॥ अण्डणनम् ॥ ७ ॥ भ्रमञ् ॥ ८ ॥
 घट्टधष् ॥ ९ ॥ जवगडश् ॥ १० ॥ खफळठथचटत-
 य् ॥ ११ ॥ कपय् ॥ १२ ॥ शषसर् ॥ १३ ॥ हल् ॥ १४ ॥
 अउभिनं परेण संशोध्यम् ॥ इति स्वराष्टकं संपूर्णम् ॥

क्रमकारिकाशिक्षा ॥

श्रीगणेशाय नमः ॥

प्रणम्याद्यं दिनमणिं योगीश्वरशिरोमणिम् । सर्वज्ञं
याज्ञवल्क्यं तच्छिष्यं कात्यायनम्भुनिम् ॥ १ ॥ सर्वं या-
जुप्रमन्त्राणां वेदे वाजसनेयके । क्रमावसानविषयां
कारिकामारभामहे ॥ २ ॥ श्लोके विंहादिरहितः
प्रतीकेषु न दुःसहः ॥ प्रत्येकम् प्रथमा षष्ठी सप्त-
म्युक्तश्च कल्पते ॥ ३ ॥ पदानामानुपूर्वेण क्रमएषः प्र-
वर्तते । गणान्तानां क्रमो नास्ति इति कात्यायनो-
ऽब्रवीत् ॥ ४ ॥ न वेष्ट्याश्च द्विवेष्ट्याश्च त्रिवेष्ट्याश्च त-
था परे । चतुर्व्वेष्ट्यो मध्यवेष्ट्यः पञ्चवेष्ट्य इतीरि-
तः ॥ ५ ॥ अग्रग्रहोऽनुवाकान्ते अर्हर्चान्ते ऋचां
तथा ॥ यजुषां वाक्यावसानेष्विति साधारणो विधिः ॥
६ ॥ प्रत्यक्षं याज्ञवल्क्यं श्रीशम्भुमिश्रविनिश्चिता ॥
क्रियतां क्रमितैः कण्ठैः कारिका रत्नमालिका ॥
७ ॥ ह्रस्वपूर्वी ह्यनुस्वारी दीर्घानुस्वारभागभवेत् ॥
द्विगः परश्चेन्न तथा क्रमकाले तु वाजिनाम् ॥ ८ ॥
श्रीश्म् ॥ इषत्वित्ययमध्यायो ह्यनुवाकान्तवेष्टनः ॥
गायत्रेण त्रिवेष्ट्योऽत्र पुरा क्रूरत्रिवेष्टनः ॥ ९ ॥ देव स-

वितस्त्रिदृष्टव्येकमेषा ते तु द्विवेष्टनः । एतन्ते दृष्टयेकता
 त्वग्नीषोमयोरनुवाकदृष्टत् ॥ १० ॥ इग्ने दध्याद्यऽएकत्व
 न्देवागातुविदे द्विदृष्टत् ॥ सम्यर्चादिषट्कैकासु षड्विष्टो
 द्विवेष्टनः ॥ ११ ॥ ततोऽसिद्धे त्रिचतुष्कैकं संवर्द्धति द्वि-
 वेष्टनः ॥ यज्ञसञ्चयेकतात्वेऽग्नये कर्व्यति न वेष्टनः ॥
 १२ ॥ यो रूद्विद्वन्ममी हैकमाद्यलोवर्जरूपोर्द्विदृष्टत् । स-
 मिधाद्यष्टसु द्विदृष्टदग्निर्ज्जोतिः षडैकता ॥ १३ ॥ इन्द्रः
 पञ्चादिवेष्ट्यः स्यात्समिदं पञ्चवेष्टनः ॥ उपप्रषट्स्वपि
 द्विवत्तनूपात् सप्तकैकता ॥ १४ ॥ उपत्वा पञ्चसु द्विदृष्टि-
 उऽएह्यत्वेष्टनः ॥ सोमानाद्यष्टसु द्विदृष्टत् परिते दूडभ-
 स्त्रिदृष्टत् ॥ १५ ॥ भूर्भुवः खोनुवाकैक्यं प्रधासीति द्विवे-
 ष्टनः ॥ यदृग्रामित्यन्तवेष्ट्यः स्यान्मी पूषेति द्वयोर्द्विवत् ॥
 १६ ॥ अवभृषेत्यन्तवेष्ट्यः पूर्णादूर्व्यष्टसु द्विदृष्टत् ॥ एष-
 तैका अम्बकयोर्द्वयोर्द्विदृष्टत्परोऽन्तदृष्टत् ॥ १७ ॥ वाजि-
 नीत्वाजी द्विवेष्ट्यो वाज्यहस्यञ्चकैकता ॥ एदमादित्रिषु
 द्विदृष्टन्महीनां युगलैकता ॥ १८ ॥ आपो द्विवेष्टनः
 स्वाहा यज्ञमित्यन्तवेष्टनः ॥ आकूत्यै प्रयुजे त्रिदृष्टि-
 श्वो देवस्य तु द्विदृष्टत् ॥ १९ ॥ ऋक्सामयोश्चतुष्कैक्यं व्रतं
 कृणु सप्तैकता ॥ त्वमग्नेव्रतपाद्विद्वद्द्रास्त्रे पञ्चा-
 न्तवेष्टनः ॥ २० ॥ एषा ते पञ्चकैकत्वं वसव्यादिश्चतु-
 रैकता ॥ एष ते युगलैकत्वममित्यन्तद्विवेष्टनः ॥

२१ ॥ प्रजाभ्यस्त्वाऽनृष्टश्चन्द्रमप्रथमादूर्ध्वान्तवेष्टनः ॥
 सगमेऽर्धशुक्रान्तपसस्तन्वादिचतुरेकता ॥ २२ ॥ प्रतिप-
 न्यान्निवेष्टयः स्यादद्वित्यास्त्वक् द्विवेष्टनः ॥ वनेषु यु-
 गयोर्द्विष्टदुस्त्रयितं युगैकता ॥ २३ ॥ नमो मित्रस्य तु द्विष्ट-
 हृणस्य त्रिष्टपरः ॥ अग्नेक्षुर्धुर्गैकत्वं भवतन्नो
 द्वयोर्द्विष्टत् ॥ २४ ॥ आपतयेस्वेन्द्रघोषस्त्वाऽनुवाकान्तवे-
 ष्टनः ॥ युञ्जतेति त्रिषु द्विष्टहेवश्रुतयुगैकता ॥ २५ ॥ वि-
 ष्णवादि त्रिषु द्विष्टद्विष्णोरराटमन्तष्टत् ॥ आददे पञ्च-
 कैकत्वं यवोऽसि चतुरैकता ॥ २६ ॥ पस्त्वा गिर्विशो
 द्विष्टदिन्द्रस्य स्वरथान्तष्टत् ॥ विभूरस्थानुवाकैक्यं
 ज्योतिर्विष्टचतुष्कवान् ॥ २७ ॥ अग्ने नय द्वयोर्द्विष्टहेव-
 सवितस्त्वयैकता ॥ अत्यन्वान्निवतयैकत्वमयं हि
 त्वा द्विवेष्टनः ॥ २८ ॥ अग्नेखीरन्तष्टद्या ते त्रिषु द्विष्ट-
 त्परोऽन्तष्टत् ॥ उपावीरश्च मनस्वे यत्ते त्वेत्वनुवाकष्ट-
 त् ॥ २९ ॥ समुद्रादिचतुर्कैक्यमिदमपि द्वयोर्द्विष्टत् ॥
 अग्नेर्व्यस्त्वन्तवेष्टयः स्यादमूर्ध्यास्तु द्विवेष्टनः ॥ ३० ॥ हृदे
 त्वा युगलैकत्वं षट्षोत्वग्निर्द्विवेष्टनः ॥ देवीराप-
 स्त्वयैकत्वं यमग्ने षट्षति द्विष्टत् ॥ ३१ ॥ आददे सप्त-
 कैकत्वं त्वमङ्गेति त्रिवेष्टनः ॥ वाचस्त्वैक्यं चोपयाम द्वैक्य-
 सावापी च द्विष्टत् ॥ ३२ ॥ इन्द्रशायुऽअयं वां च राया
 यवां त्रिवेष्टनः ॥ तम्प्रजाह्यर्धयोर्द्विष्टस्त्वन्तशुक्रैषतेऽन्त-

दृत् ॥ ३३ ॥ अच्छिन्नस्य चतुर्षु द्विदयंवेनस्त्वमध्यमः ॥
 एष तेऽत्यन्तवेद्यः स्याद्ये देवासो द्विवेष्टनः ॥ ३४ ॥ आ-
 ग्नेयत्रैक्यमिन्द्राय द्वैक्यं मूर्धा द्विवेष्टनः ॥ उपाश्रयोऽन्त-
 वेद्यः स्यादपो देवा द्विवेष्टनः ॥ ३५ ॥ दृष्ट्याऽऽर्न्मिस्त्वयै-
 कत्वं सविता त्वानुवाकदृत् । सोमस्य त्विषिर्यमैक्यं सध-
 मादो द्विवेष्टनः ॥ ३६ ॥ क्षत्रस्योत्सवं चैक्यं अवेष्टाश्चतु-
 ष्कान्तवेष्टनः ॥ ऊर्ध्वमारोह चाद्यर्धवर्ष्मं विद्याद्द्विवेष्ट-
 नः ॥ ३७ ॥ द्विदत्सोमस्य त्विषिर्हिरण्यरूपौ त्रिवेष्टनः ॥
 सोमस्य त्वाऽन्तवेष्ट्यः प्रपर्वतस्य त्रिवेष्टनः ॥ ३८ ॥ प्रजाप-
 तयेति द्विवेष्ट्यो रुद्र यत्त्वन्तवेष्टनः । इन्द्रस्य त्वान्तदृन्मा-
 ते द्विदृग्मघऽअन्तदृत् ॥ ३९ ॥ हृत्सो द्विदृच्चेयदसि स्यो-
 नासि चान्तवेष्टनः । निषसाद् द्विवेष्ट्योऽभिभूरादिच-
 तुरैकता ॥ ४० ॥ सवित्रा द्वैष्ट्यमश्विभ्यां युग्मं युग्मं त्रिदृ-
 द्द्विदृत् । युञ्जानः सप्तसु द्विदृदाददे युगलैकता ॥ ४१ ॥
 हस्तादिचतुर्षु द्विदृत्पूर्वं युगलैकता ॥ अन्वान्ये-
 कादशा नद्विदृत्पृथिव्याः सधस्यास्त्रिदृत् ॥ ४२ ॥ अपां
 दृष्टद्वयोर्द्वि वृत्संश्रसायां त्रिवेष्टनः ॥ त्वामग्ने पञ्च-
 दशसु द्विदृत्त्रिदृत्पृषाग्निते ॥ ४३ ॥ ओषध्येकादशाना-
 न्द्विदृन्मखस्य शिरोन्ततः । कृत्वाय सा द्विवेष्ट्यः स्याद्व-
 सवस्त्वाऽन्तवेष्टनः ॥ ४४ ॥ अदितिद्वा युगैकत्वमिन्द्रस्य
 युगलद्विदृत् ॥ उत्थाय ब्रह्मतीति द्वावाकृतिन्वन्त-

श्लेषः ॥ ४५ ॥ मा स्वादिषु च सर्वेषु द्विट्दन्तपते त्रिवृ-
 त् ॥ द्विवृद्दृशानोऽध्यायद्विसुपर्णो सि नवैकता ॥ ४६ ॥
 चिदसीत्यन्तवृद्यन्ते सञ्ज्ञानञ्च त्रिवेष्टनम् ॥ द्विट्-
 न्मयि ह्यनुवाको ध्रुवासि चतुरैकता ॥ ४६ ॥ काण्डा-
 दिति चतुर्षु द्विवृद्विराड्ज्योतिस्त्वयैकता ॥ अघाढाद्या-
 स्तथैकोनविंशतिस्थुर्द्विवेष्टनः ॥ ४८ ॥ इमस्मा स्यात्रिवृदे-
 कशफं पशुमिति द्विवृत् ॥ सहस्रमूर्णायुमजो ह्यन्तव-
 र्जं द्विवेष्टनः ॥ ४९ ॥ त्वं यविष्ठु द्विवेष्ट्यः म्यादपा न्वे-
 त्यन्तवेष्टनः ॥ नवायं पुरो न वेष्ट्यो ह्यन्त्याभ्यर्धं विना
 द्विवृत् ॥ ५० ॥ ध्रुवक्षितिश्चतुर्षु द्विवृद्विद्यास्त्वा त्रिवे-
 ष्टनः । सज्जूर्द्धी वयश्चेति ह्यनुवाकान्तवेष्टनः ॥ ५१ ॥
 इन्द्राग्नी स्याद्विवृद्विश्चकम्पी त्वा युगलैकता ॥ आद्य
 मूर्द्धीऽशुरन्नेभार्गैकयेत्यनुवाकवृत् ॥ ५२ ॥ अग्ने जातां-
 द्विवृत्त्रिवत्सहस्रऽनेः पुरीषद्विवृत् । एवादिरश्मि-
 ना राज्ञो चायम्पुरश्चानुवाकवृत् ॥ ५३ ॥ अग्निर्मूर्द्धीऽ
 नुवाको द्विवेष्ट्योऽन्तत्रिवेष्टनः । येन ऽऋषयोऽनुवाको
 द्विवृत्पञ्चान्तवेष्टनः ॥ ५४ ॥ प्रोथद्विवृत्त्वन्तवर्जमाणो हि
 द्विपरोऽन्तवृत् ॥ नमस्ते चानुवाकेषु सप्तस्वाद्यो द्विवेष्ट-
 नः ॥ ५५ ॥ अनुवाकान्तवृत्षट्सु द्रापेअन्वाष्टसु द्विवृत् ॥
 दशास्मिन्महतीत्याद्याः सर्वे चैवान्तवेष्टनाः ॥ ५६ ॥ अ-
 श्मन्नुज्जं मिदन्द्विवृदिमा मेति त्रयैकता ॥ समुद्रसप्तसु

द्विवृत्तमस्ते हरसे त्रिवृत् ॥ ५० ॥ ये देवादिषु च
द्विवृदाजुह्वानोऽन्तवेष्टनः । ताए सवितुः पञ्चसु द्विवृत्
शुक्रस्योत्पनुवाकवृत् ॥ ५८ ॥ द्विवृदिम एस्तानुवाकऽए-
ताऽअर्पति तन्नवृत् ॥ वाजाश्वयोऽनुवाकाः स्युरनुवा-
कान्तवेष्टनाः ॥ ५९ ॥ द्विवृदाजस्यानुवाकः पयः पृथि-
व्यान्तु त्रिवृत् ॥ ऋताएकैक्यं रुचन्नो द्वयोर्द्विवृत्परीतान्त-
वृत् ॥ ६० ॥ त्रिषु ह्यऽग्निं युनउस्यादिव्वनुवाकेषु च द्वि-
वृत् । स्वाहोन्त्रिवृत्परीतो द्विर्वायोस्त्रि द्विः पुनाति ते ॥
६१ ॥ त्रिवृत्तजन्ताना द्विगद्यदूर्ध्वान्वृदाश्विनम् ॥ मो-
दाह्वं युक्तान्तो जोऽन्तवृदा व्याघ्रादिषु द्विवृत् ॥ ६२ ॥ षड्विं-
शतिषु मन्त्रेषु स्यात्पितृभ्यः स्वधान्तवृत् ॥ अच. नृदादशसु
द्विवृदिमर्ठं० हविरिति त्रिवृत् ॥ ६३ ॥ उदीरतादि षु
द्विवृत् क्रमस्थैव तु वेष्टनम् । त्वया त्रिविध्यः प्रथ-
मा दृवैक्यं लोमानि च द्विवृत् ॥ ६४ ॥ भूदृद्वीर्यवर्जं व्यहे-
वाध्यायः सर्वाध्ववेष्टनः ॥ स च शूद्रेर्यमन्तः स्यादस्य यस्मिन्-
तपदे द्विष्टत् ॥ ६५ ॥ इ. मग्ने आदिषु द्विवृद्धोता यजत्सु
चान्तवृत् । त्रिवृत्पूर्वाश्विनौ छागाद्यन्तवृत्तदनन्तरम् ॥
६६ ॥ त्रिवृत्पराश्विनौ छागी वजस्रत्यग्निचान्तवृत् ।
देवस्वर्गादिषु द्विवृद्देवो ह्यत्यंतवेष्टनः ॥ ६७ ॥
अग्नि तद्य च सूपस्या त्वामद्येति त्रयैकता ॥ तेजोन्त-
वृदिमाद्विवृत्भिधा युगलैकता ॥ ६८ ॥ नद्विवृदो अर्वा-

ग्नयेऽन्तवृद्धिङ्कारानुवाकवृत् ॥ हिरण्यपाण्यादिन-
 वाजीजनश्च द्विवेष्टनः ॥ ६६ ॥ कायादयोऽनुवाकस्यानु-
 वाका ह्यन्तवेष्टनः ॥ हिरण्यगर्भेत्यध्याये प्रजापतयऽन्त-
 वृत् ॥ ७० ॥ यः प्राणतो द्विवृद्धन्द्मार्त्तदत्यन्तवेष्टनः ॥
 युजन्तीति त्रिषु द्विवृद्धमवो यमलैकता ॥ ७१ ॥ स्वित्तुर्षु
 वायुङ्गा पञ्चसु स्याद्द्विवेष्टनः ॥ अग्निः पशुर्क्षध्य-
 वज्जन्द्विवृद्वास्वयैकता ॥ ७२ ॥ उत्सकथ्याद्यनुवाकेषु
 पञ्चसु स्याद्द्विवेष्टनः ॥ अश्वस्वारभ्य चत्वारः सोमा-
 दर्थ्यान्तमेकता ॥ ७३ ॥ रोहितादृद्विसमायुक्तः श्रितिर-
 न्धोऽन्तवेष्टनः ॥ शुद्धबालश्च प्रष्टत्यवदित्याह्वीन्तमेकता ॥
 ७४ ॥ वृद्धयुक्तफल्गुशादि द्वैक्यं शिल्पास्तथान्तवृत् ॥ स-
 म्पत्तुर्द्वाऽनुवाकेषु मज्ज्याणामन्तवेष्टनम् ॥ ७५ ॥ शादं चैवा-
 नुवाकानान्तवकं चानुवाकवृत् ॥ पञ्चमूर्द्धानुवाकेषु
 द्विवृदिमानु कं त्रिवृत् ॥ ७६ ॥ अग्निश्चेति त्रिवृद्द्विवृद्-
 न्तरेषु त्रिषु त्रिवृत् ॥ वैश्वानरं चैव विद्यादग्नि-
 कल्पेन चान्तवृत् ॥ ७७ ॥ वैश्वानरस्य सुसतावादयः ष-
 ड्द्विवेष्टनः ॥ द्विवृत्समास्त्वेत्यऽध्यायश्चापस्त्रिदन्त्यवेष्टनः ॥
 ७८ ॥ संवत्सरोऽसि द्विवृदित्यन्वाकोऽनुवाकवृत् ॥ होता
 यज्जदेकादशपूर्वश्चैवापरो द्विवृत् ॥ ७९ ॥ देवं बर्हिरप-
 रो द्विवृत्तुचिमुष्णिहमात्रिका ॥ ऊर्ध्वतऽर्द्धगणान्तेषु त-
 त्तन्मज्जाशतान्तवृत् ॥ ८० ॥ द्विवेष्टमिन्द्राय व्ययोधसऽइ-

त्वन्तयोर्द्वयोः ॥ समिद्धोऽञ्जनध्याये मन्त्राः सर्वे द्वि-
 वेष्टनाः ॥ ८१ ॥ अन्त्यानामनुवाकानां त्रयाणामनुवाकवृ-
 त् । द्विवृद्दद्याजराध्यायौ बृहन् निदिति चान्तवृत् ॥
 ८२ ॥ द्विवृद्यज्जाग्रतोऽध्यायो द्युभिरक्तुभिरन्तवृत् । वि-
 श्वानि च विभक्तारं द्विवृदन्ये तु वेष्टनाः ॥ ८३ ॥ संहस्व-
 शीर्षामन्त्रेषु चतुर्विंशतिषु द्विवृत् । न तस्य त्रिवृदेषो ह
 येनद्यौर्द्वयसु द्विवृत् ॥ ८४ ॥ त्रिवृद्द्युभिरहोभिस्तु द्विवृ-
 द्वायुः पुनाति च । सविता त्रिवृदन्ये द्विवृत्स्थीना एथिवी द्वि-
 वृत् ॥ ८५ ॥ ऋचंश्वाचन्निवृद्यन्तेऽन्तार्द्धवर्जद्विवेष्टनः ॥
 ऊतिभिः सहितः कया त्वमादिचतुर्षु द्विवृत् ॥
 ८६ ॥ अहानिशन्निवृद्देवीरगिष्ठयऽइति द्विवृत् ॥
 द्यौः शान्तिरन्तवेष्टनः स्यादृष्टते दृष्टं ह त्रिवेष्टनः ॥
 ८७ ॥ ज्योक्तेऽन्तवृत्तमस्तेऽस्तु यतस्तच्चक्षुश्च द्विवृत् ।
 आददे देविदेव्यश्चेतीन्द्रैक्यं प्रैत्विति द्विवृत् ॥ ८८ ॥
 मखस्याश्चस्य नवै क्यं यमाय त्रितयैकता ॥ द्विवृत्ग-
 भोऽनुवाकस्तु विश्वासान्त्यं विनात्रिवृत् ॥ ८९ ॥ आददे-
 चतुष्कैकं यस्ते द्विवृत्परोऽन्तवृत् । समुद्राय तद्द्वित्रैक्यं य-
 मायेति द्विवेष्टनः ॥ ९० ॥ विश्वाऽ आशाः पञ्चकैक्यं स्वा-
 हा पूषणोऽनुवाकवृत् ॥ अभीमन्तु द्विवृद्याते चतुष्कैक्यमृच्चि-
 द्विवृत् ॥ ९१ ॥ यावतीत्यनुवाकैक्यन्विषः संवृग्धान्तवृत् ॥
 स्वाहा प्राणानुवाकानामष्टानामनुवाकवृत् ॥ ९२ ॥ आ-

यासायं युगैकत्वं यमायेत्यन्तवेष्टनः ॥ ६२ ॥ ईशावास्य-
 मिदं सर्वं द्विवेद्यं सर्वसम्मतम् । ४ ॥ इति क्रमकारि-
 का शिक्षा समाप्ता ॥

पाणिनीयशिक्षा ॥

श्रीगणेशायनमः ॥

अथ शिक्षां प्रवक्ष्यामि पाणिनीयं मतं यथा ॥ शास्त्रानु-
पूर्वं तद्विद्यायथोक्तं लोकवेदयोः ॥ १ ॥ प्रसिद्धमपि श-
ब्दार्थमविज्ञातमबुद्धिभिः ॥ पुनर्व्यक्ती करिष्यामि वा-
चऽउच्चारणे विधिम् ॥ २ ॥ त्रिषष्टिश्चतुःषष्टिर्वा वर्णाः
शम्भुनते (१) मताः ॥ प्राकृते संस्कृते चापि स्वयं प्रोक्ताः
स्वयम्भवा ॥ ३ ॥ स्वरा विंशतिरेकश्च स्पर्शानां पञ्चविंश-
तिः ॥ यादयश्च स्मृता ह्यष्टौ चत्वारश्च यमा स्मृताः ॥ ४ ॥
अनुस्वारो विसर्गश्च ऋकःपौ चापि पराश्रितौ ॥ दुःस्पृष्टश्चे-
ति विज्ञेयो लृकारःप्लुतएव च ॥ ५ ॥ १ ॥ आत्मा बुद्ध्या-
(२) समेत्यार्थान्मनो युङ्क्ते विवक्षया ॥ मनःकायाग्नि-
माहन्ति स प्रेरयति मार्कतम् ॥ ६ ॥ मार्कतसूरसि चरन्म-
ल्लं जगयति स्वरम् ॥ प्रातःसवनयोगं तच्छन्दो गायत्र-
वाश्रितम् ॥ ७ ॥ कश्चिद्वैदिकयुगं मध्यमन्वैष्टुभानुग-

१. सम्भवतो मतः । इति 'क'पुस्तकपाठः ।

(२) समेत्यार्थान् (२) इति 'ख', पुस्तकपाठः ॥

म् ॥ तारं तार्ती सवनं शीर्षण्यं जगतानुगम् ॥ ८ ॥ सो-
 दीर्णो मूर्धर्यं भिहतो वक्रमापद्य मारुतः ॥ वर्णाञ्जनय-
 ते तेषां विभागः पञ्चधास्मृतः ॥ ९ ॥ स्वरतः कालतः
 स्थानात्प्रयत्नानुप्रदानंतः ॥ इति वर्णविदः प्राङ्गनिपु-
 णं तं निबोधत ॥ १० ॥ २ ॥ उदात्तश्चानुदात्तश्च स्वरित-
 श्च स्वरास्त्रयः ॥ ह्रस्वो दीर्घः प्लुत इति कालतो नियमा-
 ऽर्थाचि ॥ ११ ॥ उदात्तं निष्पादगन्धारावानुदात्तः कृष्णभ-
 धैवतौ ॥ स्वरितः प्रभवा ह्येते षड्मध्यमपञ्चमाः ॥ १२ ॥
 अष्टौ स्थानानि वर्णानामुरःकंठः शिरस्तथा ॥ जिह्वामू-
 लं च दन्ताश्च नासिकोष्ठौ च तालु च ॥ १३ ॥ आभावश्च
 विट्तिश्च षषसा रेफ एव च ॥ जिह्वामूलमुपधमा च ग-
 तिरष्टविधोऽङ्गणः ॥ १४ ॥ यद्योभावप्रसन्धानमुकारादि प्र-
 रं पदम् ॥ स्वरांतं तादृशं विद्याद्यदन्यद्यत्तमूङ्गणः ॥ १५ ॥ ३ ॥
 हकारं पञ्चमैर्गुक्तमंतस्थाभिश्च संयुतम् ॥ औरस्यंतं वि-
 जानीयात्करणमाङ्गरसंयुतम् ॥ १६ ॥ कंठ्यावहाविच्युयशा-
 स्ता तव्य शोष्ठजावप ॥ स्यूर्द्धन्या ऋदुरषा दन्त्या लृतु-
 लता स्मृताः ॥ १७ ॥ जिह्वामूले तु कुः प्रोक्तो दंत्योष्यो
 वः स्मृतो बुधैः ॥ एते तु कंठतालव्याश्चौकशठाष्ठजौ
 स्मृतौ ॥ १८ ॥ अर्धमात्रा तु करव्यस्य ह्यकारैकारयोर्म-

वेत् ॥ श्रीकारौकारयोर्मात्रा तयोर्विद्वृतसंद्वृतम् ॥ १६ ॥
 संद्वृतं मात्रिकं ज्ञेयं विद्वृतं तु द्विमात्रिकम् ॥ घोषा वा सं-
 द्वृताः सर्वे अघोषा विद्वृताः स्मृताः ॥ २० ॥ ४ ॥ स्वराणामू-
 ष्मणां चैव विद्वृतं करणं स्मृतम् ॥ तेभ्योऽपि विद्वृता वेङ्गौ ता-
 ध्यामेचौ तथैव च ॥ २१ ॥ अनुस्वारयमाणां च नासिकास्थो-
 नमुच्यते ॥ अयोगवाहा विज्ञेयाऽत्राश्रयस्थानभागिनः ॥
 २२ ॥ अलावुवीणानिर्घोषो दन्त्यमूल्यस्वरानुंगः ॥ अ-
 नुस्वारस्तु कर्तव्यो नित्यं ह्योः शषसेषु च ॥ २३ ॥ अनुस्वारे
 विद्वृत्यां तु विरामे चाक्षरद्वये ॥ द्विरोष्ट्र्यौ तु विगृह्णी-
 याद्यत्रौकारवकारयोः ॥ २४ ॥ व्याघ्री यथा हरे-
 त्पुत्रां दंष्ट्राभ्यां न च पीडयेत् ॥ भीतापतनभेदाभ्यां त-
 द्वद्वर्णाप्रयोजयेत् ॥ २५ ॥ ५ ॥ यथा सौराष्ट्रिका नारी त-
 क्रांऽइत्यभिभाषते ॥ एवं रङ्गाः प्रयोक्तव्याः खेअरां क्व
 व खेदया ॥ २६ ॥ रङ्गवर्णं प्रयञ्जीरन्नीग्रसेत्पूर्वमक्षरम् ॥
 दीर्घस्वरं प्रयुंजीयात्पश्चान्नासिक्यमाचरेत् ॥ २७ ॥ हृद्-
 ये चैकमात्रस्तु अर्धमात्रस्तु मूर्धनि ॥ नासिकायां तथार्धं च
 रङ्गस्यैवं द्विमात्रता ॥ २८ ॥ हृदयादुत्करे तिष्ठन्कांस्थेन
 समनुस्वरन् ॥ माह्वं च द्विमात्रं च जघन्वा इति निदर्श-
 नम् ॥ २९ ॥ मध्ये तु कंपयेत्कंपसुभौ पार्श्वौ समौ भवेत् ॥
 स रंगं कंपयेत्कंपं रथीवेति निदर्शनम् ॥ ३० ॥ एवं

वर्णाः प्रयोक्तव्या नाव्यक्ता न च पीडिताः ॥ सव्यग्व-
र्णप्रयोगेण ब्रह्मलोके महीयते ॥३१॥६॥ गीतौ शी-
घ्री शिरः कंपी तथा लिखितपाठकः ॥ अनर्थज्ञोऽल्पकं-
ठश्च षड्भेते पाठकारमाः ॥ ३२ ॥ माधुर्यमक्षरव्यक्तिः
पदच्छेदस्तु सुस्वरः ॥ धैर्यं लयसंसर्धं च षड्भेते पा-
ठका गुणाः ॥ ३३ ॥ शङ्कितर्म्भात्सुदृषुष्टमव्यक्तमनुना-
सिकम् ॥ काकस्वरं शिरसि गन्तथा स्थानविवर्जित-
म् ॥ ३४ ॥ उपांशु दष्टं त्वरितं निरस्तम्बिलम्बित-
ङ्गद्वितं प्रगोतम् ॥ निष्पीडितं ग्रस्तपदाक्षरञ्च
वदेन्न दीनं न तु सानुनाख्यम् ॥ ३५ ॥ प्रातः पठन्नि-
त्यमुरसिस्थितेन स्वरेण शादृष्टं लक्षतोपमेन ॥ मध्यंदिने
कण्ठगतेन चैव चक्राह्वसङ्कजितमंनिभेन ॥ ३६ ॥
तौरन्तु विद्यात्सवनं तृतीयं शिरोगतन्तश्चास्यदा प्रयो-
ज्यम् ॥ मयूरहंसाम्बुभृतस्वराणां तुल्येन नादेन शिर-
सिस्थितेन ॥ ३७ ॥ ७ ॥ अचोऽस्पृष्टायणस्वीषनेमिस्पृष्टा-
शरः स्मृताः ॥ शेषाः स्पृष्टा हलः प्रोक्ता निबो-
धानुप्रदानतः ॥ ३८ ॥ यमोऽनुनासिकानहो-
नादिनी ह्रस्वः स्मृताः ॥ ईषन्नादा यण्जशश्वासिनस्तु
खफादयः ॥ ३९ ॥ ईषक्वासांश्चरी विद्याज्ञोर्धामै-
तरप्रचक्षते ॥ दाक्षीपुत्रः पाणिनिना येनेदं व्यापितम्बु-

वि ॥४०॥=॥ छन्दः पादौ तु वेदस्य हस्तौ कल्पोऽथ पद्य-
 ते ॥ ज्योतिषामयनं चक्षुर्नक्तं श्रोत्रमुच्यते ॥४१॥ शि-
 चा घ्राणं तु वेदस्य मुखं व्याकरणं स्मृतम् ॥ तस्मात्साङ्गम-
 धीत्यैव ब्रह्मलोके महीयते ॥ ४२ ॥ ८ ॥ उदात्तमाख्या-
 ति वृषोऽङ्गुलीनां प्रदेशिनीमूलनिविष्टमूर्धा ॥ उपान्त-
 मध्ये स्वरितं धृतं च कनिष्ठिकायामनुदात्तमेव ॥४३॥ उ-
 दात्तप्रदेशिनीं विद्यात्प्रचयं मध्यतांगुलिम् । निहतं तु
 कनिष्ठिकां स्वरितोपकनिष्ठिकाम् ॥४४॥ अन्तोदात्तमा-
 द्युदात्तमुदात्तमनुदात्तं नीचस्वरितम् ॥ मध्योदात्तं स्व-
 रितं द्युदात्तमिति नवपदशय्या ॥ ४५ ॥ अग्निः सो-
 म प्रवो वीर्यं हविषां स्वर्गं हस्यतिरिन्द्राब्रह्मस्यती ॥
 अग्निश्चिन्तोदात्तं सोमइत्याद्युदात्तं प्रेत्युदात्तं वदत्य-
 नुदात्तं ॥२॥ नीचस्वरितम् ॥ ४६ ॥ हविषां मध्योदा-
 त्तं स्वरिति स्वरितम् ॥ ब्रह्मस्यतिरिति द्युदात्तमिन्द्राब्र-
 ह्मस्यती इति द्युदात्तम् ॥४७॥ अनुदात्तो हृदि ज्ञ-
 यो मूर्धन्युदात्तउदाहृतः ॥ स्वरितः कर्णमूलीयः सर्वा-
 स्ये प्रचयः सृष्टवः ॥४८॥६॥ चापस्तु वदते मात्रां हिमात्रं त्वे-
 व वायसः (१) ॥ शिखी रौति चिमात्रं तु नकुलस्वर्धमात्रक-
 म् ॥४९॥ कुतीर्थादागतं दग्धमपवर्णं च भक्षितम् ॥ न त-

(१) हिमालो वायसोऽवधीत् इति 'स्व' पुस्तकपाठः ॥

स्य पाठे मोक्षोऽस्ति पापाहेरिव किल्बिषात् ॥ ५० ॥ सु-
 तीर्थादागतं व्यक्तं स्वाध्यायं सुव्यवस्थितम् ॥ सुस्वरेण
 सुवक्त्रेण प्रयुक्तं ब्रह्म राजते ॥ ५१ ॥ मन्त्रो हीनः स्वरतो
 वर्णतो वा मित्थ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह ॥ स वाग्वज्रो यज-
 मानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधात् ॥ ५२ ॥
 अक्षरं ह्यनायुष्यं विस्वरं व्याधिपीडितम् ॥ अ-
 क्षताः शस्त्ररूपेण वज्रं पतन्ति मस्तके ॥ ५३ ॥
 हस्तहीनन्तु योऽधीते स्वरवर्णविर्वाजितम् ॥ ऋग्यजुःसा-
 मभिर्दग्धो वियानिमधि गच्छति ॥ ५४ ॥ हस्तीनवेदं
 योऽधीते स्वरवर्णार्थसंयुतम् ॥ ऋग्यजुःसामभिः पूतो ब्र-
 ह्मलोके महीयते ॥ ५५ ॥ ११ ॥ शङ्करः शङ्करीं प्रादाहा-
 क्षीपुत्राय धीमते ॥ वाङ्मयेभ्यः समाहृत्य देवीं वाच-
 मिति स्थितः ॥ ५६ ॥ येनाक्षरसामान्नायमधिगम्य महे-
 श्वरात् ॥ कृत्स्नं व्याकरणं प्रोक्तं तस्मै पाणिनये नमः ॥
 ५७ ॥ येन धौता गिरः पुंसां विसलैः शब्दवारिभिः ॥ त-
 मश्चाज्ञानजम्बिन्नं तस्मै पाणिनये नमः ॥ ५८ ॥ अज्ञा-
 नान्धस्य लोकस्य ज्ञानाञ्जनशलाकया ॥ चक्षुरुन्मीलितं
 येन तस्मै पाणिनये नमः ॥ ५९ ॥ त्रिनयनमभिसुखनिः-
 सृतामिमां यद्गृह पठेत्प्रयतञ्च सदा द्विजः ॥ स भवति ध-
 नधान्यपशुपुत्रकीर्तिमानतुल्यं च सुखं समञ्जते दिवीति

वीति ॥ ल्लोकः ॥ ६० ॥ अथ शिक्षामात्मो
 च्च हकारं स्वराणां यथा गौत्यचोऽष्टष्टोदात्तं चाषस्
 रएकादश ॥ इतिवेदाङ्गनासिकाशिक्षा समाप्त